ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Посебна издања, књига 27

ЕЈУП МУШОВИЋ

ТУТИН И ОКОЛИНА

БЕОГРАД, 1985.

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

ETHNOGRAFICAL INSTITUTE

MONOGRAPHS
VOLUME 27

EJUP MUŠOVIĆ

TUTIN AND ITS SURROUNDINGS

Editor: Petar Vlahović, ph. d.
University professor

Secretary: Aleksandar Janković

Accepted at the session of the Scientific Council of the Ethnographical Institute on Oktober 27th 1983.

BEOGRAD, 1985.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 27

ЕЈУП МУШОВИЋ

ТУТИН И ОКОЛИНА

Уредник: др Петар Влаховић
професор Универзитета

Секретар: Александар Јанковић

Примљено на седници Научног већа Етнографског института
САНУ од 27. октобра 1983.

БЕОГРАД, 1985.

Издаје: ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

Рецензенти:
РАДОМИР СТАНИЋ
Мр СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ

Лектор:
ЛЕПОСАВА ЖУНИЋ

Превод текста на енглески језик:
АНДРИЈАНА ГОЈКОВИЋ

ТИРАЖ: 2 000 примерака

Штампа: „СЛОВО“ Краљево

Примљено на седници Научног већа и Зборa радника
Етнографског института САНУ 27. октобра 1983. године

Штампано уз учешће финансијских средстава Републичке заједнице
науке Србије и Основне заједнице науке региона Краљево.
Публикација ослобођена пореза на промет.

САДРЖАЈ

Предговор 7
Географски положај и природни услови 9
Прва сазнања из прошлости и средњовековни период 13
Турска експанзија 23
Време од краја XVII века 35
Деветнаести и почетак двадесетог века 47
Балкански и Први светски рат 63
Период између два светска рата 71
Народноослободилачки рат и социјалистичка револуција 84
Тутински крај у социјалистичкој изградњи 101

ПРЕДГОВОР

Главни мотив за писање ове књиге била је морална обавеза према тутинском крају у коме сам рођен, где сам провео детињство и прву годину радног века. Књигу сам, уз знатне тешкоће писао више година, али је победила жеља да и наша општина први пут добије овакву, макар и скромну књигу.

О тутинској општини, раније срезу штавичком, никада није писано у виду посебне целине. Тај крај остао је непроучен и неистражен историјски, етнографски, археолошки и др. јер је у време када се о другима бар по нешто писало био ван комуникација, забачен, заостао, ван сфере било чијег интереса. Због тога су подаци, особито писани извори, за израду било какве студије о Тутину и околини врло оскудни па је то разлог што у овом раду постоје и одређене празнине, јер за поједине периоде једноставно нису постојали никакви подаци на основу којих би се могло било шта реконструисати.

Тешкоће су биле и у томе што општина Тутин, све до 1913. године, није постојала као посебна административно територијална јединица, већ су је делиле новопазарска и рожајска каза (срез), а неко време чак и два различита пашалука.

Тутин, као седиште општине, јесте насеље новијег датума и о његовој ранијој прошлости нема података, а централно место имала је Глухавица као рударско-трговачки, па и административни центар.

Аутрова намера је да у овој књизи изнесе целину, са појављима адекватним њиховој историјској улози и могућностима обраде, а будући истраживачи свакако ће бити у могућности да од тих појављa праве целине.

Аутор

СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕПУБЛИКА СРБИЈА
ВОЈВОДИНА
НОВИ САД
БЕОГРАД
СМЕДЕРЕВО
ВАЉЕВО
ГОР. МИЛАНОВ.
ТИТОВО УЖИЦЕ
ЧАЧАК
ЛУЧАНИ
КРАГУЈЕВАЦ
ЗАЈЕЧАР
КРАЉЕВО
ВАРВАРИН
ВРНЈАЧКА БАЊА
АЛЕКСАНДРОВАЦ
КРУШЕВАЦ
РАШКА
БРУС
НИШ
СЈЕНИЦА
НОВИ ПАЗАР
ГУТИН
САП КОСОВО
ПРИШТИНА

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Општина Тутин налази се на крајњем југозападу Социјалистичке Републике Србије, у делу који чини тромеђу СР Србије, Ср Црне Горе и САП Косова. Административно припада региону Краљево.

Граничне тачке према Црној Гори су: планински врх Поглед (2 154 m), Белег, Косове равни, Вуча, Гребен, Мокри крш, Врањача, Кућарсаки врх и Маја маљикес (1 430 m). Одатле почиње територија општине Сјеница. Та гранична линија сече Угљанско поље, Језерњачу, Тројан и гребеном Нинаје од Аливаровића до Праштевине излази на територију новопазарске општине. Гранична линија од Праштевине води према истоку, јужно од манастира Сопоћани; три километра јужно од Црквина пресеца пут Нови Пазар — Тутин, па даље на врх Турјака, Горнацу, Крушево, Долац, Јабланицу и избија на Ибар око 1 km северно од Старчевића. Одатле води граничном линијом према Косову: Киловац, Жабарска клисура, Понор и Поглед.

Тутинска општина простире се на простору од 741 km², на коме живи 32 699 становника (попис из 1981. године). Територију ове општине чини Штавички басен, комплекс Мађара са крајевима који се граниче новопазарском општином, масиви Мокре горе, коју пресеца река Ибар, део територије која се граничи рожајском општином, па југоисточни део Горње и Доње Пештери. То је претежно планински крај, са надморском висином од 630 m (Рибариће), преко 840 m (Тутин) до преко 1 200 m (Горња Пештер). Највећу надморску висину (2 000 m) имају висови Мокре горе.

Према испитивањима Јована Цвијића и Милисава Лутовца, као и према каснијим испитивањима, геолошку подлогу тутинске општине, особито Штавичког басена, чине језерски седименти, јер је у плиоцену штавичка котлина била испуњена водом Штавичког језера. Остаци лапорца очувани су у виду беле масе седимената код Печонице. Испод лапорца се налазе велике количине лигнита. Његова експлоатација отпочела је после другог светског рата у месту Жупа али, због слабе техничке опремљености и недостатка стручног кадра, убрзо се одустало од експлоатације. Међутим, у целини посматрано, терен тутинске општине геолошки је недовољно испитан. За сада се поуздано може рећи да поред угља у Жупи и азбеста под Тројаном на Пештери има још и грађевинског украсног камена, цементног лапорца, доломита, керамичке и беле глине и гвожђа. Познато је да су Римљани, Срби у средњем веку и Турци

у првим деценијама своје владавине, експлоатисали руднике метала у овом крају (Глухавица).

Клима општине Тутин је умерено-континентална. Међутим, с обзиром на висинске разлике, постоје и одређене температурне разлике. У пределима са надморском висином већом од 1 000 m зиме су дуге, оштре, са обилним снежним падавинама, лета су кратка и често прохладна, а пролећа и јесени хладни, са честим падавинама. У нижим пределима клима је блажа.

Испитивања су показала да се први мразеви јављају на местима чија је надморска висина већа од 1 000 m у првој половини октобра и да трају до почетка маја. Број мразних дана у току године износи 244, а у нижим пределима 212. Снежни покривач траје у просеку три месеца. Ветрови су чести и преовлађују континентални (северац).

Најблажа клима је у делу Ибарске долине који припада овој општини.

Реке, изузимајући Ибар и Видрењак, мале су и кратког тока и већином су потоци који набујају у пролеће и јесен кад се отапају снегови и падају кише, а у летњим месецима углавном пресуше. То су: Доловска река, Радушица, Годуља, Попуља, Јабланички поток, Драшки поток, Мојстирски поток, Паљевска река, Ковачки поток, Смолућка река, Гујићка река, Точиловска река, Делимећска река, Гуцевићка река, Мелајска река, Рамошевска река, Већина река и потока на Доњој Пештери су уворнице. Од њихових вода формирају се подземна језера из којих извире река Рашка.

Интересантна је Ђерекарска река, која се у доњем току назива Бороштица. Извире у пећини у Ђерекарском хомару (кота 1296,5 m). Извор јој је, пре десетак година, каптиран за водоснабдевање Горње Пештери. Ђерекарска река (Бороштица) прави, у свом току, полукруг кроз Пештерско поље и увире у пећини недалеко од Суке у Угљанском пољу. У свом току пробија два брда (хума) — Горицу и Суку, а у доњем току, у дужини од 5 km, има више од 140 ра-

Пештер — панорама

зличитих понора. Прима неколико притока: Набојски поток, Шипчански поток, Луковачу и Беглук. Луковача може да надође и да поплави Суводолско поље, формирајући тако мало језеро које је зими прекривено ледом.

Од понорница, на Горњој Пештери извиру Бистрица, притока Лима, Вапа и Јабланица у Дујкама.

На Ибру, почевши од мотела „Језеро" у Рибарићу, изграђено је велико вештачко језеро Газиводе, дуго 22 km. Његовом водом натапају се поља на Косову и она покреће шесдесетмегаватску хидроелектрану. Језеро се налази у живописној долини Ибра, карактеристичној по бујној вегетацији, па има велики значај за развој туризма, лова и риболова.

Структура земљишта у општини Тутин је таква да је 54% обрадиво — пољопривредно земљиште, 43% је под шумама, док је 2,5% неплодно. На пољопривредном обрадивом земљишту налазе се многи пашњаци, тако да сточарство има врло значајну улогу и перспективу, док се од земљорадничких култура гаје биљке за сточну храну и житарице: јечам, пшеница, овас, мање кукуруз и хељда, а од поврћа — кромпир.

У друштвеном сектору је 55,2% пољопривредна површина, а 44,8% у приватном власништву. У друштвеном власништву су шумски комплекси и пашњаци, а у приватном су обрадиве површине.

Око 90% становништва општине Тутин (према најновијем попису из 1981. године 45%) бави се пољопривредом, али само 20% пољопривредних произвођача подмирује своје потребе сопственим производима, док су остали приморани да се снабдевају на тржишту. Производња пољопривредних производа је на доста ниском нивоу због неповољних климатских услова, неплодности

Понор

тла, разбацаности парцела и уситњености поседа, нерационалног коришћења и незадовољавајуће примене агротехничких мера.

Разлика у структури биљног и животињског света приметна је и зависи од надморске висине, односно од климатских услова. Највећи део Пештери покривен је пашњацима, који се користе за испашу познатих пештерских оваца, од чијег се млека прави још познатији пештерски сир. Пашњацима су богати и комплекси Понора, где је, као и на Пештери, сточарство главно занимање становника. У нижим пределима преовлађује ратарство.

Распоред шумског растиња је различит. У нижим пределима преовладава дрвеће мешовитог лишћара: храст, буква, леска, дрен, јасика, бреза, јавор, дивља крушка. На висинама је заступљено четинарско дрвеће, у чему се истичу Понор и Ђерекарски хомар. Понор је нека врста националног парка. У њему има делова у које људска нога није крочила.

С обзиром на то да је 43% територије тутинске општине под шумом, да се поред природног врши и вештачки одгој шуме, овде развој дрвне индустрије има значајну перспективу.

Шумски комплекси тутинског краја пуни су разноврсне дивљачи, од зечева до тетреба и медведа и врло су погодни за развој ловног туризма.[1]

---

1. Милисав Лутовац, *Ибарски Колашин*, Српски етнографски зборник LVII, Београд 1954; Исти: *Рожаје и Штавица*, САНУ, књ. LXXV, књ. 37, Београд 1960; Исти: *Бихор и Коритa*, САНУ, Београд 1967;
Привредни план развоја општине Тутин за период од 1981. до 1985. године. Архив СО Тутин.
М. Ј. Мелентијевић и С. М. Луковић, *Повезивање вода из Пештерског поља у слив Увца*, САНУ, Београд 1974.
Селимир Луковић, *Врело Рашке и бифруркација Расанске реке*, „Водопривреда" бр. 28.

ПРВА САЗНАЊА ИЗ ПРОШЛОСТИ И СРЕДЊОВЕКОВНИ ПЕРИОД

Досадашња археолошка истраживања, а она су вршена само на Пештери, показују да су ова висораван и тутински крај у целини насељени крајем енеолита, односно почетком бронзаног доба. Није откривен ни један налаз који би потврдио постојање људских заједница у камено доба на овом подручју.[1] Да су ти давнашњи становници, почевши од енеолита, а вероватно и први становници, живели на овом подручју у великом броју, показују многе хумке расуте по тутинском крају, у народу познате као грчка и латинска гробља. „Само у оквиру једне мање целине ове висоравни (Пештер) у Коштан-пољу регистровано је 13 некропола са хумкама и два насеља".[2]

Извесно је да су градине везане за те прве становнике туринског краја, а градина овде има доста: Клопотник, Резале, Градац, градине у Шарошама и Добрињи, Ђурђевица, Тројан и Градац на Пештери.[3]

Почевши од 1977. године археолошке екипе академика Драгослава Срејовића и Загорке Летице вршиле су археолошка истраживања на неким хумкама у Глоговику, Мелајама и Црночи. Најстарији налази потичу из Делимеђа из времена од пре три хиљаде година. У то време покојнике су спаљивали и пепео стављали у урне. Налази из Глоговика нешто су млађи и потичу из времена скелетног сахрањивања, па су у гробницама пронађени: керамичке посуде, гвоздена копља и ножеви, ћилибарске огрлице и накит.[4]

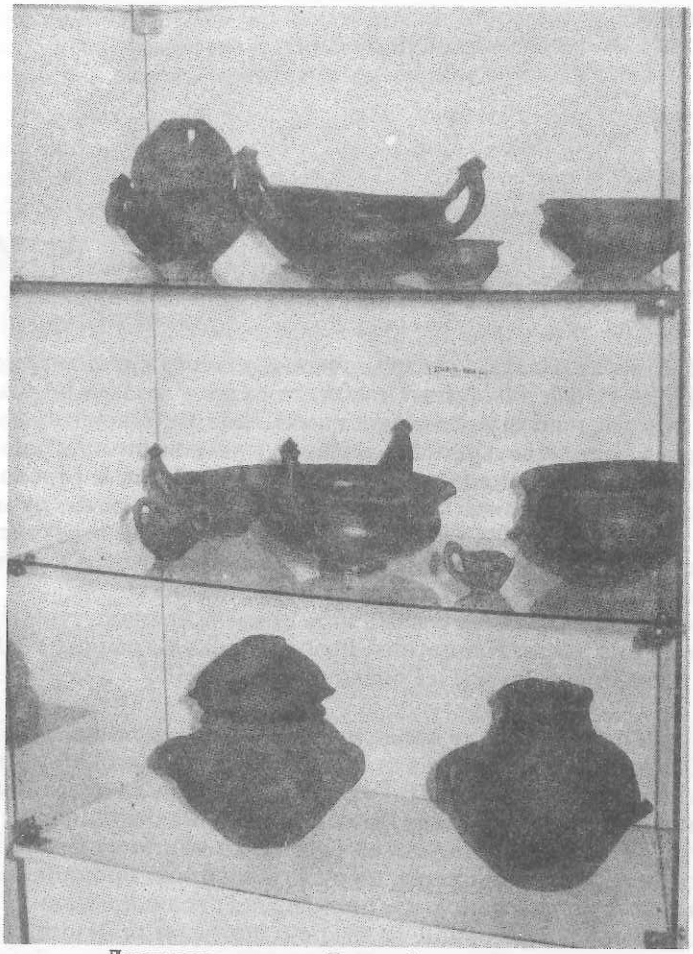
По мишљењу Д. Срејовића, најстарији становници Пештери и тутинског краја у целини били су Дарданци. Претпостављало се да су Дарданци илирско племе. Д. Срејовић истиче да Дарданци нису Илири већ неко аутохтоније — старије племе, поткрепљујући то, поред осталог, и налазима са Дојевића и Пештери. И у овом крају било је миграција у далекој прошлости. Археолошки налази показују да је једна таква смена становништва на Пештери извршена почетком VI века пре нове ере. Дошли су Аутаријати — илирско племе, са за-

---

1. Загорка Летица, *Пештер у бронзано и гвоздено доба*, „Старинар", књ. XXXII/1981, с. 10.
2. З. Летица, цит. рад, с. 9.
3. Марко Поповић, *Археолошка рекогносцирања подручја општине Тутин*, Новопазарски зборник 5, Нови Пазар 1981.
4. Сви археолошки налази из праисторије са Пештери чувају се у Народном музеју у Новом Пазару.

пада, можда из Лимске долине, и протерали Дарданце према долини Рашке, где су „током старијег гвозденог доба развили своју особену културу".[5]

Дарданци су били сточари и врло ратоборни. „Дуго су ратовали са јужним суседима, Македонцима, као и са Римљанима. Стробан за њих каже да су дивљи људи, који живе у подземним јамама покривеним ђубретом, а да су,

Дарданске урне из Делимеђа — VIII век п.н.е. (Музеј у Новом Пазару)

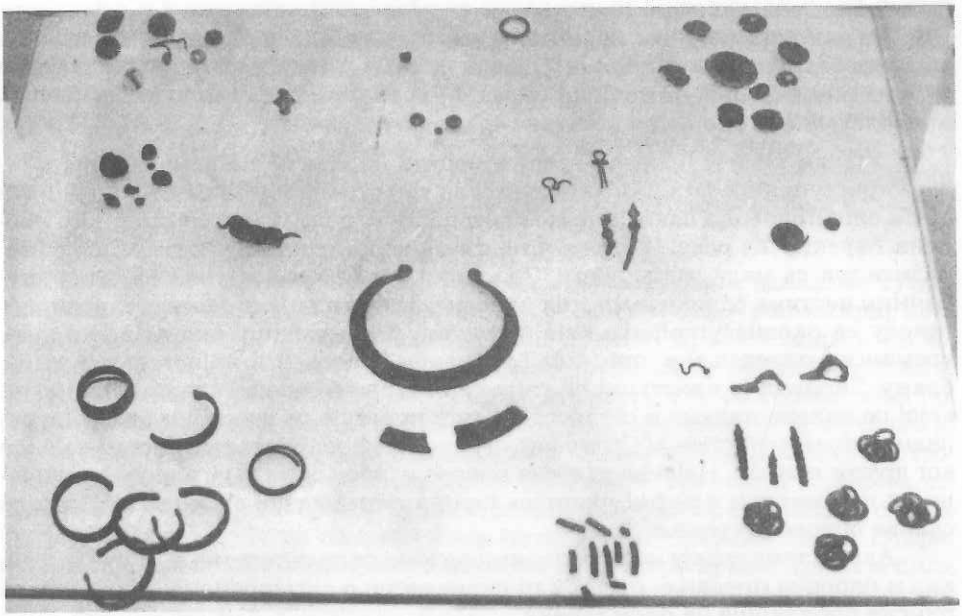
упркос томе, неговали музику. Имали су фруле и жичане инструменте. Други извори кажу да су Дарданци од свих средњобалканских племена постизали највећу стабилност, градили су утврђења и насеља градског типа, као привредне и административне центре. Неговали су занате, металургију и бавили се трговином".[6] Остаци материјалне културе Дарданаца у тутинском крају ишли би у прилог овој другој тези.

---

5. Драгослав Срејовић, *Праисторијска некропола у Дојевићима*... Новопазарски зборник 1, Нови Пазар 1967.
З. Летица, цит рад, с. 16.
6. Драгица Премовић, „Братство" од 25. фебруара 1980, Нови Пазар.

Балканско полуострво било је на удару римске експанзије почев од другог века, што се завршило освајањем Балкана. Наши крајеви, значи и тутински крај, ушли су у састав римске провинције Дарданије, која је обухватала део Македоније јужно од Скопља, Косово и територију до Ниша, а на западу је граница допирала до Мокре горе и Голије, захватајући и Пештерску висораван. „Територији Дарданаца могао је још припадати и предео са планином Рогозном и већим делом Пештерске висоравни, све до реке Лима".[7]

Сигурно је да је у време римске експанзије и владавине староседелачко становништво много пропатило да је било многих миграција и збегова и да су староседеоци у великом броју романизовани.

Праисторијски налази на Доњој Пештери (Музеј у Новом Пазару)

У време поделе Римског Царства на западно и источно (Византија), данашња тутинска територија нашла се у граничним пределима та два царства.

О присутности римске популације на овом подручју у периоду римске владавине постоје одређени индикатори: споменици материјалне културе, топоними и предања. На брду Тројан на Пештери, које се тако, према предању, зове по римском цару Трајану који је преко Пештери пролазио у време похода на Дакију, приметни су остаци темеља неког утврђења. У традицији је да су ту били Трајанови двори и да су се управо налазили на врху Тројана, одакле доминира поглед на целу Пештерску висораван.

Извесно је да су Римљани имали свој рудник гвожђа у Глухавици, на шта указују остаци рударских копова, који, по народном предању, припадају Римљанима. Ту је пронађен примерак римског новца који припада Комоду, а недалеко од Глухавице, у селу Радоховци, нађена је римска стела из III века.

---

7. Е. Чершков, *Римљани на Косову и у Метохији*, Београд 1969, с. 17.

На врху стеле уклесане су сигиле: D.M.S.[8] Претпоставља се да су гвоздену руду у Глухавици експлоатисали становници из предримског периода, а да су ту експлоатацију наставили Римљани. Познато је да су на Балкану Римљани активирали старе и отварали нове руднике.[9] Није познато како су Римљани називали Глухавицу јер јој је садашње име словенско (Глуха вас — Глухавица).

У селу Бороштици, недалеко од моста на истоименој реци, на путу за Карајукића бунаре, пронађена је римска стела из III века, слична стели из Глухавице, али су ту гробницу мештани прекопали, а стелу изломили и уградили у мост на Бороштици.

У селу Чипаље (Бања — Ибарски Колашин) очувани су остаци римског надгробног споменика.

Из рановизантијског периода очувани су остаци тврђава, лоцираних на важним стратегијским местима. Од њих су само делимично проучене тврђаве у Островици, Шароњама и Ђурђевица у Ђерекарима. Михаило Милинковић, археолог, овако је описао остатке тврђаве Ђурђевице:

„Утврда којој је посвећен овај извештај налази се на доминантној и тешко приступачној заравни окруженој са три стране литицама, на коти 1 470 m. Са овог положаја лако се може контролисати цела јужна Пештер, као и долина Ђерекарске реке. И поред тога, из више праваца утврђење се могло запазити тек са мале удаљености. Зналачки изабрана локација на неприступачним местима одлика је многих рановизантијских планинских утврђења. У односу на околна утврђења која припадају VI веку, па и она која још нису временски опредељена, положај Ђурђевице је особен и најпогоднији за одбрану. Зараван је приступачна само са северне и северозападне стране, на којој се налази падина и седло које плато повезује са суседним брдом на западној страни утврђења. Стрме литице онемогућавају сваки приступ из било ког другог правца. Највећа дужина платоа износи око 110 m, а највећа ширина 60 m. Оваквом конфигурацијом терена опредељене су и све најбитније одлике основе утврђења".[10]

Ако се томе додају неки топоними за које се претпоставља да су римски, као и народна предања, онда су то индикатори о својевременој присутности римске популације на овом терену.

Словени су завршили своје продоре на Балкан почетком VII века. Староседелачко становништво се испред словенске експанзије повлачило у јужне брдске пределе. Претпоставља се да су се староседеоци, повлачећи се испред Словена, задржавали у овим брдским пределима који су били тешко доступни, јер су као такви условљавали мирнији и безбеднији живот. Ту је вероватно затечен добар део староседелачког, дарданског и аутаријатског, могућно нешто романизованог становништва и да су, највероватније, у највећем броју словенизирани. То је, међутим, период о коме се мало шта поуздано зна, па се све то још увек заснива на претпоставкама, као што је и она коју наводи др Милисав Лутовац да су Варагићи из Варага и Бурлати из Бурлата словенизирани Илири.[11]

---

8. Комодов новац нађен у Глухавици чува се у Музеју у Новом Пазару. Стела из Радоховаца пренесена је 1957. године из Радоховаца у Тутин и смештена у Градску библиотеку, али је одатле нестала.
9. Скендер Ризај, *Рударство Косова...* Приштина 1963, 30.
10. Михаило Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарима.* Новопазарски зборник бр. 7, Нови Пазар 1983, 29.
11. Др Мирослав Лутовац, *Ибарски Колашин,* Београд 1954, 102.

Срби, словенско племе познато под тим именом из нешто каснијег периода, населили су старорашке крајеве, којима је припадала и данашња тутинска територија, још почетком VII века. Поуздано се може рећи да је у тим крајевима формиран један, од првих, ако не и први, српски племенски савез из кога је у XII веку конституисана независна српска држава Рашка (позната под тим именом у западним изворима из нешто каснијег периода), чији су творци били Немањићи.

Брдски рашки предели, покривени шумама, били су врло повољни за живот у време док Србија није имала независност и у време борби за слободу и самосталност. Они су пружали могућност за успешну борбу против свих непријатеља и у вишевековној борби за независност били погоднији за живот од равничарских крајева. У вези с тим, Константин Јиречек пише: „У унутрашњости планинске земље, далеко од мора и Дунава, простире се област првобитних, правих Срба, која је име свог малог племена дала целом околном подручју".[12]

Према извештајима Виљема Тирског из 1168. године, главно занимање Срба „становника планина и шума" било је сточарство, јер су „богати стадима и стоком, а обилују млеком, сиром, медом и воском"[13]. Подаци из овог извештаја, сматрамо, односе се на наш крај.

Почевши од оснивања српске средњовековне државе, данашња тутинска територија улазила је у њен састав, и то у њен најужи — рашки крај, који се сматра ембрионом српске средњовековне државе. Цркву Измирну, на локалитету Цркавине у Тутину, према предању, подигла су браћа Драгутин и Милутин Немањићи, пошто су се измирили на месту које се и данас зове Госпођинске (господске) ливаде, јер су ту „господа измирила". Др М. Лутовац је изнео претпоставку по којој је Измирна била главна црква Штавице. Археолошким истраживањима на локалитету Цркавине — црквишта Измирне, откривени су остаци једнобродне цркве, правоугаоне основе са апсидом, споља октогоналном, а изнутра полукружном (дужина 9,65, ширина 6,30 m). Откривени су и делови пластике од белог мермера са прозора цркве. Црква је била засвођена полуобличастим сводом, без куполе, а покривена великим ћерамидама. Откривени су и фрагменти фресака на основу којих је констатовано да је црква, највероватније, имала два слоја живописа, од којих је млађи слој сличан живопису цркве Св. Петра и Павла у Тутину. Са накнадно дограђеном спољном припратом црква је имала физиономију манастира. Црква се датује у крај XIII века, док се манастирски комплекс формирао у XVI веку, а страдао је крајем XVII века[14].

На тутунској територији има веома много остатака православних црквишта из средњег века, али се о њима за сада ништа поуздано не може рећи јер су непроучена. Сигурно је да је ова територија била доста густо насељена Србима у средњем веку, што показују многа црквишта, као и турски пописи становништва из XV и XVI века. На основу антрополошке анализе скелета из некрополе код Измирне утврђено је да сви скелети припадају средњовековном српском становништву, изузев једног скелета на коме су запажени знаци мешања словенског са староседелачким становништвом Балкана[14-б].

---

12. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 67.
13. С. Ћирковић, *Средњовековна српска држава*, Загреб, 1959, 11.
14. Марко Поповић, *Црквина у Тутину*, Новопазарски зборник 3, Нови Пазар 1979, 13—22.
14-б. Србољуб Живановић, *Скелети са локалитета Цркавине у Тутину*, Новопазарски зборник 6, 1982, 205—212.

Поуздано се зна да су Радослав, Урош I Немањић и други српски средњовековни владари користили глухавичке метале за израду оружја и посуђа, па вероватно и новца. Обиље тог материјала пронађено је у Расу и на другим локалитетима у долини Рашке.

Краљ Милутин је у Глухој Васи (Глухавици) имао коло (топионицу) с рударима, а Стефан Дечански је поклањао свом манастиру од кола у Глухој Васи по 50 нада годишње[14-ц].

Да су села тутинског краја имала значајну улогу у средњем веку говори и чињеница да су их средњовековни владари давали манастирима. Тако је краљ Милутин приложио село Јелиће манастиру Жичи, а зидаре из Драге својој задужбини Бањској. Краљ Стефан Првовенчани приложио је Жичи села Добриње и Гњилицу[15].

Да је у средњем веку гвоздена руда експлоатисана у Глухавици, говоре и топоними неких села у суседству Глухавице: Ковачи, Самокова, Руђе, Рудниче, Лукаре, Штитаре. Та села добила су називе по рудама које су ту налажене и занатлијама који су их обрађивали: Рудница, Руђе или Ковачи и Лукаре, где су живели ковачи или занатлије за израду лукова.

У Глухавици, као значајном рударском центру, било је Дубровчана, и то стално настањених и оних који су се бавили транзитном трговином. Дубровчани су првобитно имали своје колоније у рударским местима и та места, а то значи и Глухавица, добила су карактер и трговачких насеобина. Са замирањем рударства Дубровчани су се пресељавали у трговачке градове. Тако су се из Глухавице Дубровчани иселили у Нови Пазар, па је дубровачка колонија у Новом Пазару формирана од Дубровчана који су дошли из Глухавице и Пазаришта.

Византијски историчари из XI века називају Рашку крштеном Србијом, мислећи при том на племенски савез Рашка, коме је припадала и територија даншање тутинске општине. То упућује на претпоставку да су Срби у овом крају први примили православље, јер, због чега би овај крај био одвајан од других тиме што се назива крштеним. Да је у рашком крају православље имало традицију и врло јако упориште говоре остаци многих црквишта из средњег века, као и добро очуване цркве и манастири у овом крају. Могућно је да су најстарији остаци пећинске цркве у Паљеву (Паљевска црква). На основу очуваних остатака могу се реконструисати њене димензије: 4 × 8,30 m. То је била једнобродна грађевина са полукружним олтаром. Стручњаци Завода за заштиту споменика културе из Краљева, од којих су добијени ови подаци, сматрају да Паљевска црква потиче из средњег века. У народу је очувано предање по коме је то била богумилска богомоља, а има одређених индиција да су то остаци митраистичког храма.

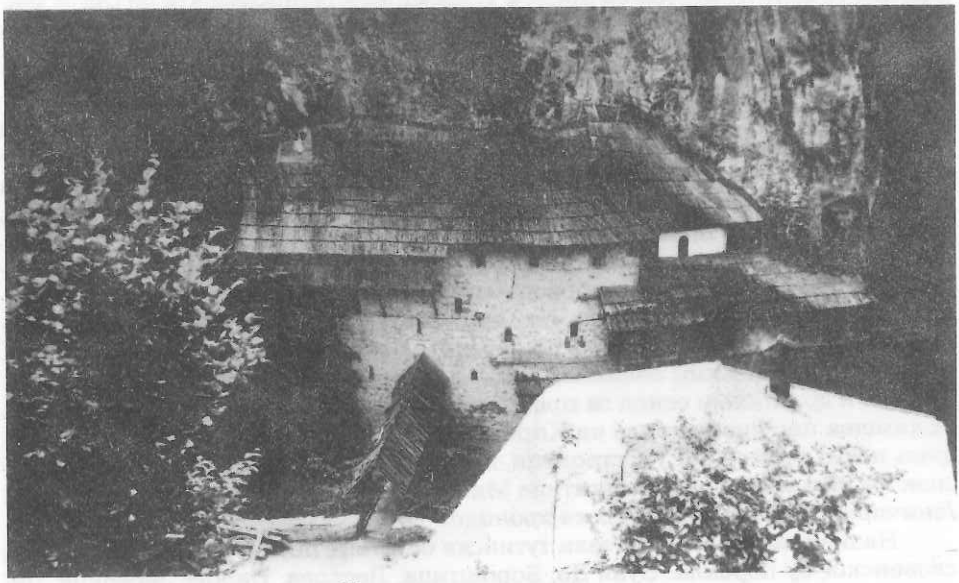
Веома значајно место заузимао је Црноречки манастир (манастир Црна река), који се налази у Црноречком кањону, 3 km југозападно од Рибарића. Сигурно је да је историја Црноречког манастира недовољно проучена и поуздано се не зна када је изграђен и ко му је ктитор. Ово архаично и архитектонски атрактивно здање пећинског карактера, које подсећа на грчке метеоре, изграђено је у кањону Црне реке, на обронцима Мокре. Не зна се поуздано када је манастир подигнут. Љ. Стојановић пише да је сазидан и пописан у

14-ц. В. Скарић, *Старо рударство и прва техника у Србији и Босни*, СКА, књ. CXXVII, Београд 1939, 13.

15. *Светосавска хрисовуља*, Споменик IV, стр. 4; *Хрисовуља Жичка*, Ст. Новаковић, *Законски споменици*, Београд 1912, 571.

XIV или XV веку, а М. Вуловић — да су црква и стари конак подигнути крајем XV или почетком XVI века. Радомир Станић, који је написао најкомплетнију студију о сликарству Црноречког манастира, пише: „Има, међутим, основа за веровање да је црква као пећинска богомоља, која је, свакако, најстарије здање у манастирској целини, настала у средњем веку, вероватно, када је Стефан Немања у овим крајевима имао своју престоницу...[16]. То значи да би градња цркве могла да се датује у XII век. Међутим, не би требало одбацити претпоставку по којој су овај манастир, у забитом и скривеном кањону, изградили калуђери много пре, у време такозваних калуђерских сеоба са југа. Монаси су, по правилу, тражили такве скривене кутке, тако да одвојени од света живе и раде у миру и тишини. Физиономија манастира говори о његовој архаичности и тајанствености уопште. То је неколико пећина утиснутих у окомиту литицу на левој страни Црне реке, које је неко прекрио — доградио каменом и дрвеном конструкцијом и тако уобличио врло занимљиво здање.

Свака пећина у манастиру имала је своју намену: испосничке ћелије, одаје за посетиоце, трпезарија, скривница, олтар, одељење за лечење умоболних. Све те пећине су повезане уским мрачним ходницима. Олтар и наос цркве живописани су у XVI веку, значи нешто касније.

Црноречки манастир

Пећинска црква Црноречког манастира првобитно је била посвећена арханђелима Михаилу и Гаврилу, а од када су у њу пренете мошти св. Петра Коришког (XVIII век), црква је посвећена св. Петру (12. јул)[17].

Руски дипломата Александар Гилфердинг обишао је 1857. године Црноречки манастир. По њему је пећинску цркву, посвећену св. арханђелу Михаилу, подигао св. Јаниһије у време Ђурђа Бранковића.[18]

---

16. Радомир Станић, *Зидно сликарство цркве манастира Црне реке*, Рашка баштина бр. 1, Краљево 1975, 96.
17. В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 346—347.
18. А. Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 150.

У Црноречком манастиру је од давнина радила школа, првобитно манастирска — духовна. У Даниловом зборнику помиње се црноречка школа на десној обали Ибра. Традицију школе манастир је очувао и касније, а то значи и у време турске владавине. Вероватно да је та школа била у тесној вези са школом у оближњим Брњацима, коју је у XIII веку основала Јелена Анжујска, жена краља Уроша I Немањића, чиме почиње световно школство код Срба.

Пажњу привлаче остаци средњовековне цркве у Пискупоцима, у тутинској општини. Поред остатака цркве у овом селу, које је према неким мишљењима добило име по бискупима (бискуповци — пискуповци), назиру се и остаци још неких објеката, могућно неког већег насеља.

Црква у Пискуповцима била је доста велика, имала је апсиду, наос и припрату. Била је живописана јер су трагови живописа видни.

У селу Митрови, на месту Бановац, откривени су остаци једнобродне цркве са полукружном апсидом, а уочавају се остаци и једне правоугаоне грађевине. Према народном предању, то су остаци „Банових двора". Највероватније да је та црква била посвећена св. Димитрију, као и да се село Митрова, по томе, првобитно називало Дмитрова. У једном турском попису из 1585. године помиње се село Дмитрова са црквом у данашњем тутинском крају[19], што значи да је та црква у Митрови из средњег века.

Остаци једнобродне цркве са полукружном апсидом, вероватно из средњег века, откривени су у селу Врујци, недалеко од Тутина.

Село Црквине у тутинској општини добило је назив по многим црквама које су ту постојале — каже предање, а оно није без основа, јер остатака темеља црквава и црквишта има на више места, што је утврдила екипа археолога др Марка Поповића. Остаци једне цркве у Црквинама, по народном предању, приписују се Вуку Бранковићу.

Многи топоними у тутинском крају указују на постојање црквава: Калуђери — заселак Ковача, Калуђеровача у Сувом Долу, Попе код Тутина, Попиће код Рибарића. Указује се на чињеницу да би село Мојстир могло носити то име по мојсришту, односно манастиришту. Црквишта или остатака црквава има доста у тутинским селима: Добриња, Биохане, Набоје, Попе, Суви До — Караџе и др. Постоји основ за претпоставку да је џамија у Градцу изграђена од камења порушене цркве на Караџи. Пажњу привлачи црквиште са остацима неких грађевина у Островици, на месту Михаиловина, која се тако назива по Михаилу, оцу Константине Михаиловића из Островице, аутору дела *Јаничареве успомене* или *Турска хроника*.[20]

Називи највећег броја села тутинске општине потичу из средњег века и словенског су порекла: Суви До, Бороштица, Лескова, Набоје, Јеребице, Липица, Попе, Дулебе, Добриња, Рибариће, Црквине, Делимеће и сл. То говори о томе да је у средњем веку овај крај био доста густо насељен. Међутим, не постоје прецизнији подаци о броју становника у то време. И овде је, међутим средњовековно становништво било проређивано услед глади, болести, сеоба. Тако је, по обавештењима биографа Доментијана, 1202—1203. године, глад однела свој плен у рашком крају. Толико је света тада помрло од глади да гробари нису могли сахрањивати умрле него су стављали у велике јаме.

---

19. Х. Хаџибегић, *Званични подаци о сточном фонду...*, Историјски записи 4, Титоград 1969, 597.

20. Е. Мушовић, *Где је Островица К. Михаиловића?* Прилози за језик, књижевност, историју и фолклор, књ. 43 св. 3—4, Филолошки факултет, Београд 1977.

Озбиљније сеобе почеле су из рашког краја одмах после Дежевског сабора 1282. године. Историчари нас обавештавају да је тада много становништва, идући за својим краљем отишло према југу, у крајеве који су били погоднији за живот. Од тада су те сеобе на овом подручју скоро континуелан процес све до најновијег времена.

Дежевским сабором 1282. године означен је почетак владавине краља Милутина Немањића, амбициозног и врло способног владара, и наглог снажења српске државе. До тада је седиште српске државе било у долини Рашке или нешто шире у рашком крају. Од тада је оно пренето у Пауне код Приштине, затим у Скопље. Тежи се, дакле, ка равничарским крајевима, погоднијим за живот и у оном правцу у коме је усмерено територијално ширење државе, која је већ у Милутиново време представљала европску силу. После тога рашки предели нису више имали тако значајну политичку улогу као пре Дежевског сабора јер је Србија Краља Милутина и његових наследника била велика и моћна сила и стешњени рашки крајеви ни у ком случају нису могли имати ону улогу коју су имали пре тога, иако су и даље остали веома значајан духовни центар.

Друштвено-политички односи и друштвена структура били су истоветни као и другим суседним крајевима које су Срби насељавали. Сигурно је да су у средњем веку у тутинском крају претежно живели сточари и да је њихов положај у друштвеној хијерархији средњовековне Србије био сличан или истоветан са положајем сточара у другим нашим крајевима. Ти сточари се у пописима из XV и XVI века, називају власима. Чак наслов једног таквог пописа гласи: Попис влаха нахије Сеница у XVI веку. Термином влах у овом случају означавају се сточари сјеничко-пештерског краја[21].

21. Е. М у ш о в и ћ, *Нахија Сјенице у XVI веку*, Новопазарски зборник бр. 4, Нови Пазар 1980.

ТУРСКА ЕКСПАЗНИЈА

После смрти цара Душана, у Србији је настало анархично стање. Осиљени феудалци нису или су само формално призвали Душанової наследника за своја владара. У периоду тої расула територије данашње тутинске општине била је укључена у посед моћної властелина Војислава Војиновића, који је управљао „земљом од Српске Мораве преко Сјенице и Гацка до Котора и Дубровника".[1] Војислав Војиновић се тада помиње као један од најмоћнијих људи у Рашкој.[2]

После косовске битке 1398. године настале су нове неприлике. Вук Бранковић се тада помиње као господар области у коју су улазили: Дреница, Приштина, Вучитрн, Трепча, Звечан, Пећ, Призрен, Скопље, Сјеница и Комаран на Лиму.[3] Ту је улазила и данашња тутинска територија, што показује и први попис ових крајева из 1455. године, обављен у првим годинама турске владавине. У том попису области Вука Бранковића унета су следећа тутинска села: Ђерекаре, Набоје, Драча, Шпиљани, Биохане, Веље Поље, Ковачe, Детане, Ораше, Рибариће, Саш, Црнокрпе.[4]

Отпор Вука Бранковића према Турцима престао је 1396. године, а његова област подељена је Стефану Лазаревићу и Вуковој жени Мари, којој је уступљено „нешто мало земље код Вучитрна и Трепче". Не може се сигурно рећи коме је тада припадала данашња тутинска територија нити, пак, касније, кад је Вуковим синовима враћена очевина.[5]

О анархичном стању у рашком крају у то време, које је праћено борбом за власт, пише Мавро Орбини:

„Пошто је прошло неко време, Вук затражи од свог брата свој део земље који му није хтео ни под каквим условима уступити. Тако Вук добивши од Тручина око три хиљаде војника, под заповешћу Авранеза, дође у Рашку праћен од Ђурђа Бранковића, године 1409. месеца марта и пуних шест месеци оста у Рашкој пустошећи и палећи те области које му се нису хтеле предати"[6].

---

1. Зборник К. Јиречека I САН, посебно издање, књ. CCCXXVI Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 33, Београд 1959. 248.
2. А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до XVII века*, Београд 1926, 166.
3. Љ. Станојевић, *Стари српски записи и натписи, 866.*
4. Област Бранковића, опш. кат. пописи из 1455. Оријент. институт, Сарајево 1972, 5—17.
5. М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 26, св. 1—2, 1960, 16, 17, 23, 26.
6. М. Орбини, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 105.

Све неприлике које су погађале Србију после Душанове смрти годиле су Турцима Османлијама, који су постепено али сигурно продирали са истока. Још у Душаново доба Турци су имали прве окршаје са српском војском, а затим су уследиле битке на Марици (1371) и Косову (1389). После косовске битке Османлијама су била отворена врата ка даљим освајањима. Већ 1392. године Скопље је било у њиховим рукама, а 1396. године биле су им стационарне посаде у Звечану, Јелечу и Глухавици. Пашајит је 1399. године имао царинарницу на Лиму, могућно и у Брскову, а те године се помиње и ћефалија у Глухавици.[7]

Глухавица, ранији римски па затим средњовековни српски рудник гвожђа, имала је веома важну улогу, у турским стратешким плановима, пре свега као значајно рударско насеље. Одмах по доласку, Турци су дали ново име Глухавици — Демирци базар, што значи гвоздени трг. То указује и на чињеницу да је Глухавица у време првих налета Турака била активни рудник гвожђа.

Већ 1396. године у Глухавици се налази представник турске власти — кадија. Он је о томе, те године, обавестио Дубровник, дакле, да је Глухавица у поседу Турака. То писмо није сачувано, али ј сачуван одговор Дубровчана кадији у Глухавици од 28. марта 1396. године, из кога се види да је кадија захтевао да дубровачки каравани иду преко Глухавице те да му плаћају царину. У одговору Дубровчана пише да је Глухавица ван путева, на брдовитом и неприступачном терену, те да дубровачки трговци не могу туда ићи већ ће ићи куда њима одговара, а право на то дају им турски закони. Ево тог дубровачког одговора глухавичком кадији:

„Поштованом пријатељу кадији у Глухавици од владајућег дубровачко кнеза и од целе општине поздрав. Примисмо твоје писмо и разумесмо како јачаш и потврђујеш веру великог цара и твоју нашим трговцима, да иду несметано по царевој земљи плаћајући царину по закону. И како нам по твојој љубави обећаваш да чуваш наше трговце, ми смо ти на свесредно захвални. И ми што је у нашој могућности (што можемо) ради смо за ваше поштење (учинити). А што пишеш да си ту у Глухавици, да долазе и свраћају наши трговци к теби у Глухавицу, те ту да плаћају царину, а другим путем да не иду, то је тешка ствар. У вези стим, драги пријатељу, и одговарамо ти. Царева земља је велика, дуга и широка и много путева по њој има. По њој трговци иду и тргују како се коме свиди. Много је тешко трговцима да истим путем иду у цареву земљу и ако им се такав закон постави трговци ће бити обаметени и неће трговати по царевој земљи. Стога ће бити горе царевој привреди, а ми трговцима не можемо наредити ни забранити да не иду куда могу у цареву земљу, где им се свиди и где ће им бити корисније. Куда год буду ишли по царевој земљи плаћаће царину по закону. Ако буду туда пролазили они ће свратити к теби у Глухавицу и платити царину по закону. Молимо те да имаш наше трговце у обзир и чувај их и подржи добрим законима као што се надамо да ће бити, а они ће то снисходљиво видети. Молимо те, одговори нам, да нам се трговци не устављају.

Бог свама!"[8]

Скоро шест деценија трајало је такозвано двовлашће у рашком крају: турске посаде биле су у тврђавама, док је власт на осталој територији остала у рукама српске властеле, односно деспоту Ђурђу Бранковићу јер су, после уговора из 1426. године, горње Полимље, јужно од Пријепоља, и Пештер са Сјени-

7. М. Динић, *Области Банковића*, стр. 10

8. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I Други део, Београд — Сремски Карловци 1934, 217.

цом припадали Деспотовини[9]. Било је то тако све до 1455. године када је турска власт коначно успостављена у рашком крају. У том периоду Глухавица се помиње више пута: 1396, 1399, 1441. и 1455. године, разуме се, као Демирџи Базар.

У тим првим годинама турске владавине, а особито почетком XV века, активирана је експлоатација гвожђа у Глухавици. На то нам указују и подаци из једног дефтера с почетка XV века, по коме је дошло до нагле производње у Глухавици, јер су се приходи тог рударског трга повећали са 18722 на 31611 акчи[10]. Очигледно је да су гвоздене руде из Глухавице биле неопходне Турцима, пре свега ради израде оружја. То је разлог што је производња у Глухавици тако нагло повећана, али то тако ипак неће дуго остати, јер ће рударство под турском управом, у највећем броју случајева, почети да замире. Та судбина задесила је и Глухавицу већ у другој половини XVI века.

Доласком Турске проузрокована су бројна кретања становништва Балкана. То становништво се највише повлачило са југа и истока према северу и западу. То је било и са Србима јер „српски елемент, који се испред Турака измицао, кретао се у јужну Угарску и на запад"[11]. У каквом су обиму та кретања становништва била на територији данашње тутинске општине, и у рашком крају уопште, доста је тешко рећи, али се са сигурношћу може тврдити да она овде нису била изражена као у другим крајевима. Ово су брдски и планински предели и они су и у то време, као и у ранијим несигурним временима, служили више за оне који су се овде склањали из равничарских предела, него за оне који су одавде одлазили. Томе иде у прилог и констатација Јована Цвијића: „У почетку турске најезде становништво се из равница и котлина повукло у планинске крајеве"[12].

Турски пописи показују да је наша територија била доста густо насељена у првим годинама турске владавине, а то би требало да значи да тада, кад су у другим крајевима кретања становништва била велика, овде нису била изражена. Према попису из 1455. године, број пописаних домаћинстава у тутинским селима износио је: Ђерекаре — 19, Набоје — 36, Драга — 37, Шпиљани — 26, Бихваница (Биохане) — 12, Аковац — Ковачи — 35, Веље Поље — 12, Мелаје — 30, Орашак (Ораше) — 3, Рибариће — 10, Саш — 16, Црнокрпе — 29, Детани (Детане) — 6, Бороштица — 24, Долово — 42 куће. (Ово последње се помиње као села у нахији Трговиште, вероватно Рожаје.)[13]

Данашња тутинска територија ни у периоду турске владавине није представљала целину, посебно не административну. Она је првобитно административно била подељена тако да су њена села припадала нахијама: Јелеч, Трговиште (Рас а касније Пазариште), Клопотник (Ибарски Колашин) и Трговиште (Рожаје). Све те нахије, са делом нахије Трговиште (Рожаје), улазиле су у хас (ленски посед) Илијас-бега, сина Бахшајис-аге, миралема (заповедника) Вукове области, односно у крајиште Иса-бега Исаковића, оснивача Новог Пазара, Сарајева и Шапца (према попису из 1455. године).

Сви набројани домаћини из тутинских села, у попису из 1455. године, које смо навели, јесу православни Срби. Ради примера наводимо имена домаћина села Ђерекар, а она су слична именима домаћина у другим селима:

---

9. Хазим Шабановић, *Крајишта Иса-бега Исаковића*, Збирни кат. попис из 1455, Сарајево 1964, 4—47.
10. С. Ризај, *Рударство Косова*... 191.
11. Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI—XIX века*, 187.
12. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966, 128.
13. Х. Шабановић, *Крајишта*... стр. 128 Област Бранковића (Х. Шабановић) 5—17, 112 и 239.

Вукман, син Радвца; Радоје, син Вукоја; Радоје, син Хребељана; Бранислав, син Обрада; Бранко, син Радице; Обрад, син Бранка; Радишин, син Станице; Новак, син Бранка; Вукашин, син Вукоја; Бериша, син Бранка; Радоје син Владка; Рахач, син Радавца; Миладин, син Богослава; Милош, син Радице; Тодор, син Новака; Радоња, син Берише, Милош, син Радице; Радихна, син Бранка; Владко, син Ђурин; Радислав, син Груба; Степан, син Радислава; Вучко, његов син; Радислав, син Николе; Миладин, син Богослава; Владимир, син Ђуре; Радихна, син Бранка и Радоња, син Берише[14].

Из једног пописа скадарског санџака из 1485. године сазнајемо да су многа села рожајско-тутинског краја била у оквиру те административно територијалне јединице (скадарског санџака). Том санџаку, поред осталих, припадале су нахије: Плав, Беране (Будимља), Злоречица (Андријевица), Бихор и Пеђ. Већина рожајских села и нека тутинска села припадала су нахији Пеђ. Тако се помињу: Велика Јабланица (38 домаћинстава), Мојстир (64), Добриња (10), Кочарник (20). Наводимо имена домаћина у Добрињи, по том попису: Вук Никола, Вук, син Нихача; Радосав, син Мирбељанов; Радач и његов брат; Радован и син му Пјак; Радоња, Радосав, Никола Радич, Рахач и брат му Раш, Јован и његов брат, Иваниш и син му Рахач Радосав, Вук и брат му, Јован Радоман[15].

У овим, као и у каснијим пописима из XVI века имена домаћина у селима тутинског краја су хришћанска — православна и слична су или иста као имена становника ужичког, краљевачког, чачанског и горњомилановачког краја у XV и XVI веку[16].

Да су наведени становници у тутинским селима, као ови у Ђерекарима и Добрињи које смо навели, били провославни Срби указује и чињеница да се у већини села, у попису из 1455. године, помињу попови, значи православни свештеници: у Драги поп Видач, у Биоханама попадија удовица, у Ковачу поп Ненад[17]. Од многих црквишта откривених у тутинском крају све су православна. Није очуван никакав белег који би припадао некој другој конфесији, на пример католичкој. Тешко је рећи, да ли је у тој маси било и асимилованих староседиоца, јер је време од осам векова, колико је до тада било од досељавања Словена на Балкан, учинило своје.

У свим турским пописима, као и ретким путописима XV и XVI века, кад су у питању тутинска села, Глухавица има посебно место, што указује на њен значај као рударског, па и трговачког насеља. Извори из Хисторијског архива у Дубровнику говоре о томе да је Глухавица, поред рударског и трговачког, била доста значајно место. Глухавички трговци су трговали са Дубровчанима, Стоњанима, Которанима, затим са трговцима из Херцег-Новог, Вишеграда, градова са Косова, као и из суседног Јелеча и Трговишта, па чак и са Италијанима. Наводи се да су 1451. године трговци из Глухавице дошли у Дубровник, са робом и пашиним писмом. Четири године касније један момак из Дубровника отишао је у Глухавицу на трогодишњу службу код неког трговца. Два дубровачка ортака потраживала су 1457. године од глухавичких трговаца дуг од 37 дуката. Глухавичанин Живко Ивановић тражи, преко дубровачког суда, 1466. године, од свог ортака из Стона, суму од 7 123 акче и 8 дуката. Дејна Бјеладиновић и Вукаљ, син Радосава Грубачевића из Глухавице, поди-

14. Област Бранковића, 5.
15. *Defteri i Regjistrimit te sanhakut të Shkodrës*, vitit 1485. I, Tiranë 1974.
16. *Турски йойиси из XV и XVI века нахија: Врвеник, Ужице, Чачак, Карановац (Краљево), Горњи Милановац* Превео Ахмет Аличић. Историјски архив Краљево.

гли су, са неким Дубровчанима, кредит у Дубровнику 1470. и 1471. године. Радосав и Рађенко Вуковић, глухавички трговци, продали су 1486. године олово Дубровнику и Верони. Године 1516. водили су судски спор трговци Радошин Ћенчић из Глухавице и Павле Радоњић из Дубровника. Јаков Поповић и Петар Радосављевић послали су из Глухавице у Дубровник четири товара воска. Врло значајну улогу имали су трговци Радосаљићи, којих је било у Глухавици и Јелечу (помиње се Миливој Радосаљић, трговац из Јелача). Више пута помињу се трговци Радосаљићи из Глухавице: Живко, Петар, Марко Иванов, па Марко Живковић, од 1511. до 1515. године[18].

Године 1485. дошли су у Дубровник трговци из Глухавице, који су били, како наводи Б. Храбак, Муслимани (исламизирани мештани), а не Османлије[19].

Глухавица је била главни снабдевач гвожђем Раса, Трговишта (Пазаришта), Новог Пазара и околних места у којима су постојали занатлије металне струке, а у овом крају било је доста таквих места. Путописци наводе како се у селима новопазарског краја израђују катанци у великом броју, а затим продају на пијаци у Новом Пазару. Млечанин Павле Контарини је записао 1582. године да се у Глухавици вади гвожђе и да од њега занатлије у Новом Пазару израђују топузе, катанце, меденице и сл.[20] На основу свега тога може се закључити да се Нови Пазар у XV и XVI веку развијао тако интензивно у привредном погледу у многоме захваљујући Глухавици и другим рудницима у близини Новог Пазара.

Глухавица (Демирци Базар) помиње се 1559/60. године као нахија у кази (срез) Нови Пазар, Санџак Босна[21]. То значи, а каснији труски дефтери то потврђују, да се под Глухавицом подразумевала шира територија, а не само једно насеље, и очигледно, да је та нахија добила име према насељу Глухавици.

У време труске доминације рударство је почело да слаби, особито крајем XVI века. Тако је било и са Глухавицом, што показује и један турски попис с краја XVI века[22]. Према том попису, новопазарски кадилук је административно припадао босанском санџаку. У оквиру кадилука Нови Пазар налазиле су се нахије, поред осталих, Јелеч и Рас, а њима су припадала нека села данашње тутинске територије. Остала села, којих нема у нахијама Јелеч и Рас, припадала су нахији Трговиште (Рожаје), а она је улазила у састав скадарског санџака.

Нахији Јелеч је тада припадало 106 села, а од данашњих тутинских села, која су припадала тој нахији, регистрована су ова: Демирци Базар (Глухавица), Ораше, Руђе, Доње Морани, Горње Морани, Раковица, Милановићи (Шкријељи), Добри Дуб и Јабланица.

Демирци Базар (Глухавица) у том попису се помиње на два места. На првом месту је вероватно само заселак од четири домаћинства, која су припадала манастиру Сопоћанима (пописивач је, уместо Сопоћана, вероватно погрешно записао Милешево), и та домаћинства су турским властима плаћала са-

17. Област Бранковића, 7–8.
18. Б. Храбак, *Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара*, Новопазарски зборник 4, Нови Пазар 1980, 10–11.
19. Б. Храбак, *Домаћи трговци у Новом Пазару у XVI веку*, Историјски гласник, 2–4, Београд 1951, 103.
20. Матковић, *Путовања*, Rad JAZU CXXUV, 66.
21. С. Ризај, *Рударство Косова...*, 102.
22. *Попис санџака Босне*, с краја XVI века. Попис је превео Адем Полимац из Сарајева, али није публикован. Чува се у Академији наука Босне и Херцеговине у Сарајеву.

мо симболичан порез — филуриjу. Властелин и старешина тог засеока био је Јован, син Петров.

У другом делу Дефтера, под бројем 46, регистрована су у Глухавици 73 хришћанска и два муслиманска домаћинства:

Звонко Радојев, Јован Радојев, Иван Звонков, Дано Павлов, Вук Томов, Војислав Остојин, Ђуро Марков, Милко Ђуров, Иван Ђуров, Шимун Петров, Алекса Петров, Мијо Јованов, Павић Ђурин, Вукић Драгојев, Јован Ђуров, Вук Вујице, Ивко Вујице, Павић Лукин, Јован Ратков, Перан..., Иван Милованов, Тома поп, Јанко Милков, Ђуро Петров, Обрад Дамјанов, Јован Вуков, Тома Бошњак, Звонко Мијов, Радо Мијачић, Вук Вучић, Гвозден Мијов, Ђуро Мијов, Рађен Гвозденов, Филип Вуков, Матија Звонков, Павле Милутинов, Никола Дошлић, Мијо Радосава,... Мијов, Јаков Јованов, Мијо Јованов, Божић Радојица, Божић Стјепан, Мићан Божић, Филип Стјепанов, Шимун поп, Мијо поп, Јован поп, Звонко Никшин, Шимун Дамјанов, Орле..., ... Дамјанов, Костадин Дамјанов, Вук Лукин, Јован Лукин, Макоје Лукин, Вујица Ристић, Михаило Перишић, Хасан Авдулахов, Ахмед Хасанов, Петар Ристић, Баштина Рајана у поседу Радојице па у Слава Дошлића, а сада у сељана. Баштина попа Јована у поседу Радојице Живанова, сада у поседу сељана. Баштина Радмилова у поседу сељана, Земин (мали посед) Манојлов звани Лази. Ту су три парцеле оранице и купљена велика ливада од ..., а то је једна оранича у поседу Шимуна и Витка, синова Јована. То је земља коју они имају, а коју држе на основу ... тапу наме и худциса кадије. Порез плаћају и филуријама годишње 385. Земин Михаила Лазарова и Мије Живкова. То је ливада купљена од Мустафе челебије (господина), па две оранице од Драговића и ... синова Павла и две њиве од Милосава и ..., па ливада купљена од Павла Ђурова итд.

У даљем тексту наводе се приходи Глухавице по гранама привређивања и то су, углавном, пољопривредне културе. Ту се такође помињу девет већих и три мање воденице, као и једна ковачка радња. Вероватно да су пописане воденице биле на Смолућкој реци, што значи да нису биле у самом насељу Глухавице јер ту нема никакве реке, па се овај попис, очигледно, односи на ширу територију Глухавице.

На два места у овом дефтеру с краја XVI века уписан је и Црниш, под бројевима 10 и 49. У првом случају уписан је Црниш као војнучко насеље у нахији Јелеч[23]. Ту су регистрована само два домаћинства, чији су власници били: Рале Јованов и Брана Радисав. У другом делу уписано је пет домаћинстава, разуме се хришћанских. Следи попис других села: Ораше (4 домаћинства), Руђе (30), од тога су два расељена, Доње Морани (9 хришћанских и 3 муслиманска), Горње Морани (38 хришћанских и 4 муслиманска домаћинства). У Ковачу је регистровано 28, а у Милановићима 12 хришћанских домаћинстава.

Један попис ситногрле стоке из 1585. године, за нас је значајан. Он показује да је у XVI веку сточарство у тутинском крају врло значајно, можда и главно занимање становништва. Пописана су домаћинства са бројем опорезоване стоке, у овом случају оваца (јагњад нису унесена јер по турским прописима стока млађа од године није опорезивана нити је уношена у пореске књиге). Нису унесена домаћинства која нису опорезивана, а таквих је било доста. Много су била стада у тутинским селима у XVI веку. Тако је у Точилову регистровано 13 пореских домаћинстава која су поседовале 2446 оваца.

---

23. Војнук — посебан војнички род на Балкану регрутован од хришћана влаха — сточара.

Наводимо имена домаћина у Точилову и број грла оваца појединачно: Слав Мањо — 85 грла оваца, Ђуро Радица — 355, Радивоје Беран — 220, Радивој Јован — 206, Радина Вукота — 220, Јован Марко — 90, Јован Вуксан — 154, Војин Цветко — 155, поп Степан — 190, Јован Церно — 350, Степан Петре — 150, Живко Костадин — 100 и Војин Малиновић 173 овце. Имена домаћина у другим тутинским селима су слична именима домаћина у Точилову, па би било сувишно да их овде уносимо.

Навешћемо само села са бројем оваца које су у њима гајене: Рибариће — 1063 грла оваца, Мојстир — 631, Драга — 2517, Црнча — 563, Шпиљани — 274, Детане — 438, Марина Добра (Малиндубрава) — 755, Липица — 548, Милановићи — 345, Годово — 520, Црна Крпа (Црнокрпе) 1439, Рудница — 675, Долово — 6498, Шароње 475, Бороштица — 382, Лукавица — 963, Драђ (Драчица) — 750, Набоје — 1560, Ђерекаре — 2001, Суходол (Суви До) 1170, Лескова Глава (Лескова) — 550, село Пештер 3494, Брачаковић (Браћак) — 816, Рамошево — 1760, Пештеровићи у махали Корита — 2094[24], Црниш 370, Веље Поље — 435, Јаребице — 201, Рушевић (Режевиће) — 405, Међугорје (Међугор) — 945, Глоговик — 404, Делимеће 110, Точилово — 2446, Островица — 570, Пружањ — 550, Жупа — 200, Попе — 35, Паљево — 399, Јабланица — 579, Изрок — 175, Ковачи — 100, Весениће — 210. Укупно: 38321.

Број ситногрле стоке у тутинском крају био је знатно већи од наведене цифре јер нису унесена сва домаћинства: она која нису опорезивана и она која нисмо могли убицирати. Вредно је истаћи да се у овом попису из 1585. године наводи да је сточни фонд опао у односу на период од пре три године[25].

Огромна већина становника у тутинским селима, и у XVI веку, као и раније, јесу хришћани. Могу се приметити одређене разлике у личним именима у XV и XVI веку и касније. Лична имена из XV века као што показују пописи, архаичнија су, више су старословенска, а она од XVI века и касније, знатно су христијанизирана.

Процес исламизације, почевши од доласка Турака, а то значи још од XV и XVI века, може се пратити и у тутинском крају, иако много мање него у другим крајевима. За разлику од других крајева новопазарског кадилука и Косовске Митровице, где је у XVI веку исламизација била доста изражена[26], у тутинском крају тај процес је био једва приметан. Тутински крај је брдски, шумовит и неприступачан, и у њему су живели сточари, а у таквим крајевима, удаљеним од комуникација и забаченим, исламизација је спорије продирала. Људи који би примили ислам из било којих разлога, по правилу су одлазили да живе у градовима јер им је тамо живот био повољнији, што значи да су били бенефицирани, не само у економском погледу.

Исламизација, као својеврстан феномен, није довољно проучена у југословенским земљама. Оригиналних извора о томе за сада нема довољно, а оно што је написано — доста је контрадикторно. Битна разлика у процесу исламизације између тутинског и суседних крајева није постојала. То значи да су ислам најпре примали представници повлашћене класе и да су као

---

24. У овом попису се изричито наводи село Пештер, које има 3494 грла оваца, а то значи да је то било велико село. Данас на Пештерској висоравни, и шире од тога, не постоји ни једно село Пештер, а овај попис потврђује да је такво село постојало и вероватно је по њему добила назив цела висораван. Могуће је да је тако име у XVI веку и раније могао носити данашњи Угао. Такође није познато ко су Пештеровићи у махали Корита који се наводе у овом попису.

25. Хамид Хаџибегић, *Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Тријевића и Бихора из 1585. године*, Историјски записи, год, XXII, књ. XXVI, бр. 4, Титоград 1969.

26. *Историја народа Југославије II, 119.*

исламизирани људи задржали тај повлашћени положај, сада као бегови и аге, и да су и даље живѐли на рачун средњих и, особито, сиромашних друштвених слојева[27].

Назначени пописи из турског периода показују да је у селима тутинског краја, иако једва приметно, било муслиманског становништва почевши од XV века. Муслимани се помињу у селима: Глухавица, Горње Морани, Доње Морани, Весениће. То су, истина, ретки помени, међу него у другим крајевима новопазарског кадилука. Била су то домаћинства исламизираних Срба мештана, који су у дефтерима означени као синови Авдулахови: Хасан Авдулахов из Глухавице, Ризван Авдулахов из Морани и сл. У ствари, Авдулахови синови су они који су у првом појасу примили ислам. У другим кадилуцима и нахијама дешавало се да се наводило хришћанско име оца онога ко је исламизиран: Хасан Јованов, Мурат Милошев и сл. Тако је, стицајем политичких и других прилика, и у тутинском крају долазило до појаве муслиманске конфесије.

Остаје, међутим, чињеница да су у тутинском крају, све до почетка XVIII века, огромну већину становника чинили Срби, као што је био случај и са другим нахијама новопазарског кадилука. Др Милисав Лутовац је на основу једне турске етничке карте утврдио да је у првој половини XVI века Бихор био насељен само Србима и да се тек од 1690. године почиње мењати етнички састав бихорског становништва[28]. Турски географ из XVII века Хаџи Калфа пише да у Бихору живе Срби и Арнаути, а у Рожајама само Срби[29]. (мисли се на рожајску нахију, која је тада припадала Скадарском пашалуку). Ова Хаџи-Калфина констатација може се односити и на већи део данашње тутинске територије која је у то време припадала рожајској нахији. Пописи турске администрације из тог времена потврђују Хаџи-Калфино казивање о рожајској нахији.

Хришћани у тутинском крају имали су одређене слободе верског исповедања, особито после обнове Пећке патријаршије 1557. године. „Пајсијево доба“ (архиепископ Пајсије 1614—1648) у историји српске уметности означено је као нова ренесанса. То је време „средњих прилика и усклађених односа с турском влашћу.“[30] Епископи рашки током XVI—XVIII века уживали су релативно висок углед, а неки су постајали патријарси[31].

О доста развијеном духовном животу говори и чињеница да се, у наведеним пописима, у скоро сваком селу помиње бар по један поп и да свако веће село има цркву, од којих је највећи број изграђен у XVII веку. Разуме се, однос турских власти према верским слободама хришћана уопште, мењао се, што је зависило од различитих фактора, посебно од политичких прилика и утицаја хришћанских држава на Турску. Према томе, та верска толеранција мора се схватити као толеранција у одређеним границама, која је омогућавала одређени степен духовног живота.

Средиште тог духовног живота хришћана у тутинском крају остао је и даље Црноречки манастир. Црква тог манастира живописана је последњих

---

27. В. Чубриловић, *Порекло муслиманског племства БиХ*, ЈИЧ 1935.
Е. Мушовић, *Исламизација у Новопазарском санџаку*, Историјски записи год. XXXIV, Титоград 1981, 3—4.
28. М. Лутовац, *Бихор и Корита...*, 15.
29. Хаџи Калфа, *О Балканском полуострву*, Споменик XVIII СКА, Београд 1892, 52.
30. Р. Станић, *Архитектура и сликарство XVI и XVII века*, Нови Пазар и околина, Београд 1969, 216.
31. В. Винавер, *Период турске владавине*, Нови Пазар и околина, Београд 1969, 194.

деценија XVI века, а фреске Црноречког манастира представљају најдрагоценији српски живопис из XVI века. Живопис цркве чији је ктитор био неки Никола знатно је оштећен, али се углавном може реконструисати. На спољном зиду уочавају се портрети Стефана Немање, Стефана Дечанског, затим св. Јован Претеча, Богородица и Исус Христос Емануел. Од стојећих фигура у наосу се истичу свети ратници Димитрије, Георгије, Теодор, Тирон и Тодор Старатијат, а затим сцене из циклуса Христовог рођења и Великог празника. Централно место припада композицији *Успење св. Богородице,* на западном зиду наоса.

Велику уметничку вредност имао је првобитни иконостас, који је знатно оштећен у неком пожару. О црноречком сликарству Радомир Станић пише:

„Фреске овог манастира по својим стилским, колористичким и другим ликовним одликама, спадају међу врло значајна сликарска остварења с краја XVI века. Аутор овог живописа није познат, али по неким обележјима може се закључити да овај талентовани сликар, школован на најбољим традицијама нашег средњовековног зидног сликарства, потиче из групе познатог зографа друге половине XVI века — Лонгина. Опремљен врло солидним иконографским знањима, творац црноречког жовописа је добар колорист и цртач. С подједнаком лакоћом савлађује мале и велике просторе, у које уноси и декоративно и пластично, сједињујући их у једну сликарску форму једре и племените фактуре, снажне и сугестивне изражајности. У компоновању сцена изражава смисао за сажетошћу, при чему долази до изражаја монументалност. Право сликарско осећање уметничко дошло је до изражаја у представљању појединих фигура и попрсја светитеља у медаљинима. Лаким и помало узнемиреним цртежом, с којим понекад иде у намерне деформације, смелим и зналачким потезима боје, при чему инкарнауту даје посебан значај, аутор обликује енергично, пластичне физиономије личности, које облачи у раскошно орнаментисане одеће. Сигнатуре светитеља из сцене исписане су ретко лепим словима старословенског језика српске рецензије“[32].

У Црноречком манастиру, поуздано се може рећи, радила је манастирска школа, која је од XIX века имала карактер световне школе. У књизи *Записи и натписи...* Љуба Стојановић наводи податке о раду школе у Црноречком манастиру у XVII и XVIII веку. Од 1700. до 1714. године писан је један пангирик. „Године 1716. код Јермонаха Максима у Црноречком манастиру учили су школу руднички поп Сава из Витановаца и Јагодински поп Мијат, родом из Херцег Новог“[33].

У бурним и немирним временима у другој половини XVII и првој половини XVIII века Црноречки манастир служио је као збег где се народ привремено скривао. Ради сигурности мошти Стефана Првовенчаног пренете су из Сопоћана у Црноречки манастир, да би се девет година касније нашле у Студеници[34], а 1737. овде су донете мошти св. Јевстатија да у миру почивају[35]. Истиче се да је манастир био и хајдучко легло, особито у немирним временима.

У другој половини XVII века изграђена је црква Св. апостола Петра и Павла у Тутину, на месту на коме се додирују клисура Видрењака и Раковско

---

32. Радомир Станић, *Архитектура и сликарство XV и XVI века,* 222.
Исти, *Зидно сликарство црква манастира Црне реке,* Рашка баштина — 1, Краљево 1975, 95—130.

33. В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа,* Београд 1950, 346—347.

34. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* Београд 1982, 469.

35. Љ. Стојановић, *Стари српски записи...* 374 (1501)

поље. То је мала црква једноставне архитектуре, без кубета, са наосом, припратом и малом апсидом. У цркви су добро очуване фреске. Према натпису који је очуван, сликане су 1647/48. године. По мишљењу Радомира Станића, који је о сликарству ове цркве написао исцрпну студију, оне представљају изванредна ликовна остварења и сличне су живопису манастира Хопово у Војводини. Ктитор цркве био је неки Лука Попов, по свој прилици властелин који је код Турака уживао извесне привилегије, затим неки даскал Јован, који би можда могао бити један од сликара.

„Аутори живописа нису познати. Они нису оставили свој потпис, нити се игде у писаним изворима помињу. На основу сликарских хетерогености може се закључити да су фреске у овој цркви радила двојица мајстора. Бољи и способнији зограф радио је сцене Великог празника, илустрације из циклуса Страдања Исуса Христа, затим Богородицу Оранту, Страшни суд, поједине стојеће фигуре и нека попрсја светитеља у медаљонима. Други мање талентовани сликар радио је поједине стојеће фигуре и архијереје у олтарском простору, као и известан број медаљона. По свој прилици мајстор који је сликао ликовно квалитетније сцене и личности био је носилац читавог подухвата у цркви, док је слабији мајстор био његов помоћник. Без обзира колико су евидентне разлике у квалитету ова два сликара, ипак се може закључити да живопис представља једну лепу и јединствену целину“[36].

У вези са сликарством ове цркве, поред осталог, наводи се: „Као дело које припада огранку касновизантијског сликарства са ослонцем на узоре из XIV века, фреске из Тутина зраче достојанством постепеног приближавања крају и истовремено изражавају сву племенитост упорност да надмаше време“[37].

Говорећи у целини о XVII веку, прихватљиво је мишљење да је то најмирнији период у време турске владавине на Балкану. Османлије су у том периоду вршили последње али врло озбиљне припреме за нове освајачке походе на север, за последњи напад за Беч. Вероватно да им је због тих великих војностратешких захвата било стало да очувају мир на Балкану, посебно код хришћана, што би им омогућило да за поход за Беч ангажују већи војни потенцијал. Мислимо да је то један од разлога што је у старорашком крају баш у XVII веку подигнут велики број цркава, које су, као што су показала проучавања цркава у новопазарском, сјеничком и делимично тутинском крају, врло значајне, а и због тога што су оне својеврсни индикатори о доста развијеном духовном животу код Срба у то доба, у крају који је предмет нашег проучавања. Чак се истиче „на основу првих исхода претходних истраживања, могућна је предпоставка да је у близини данашњег Тутина постојала нека врста духовног седишта око којег се у једном периоду одвијала жива богослужбена и просветно-културна активност“... „подизање или обнова бројних цркава у овим крајевима током неколико деценија XVII столећа потврђује тезу да су у ово време, стицајем историјских околности настале знатно повољније политичке и економске прилике у којима је дошло до наглог буђења градитељске и сликарске активности“[38].

Није познато да ли су те цркве подизане на темељима ранијих богомоља, што је било дозвољено, или су изнова грађене, што није било дозвољено, јер бројна црквишта у тутинском крају нису проучена, изузев цркве св. Петра и

---

36. Р. Станић, *Нови Пазар и околина*, 228.

37. Р. Станић, *Црква св. Петра и Павла у Тутину*, Рашка баштина бр. 2, Краљево 1980, 158.
38. Исто што и под 37, ст. 137. и 142.

Павла у Тутину, за коју Радомир Станић претпоставља да је подигнута на темељима неког старијег порушеног храма. Цркве из тог периода које су проучене у новопазарско-сјеничком крају показују да је већина подигнута на темељима ранијих храмова. Међутим, и пре XVII века, као и касније, било је изградњи ових цркава, што нам потврђује један пропис (канун-закон) из 1516, године: „Подигнуте су цркве у неким местима у којима оне нису постојале од старог неверничког времена. Нека се такве новоподигнуте цркве даду порушити; а они неверници и попови који, боравећи у њима, нека се казне строго и нека се казне тешким телесним казнама"[39].

Међутим, крај XVII века, представљао је праву буру у односу на ранији период. Ратови који су тада дошли, изузетно велики по својим димезијама, донели су непредвиђено велике тешкоће и неприлике Балкану.

39. Кануни и канун-наме, серија I, Законски споменици, св. I, Оријентални институт, Сарајево 1957, 3.

ВРЕМЕ ОД КРАЈА XVII ВЕКА

Крај XVII века донео је огромне промене у историји Балкана. Од 1683. до 1699. године води се познати аустро-турски рат, с разлогом назван још и велики рат. У том рату, који су водиле Аустрија и Мађарска против Турске, активирали су се више него икада раније балкански народи, особито Срби, са жељом да збаце турски јарам и да се домогну слободе. Устаничко језгро Срба у то време био је Стари влах, а устанике је успешно предводио Мојсије Рашковић.

Аустријанци и Мађари, уз свесрдну, обилату и одлучујућу помоћ балканских хришћана — устаника, продрли су дубоко на југ, све до Кичева, потискујући Турке, који су се, у општем расулу, повлачили. Сва та територија према томе и ова наша била је у рукама устаника, Аустријанаца и Мађара.

Нема ближих података о учешћу Срба са садашње тутинске територије у том рату против Турака, али, свакако да се они подаци о учешћу Срба у новопазарском, сјеничком, рожајском и лимском крају, у поменутом рату, односе и на тутински крај. Постоје разлози по којима су и тутински Срби дали значајан допринос великом рату јер су и они, као и они у другим крајевима, видели у том рату шансу за дефинитивно ослобођење. Положај Срба у нашем крају, при завршетку XVII века био је погоршан јер су били оптерећени великим порезима и изложени зулумима, па их је то подстицало на борбу за слободу. Апелу устаника из Старог влаха, да се народ дигне на устанак морали су се придружити и Срби из тутинског краја, јер је то гранични крај Старог Влаха. И наш као и суседни крај био је изложен великим страдањима у току рата и после њега, а становништво скоро у целини расељено, што би се могло сматрати одмаздом турских власти над крајем у коме је било устаника. Коначно, и ови Срби као и сви други схватили су овај рат као ослободилачки и све наде за дефинитивно ослобођење од Турака биле су усмерене ка њему.

Неки, иако узгредни извештаји и подаци такође иду у прилог чињеници да су се овде хришћани придружили устаницима. У једном извештају из 1689. године стоји да су се Рожајци дигли на устанак против Турака. Тада је половина данашње тутинске територије административно припадала нахији Рожаје, па је нормално да се тај извештај односи и на тутинску територију, што значи да су се устаници са овог подручја придружили Пиколоминијевом на-

следнику Ђорђу Христијану од Холштајна и да су, заједно са Рожајцима, продрли до Бијелог Поља „пљачкајући турска добра"[1].

Један путник је записао како је 1688. године видео да се око Новог Пазара воде борбе устаника са Турцима и да су устаници збацили турски јарам. Видео је том приликом попаљена села и градова, а и похарана и разорена устаничка насеља.[2]

У рату од 1683. године крајеви који су припадали новопазарском санџаку и шире страдали су као никада раније и касније и тај рат, по броју људских жртава, по материјалним губицима и миграционим кретањима, сматра се најтежим од свих ратова у историји. Постоји много података о тадашњим страдањима из којих се види да је Нови Пазар, до тада један од највећих градова на средњем Балкану, претворен у прах и пепео; да је било незапамћеног крвопролића и да је Новопазарско поље било прекривено лешевима. Страдању су били изложени Сјеница, Бијело Поље, Пријепоље, затим Ужице, Ниш, Скопље.[3]

У извештајима је забележено да је муслиманско становништво у новопазарском санџаку бежало по шумама испред устаника и да је масовно умирало од глади и болести. Уследила је и сеоба муслиманског становништва из Санџака према Бугарској и Малој Азији. Претпоставља се да су тада формирана насеља Нови Пазар и Дуга Пољана, на путу од Трнова према Варни и да су их формирали становници истоимених насеља из Санџака.[4] Међутим, детаљније се о тој сеоби не може ништа говорити јер је непроучена, без обзира на то што се зна да је староседелачко муслиманско становништво овог краја нестало у току и после великог рата. Због напада на аустријску границу који је извршила Француска, Аустријанци и Мађари су се нагло повукли са Балкана, остављајући на милост и немилост балканске хришћане које су они увукли у рат против Турске.

Турци су, пак, у птротивофанзиви, са реорганизованом војском, поново заузели територију Балкана јужно од Саве и Дунава. Овог пута они су били осионији према хришћанима него икада раније. Бројно хришћанско становништво повлачило се испред турске најезде према северу, и то са целе територије јужно од Саве и Дунава. Била је то сеоба под Арсенијем III Чарнојевићем, пећким партијархом. Тада је у нашим крајевима страдао велики број сакралних и профаних споменика културе. Могло би се рећи да су једино неоскрнављени остали Црноречки манастир и Петрова црква код Новог Пазара, тутинска црква и још неколико мањих сеоских цркава. У бројним селима тутинске општине очувана су црквишта (у до сада 20 рекогносцираних села тутинске општине, 14 је имало цркву). Сматра се да су те цкрве страдале крајем XVII века у рату о коме говоримо. То показује и пример цркве Измирне у Тутину, која је порушена, по Марку Поповићу, који се бави проучавањем те цркве, 1690. године.

---

1. Тихомир Ђорђевић, *Становништво Србије после велике сеобе Срба 1690*, Годишњица Н. Чупића XXXVI, Београд 1927, 7.
2. *Нови Пазар и околина*, 177.
3. Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, треће издање, књ. XI Београд 1941, 627.
   В. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији и Бугарској*, Историјски часопис, књ. 12 — 13, Београд 1963, 221.
   Луја Војновић, *Записи племићког господара М. М. КАБОГЕ...* Споменик СКА, XXXIV, 2, Београд 1980, 220.
   Г. Станојевић, *Србија у време бечког рата*, Београд 1976.
4. Е. Мушовић, *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара*, Београд 1979, 73.

Сигурно је да се велики број Срба са данашње тутинске територије придружио Чарнојевићу, који се из Пећи повлачио према Новом Пазару, преко тутинске територије и даље према северозападу. Но, за то нема прецизних података. Тихомир Ђорђевић, који се бавио сеобом Срба под Чарнојевићем, сматра да се око пет хиљада Срба са територије новопазарског санџака придружило Арсенију III Чарнојевићу. Милисав Лутовац пише да је Ибарски Колашин потпуно опустео за време сеобе Чарнојевића и да је много људи помрло од глади и болести.[5] Записано је да се „стари српски живаљ иселио са Пештери за време сеобе Чарнојевића"[6]. Међу многим српским исељеницима у далеком Будиму, из 1690. године, међу угледним људима Будима, помињу се Суводолци, као што је Јован Суша из Сувог Дола. Отац митрополита Исаија Антоновића у Будиму био је Антоније Милошевић — Новопазарац.[7] У разним документима и пописима из средине XVIII века, у Војводини се помињу потомци досељеника из Санџака. Тако се 1750. године, као становници Сремских Карловаца помиње пет људи из Новог Пазара.[8]

Турски пописи становништва наших крајева из XV, XVI и XVII века, као и неки други подаци које смо цитирали, говоре о томе да је тутинска, односно новопазарска и рожајска територија била доста густо насељена, да су огромну већину тог становништва у селима чинили хришћани. То староседелачко становништво, српско и муслиманско (мисли се на оно становништво које је овде живело закључно са крајем XVII века) нестало је, и тешко је поверовати да је било ко остао. Значи да су изгинули у рату, помрли од глади и болести и да су се у највећем броју иселили. Анализом садашње структуре становништва у тутинској општини, долази се до закључка да ту нема потомака староседелаца, ни Срба ни Муслимана, већ да су то потомци досељеника у XVIII и XIX веку. Чак и у народном предању има мало помена о потомцима староседалаца у тутинског општини, као што се наводи да су Ђорђевићи из Островице потомци Бранковића или да су Несторовићи, чувари цркве у Тутину, старинци. Напротив, скоро свака породица, српска или муслиманска, зна да је од Кучa, Климената, Васојевића, Шкријеља, Бјелопавлића, Хота, Морачана, Ровчана, Дробњака или мухаџира (муслимански исељеници из Босне и Херцеговине и Црне Горе, досељени после 1878. године).

Да ли у старинцима, ако их има на тутинској територији, треба тражити потомке повратника исељених 1689. године, тешко је рећи иако се зна да је у неким суседним крајевима било повратника, о чему пише Душан Поповић у књизи *Срби у Будиму*. Познато је да су везири Мустафа-паша Ћуприлић и Хусеин-паша Ћуприлић обећавали слободу и пореске олакшице хришћанима из емиграције.[9] Међутим, логичније је мишљење по коме се старинци који су овде живели пре 1690 године нису могли одржати после те године и касније, не само зато што нису могли опстати од турско-татарских репресалија, већ и због сукоба са Малисорима који су турске власти у освит XVIII века, колонизовале на Пештери и већем делу тутинске територије. Ти сукоби су морали бити вишестрани, а вероватно најжешћи на конфесионалној основи (старинци су православци, а досељеници — Малисори — католици). У појачаном процесу исламизације, карактеристичном за XVIII век, особито за тутински крај, ста-

5. М. Лутовац, *Ибарски Колашин...*, 86.
6. *Enciklopedija Jugoslavije* VI, Zagreb 1965, 571.
7. Душан Ј. Поповић, *Срби у Будиму*, Београд 1952, 23, 26, 33.
8. В. Винавер, *Период турске владавине*, Нови Пазар и околина, 186.
9. Тихомир Ђорђевић, цит. дело, 20.

ринци нису могли видети свој опстанак. Такве претпоставке, засноване на збивањима у XVIII веку, нису без основа и, у недостатку директних писаних података конкретно о томе, сасвим су прихватљиве.

Дакле, догађаји у рату од 1683. до 1699. године, који су оставили трајне последице на тутински крај, трајање и веће од било којих ранијих и каснијих, смењивали су се великом брзином, доносећи пустош, разарање, паљевине, терор и зулуме. Извесно је да је тај рат и у тутинском крају, као у новопазарском и другим суседним крајевима, однео огроман број људских жртава и да су глад и болести побрали своје у неверовтним размерама. Тутински крај тада је практично опустео, што је условило велика миграциона кретања и смене становништва.

Према извештајима Конгрегације за пропаганду и веру Папске курије (основане 1622. године), на које су позвани они који су писали о великом рату и његовим последицама, особито о миграцијама, настала је сеоба Климената из Малесије 1700. године и њихово настањивање на рожајско-тутинској територији, па и шире. Са Климентама, могућно и нешто касније, досељени су још и: Шкријељи, Хоти, Геге, Шаље, а затим, у XVIII и XIX веку, досељавали су се: Кучи, Васојевићи, Бјелопавлићи, Дробњацик и друга племена са Црногорских брда.

Клименте, о којима је код нас доста писано у историјској науци, названи су тако по византијском утврђењу Климентијана (по мишљењу Милана Шуфлаја) које се налази на путу Скадар — Призрен. То је велико малисорско племе, чији је завичај у изворном делу Цијевне, у Проклетијама. Деле се на следеће родове: Селце, Вукли (Вокље), Никај (Никче), Мартиновиће, Букви и Лапе.[10] Истиче се да су Клименте, мушкарци и жене, врло храбри и ратоборни и да су пре XVIII века упадали дубоко у унутрашњост Балкана. Јован Радоњић наводи податке бискупа Петра, по којима су Клименте бунтовно расположени према Турцима, живе од пљачке, али пазе да се не огреше о католике, пошто су и сами католици, те да су бистри и спремни на крвну освету. „Клименте из својих упоришта излијећу и пљачкају турско становништво". Од њихових упада, око 1617. године нарочито је страдао Нови Пазар са околином. Зато је цела земља упутила једну делегацију на Порту да се жали на насиља која им чине побуњени Клименте и други сусједи".[11]

Позивајући се на изворе из 1708. године, Јован Радонић пише: „Чудо је доиста, додаје Змајевић, да Клименте, иако вечито гладни, не траже ништа друго него само пушчаног праха и олова". У једном опису климентских жена пише: „Арнаутке као нове Амазонке спретно и вешто рукују оружјем".[13]

Клименте су се у старој постојбини понашали тако да нису желели да признају било чију власт, настојећи да на тај начин очувају своју аутохтоност и традиционални начин живота. Због тога су долазили у сталне сукобе са турским властима, које су настојале да их подреде. Бројне војне-казнене експедиције Турака против Климената остајале су без успеха. Клименте су се често удруживали са црногорско-брдским племенима у заједничким борбама против Турака, при чему су им наносили велике губитке. У својим пљачкашким походима и пре XVIII века, угрожавали су Скадар, Плав, Пећ, Нови Пазар и

10. Милан Шуфлај, *Срби и Арбанаси*, Београд 1986, 102.
Мирко Барјактаровић, *Ругово*, САН, Београд 1960, 175.
Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI — XIX века*, САН, 1950, 638.
11. Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима*, Београд 1970, 192.

Скопље. Историчар Хамера пише како је Дуче-паша обновио градић Рожаје, који су устаници порушили 1638. године, као и да је на оближњем брду Излит подигао стражару одакле је контролисао путеве који су угрожавали Клименте.

Вероватно су Клименте задавали велике тешкоће у рату од 1683. до 1699. године и да су се они одлучили на дефинитиван обрачун са њима. Тадашњи скадарски везир Худаверди Махмудбеговић организовао је поход на Клименте, опколио их у области Епаја код Скадра и тако опкољене држао шест месеци. Када је опкољеним Климентама нестало животних намирница, нарочито соли, због чега је почео помор стоке, предали су се скадарском паши. Худаверди Махмудбеговић је наредио интернацију у далеку, Климентама потпуно непознату Пештер.

Према изворима на које се позива Јован Радонић у делу *Римска курија*, на Пештер је 1700. године насељена 251 климентска породица, а Јован Томић наводи да је било 270 породица.[12]

Сасвим је сигурно да сви Клименте, које су Турци покренули из Епаје, нису доселили на Пештер, већ да су се задржали на одређеним местима, на том мукотрпном и далеком путу, и да су остајали да живе где им се за то указивала прилика. Наводи да су се многи задржали у плавско-гусињском крају, у Ругови и Рожајама. Тако је 1705. године било на Пештери 251 породица, а 1707. 274. Змајевић извештава да су сви на Пештер досељени Клименте били католици.[13]

Пештер је у време досељавања Климената била ненасељена, јер је њено становништво, као што смо то навели, исељено крајем XVII века. Од тако пусте и ненасељене Пештери Турци нису имали никакве користи, па је и разумљиво њихово настојање да је населе. С друге стране, Пештер је, због своје неприступачности и климатских ћуди, била врло погодна за насељавање немирних Климената јер је тако постојала већа могућност да се држе под контролом.

Дошавши на Пештер као припадници католичке конфесије, Клименте су донеле своје обичаје, схватања, начин живота, а населили су Пештер, крај не само удаљен него потпуно различит од њихове некадашње постојбине. Зато је требало много времена да се навикну на нов начин живота. Своју нарав, бунтовну природу, жељу за очувањем непокорности Клименте су задржали на Пештери и скоро непрестано су се сукобљавали с Турцима због тога.

Због тешког прилагођавања на нове услове живота, а притиснути сталном носталгијом за родним крајем, многи Клименте су покушали да се врате у постојбину. Некима је то пошло за руком, па се 1707. године са Пештери вратило 147 породица (1 362 члана), са многим стадима оваца и говеда. Испред те дуге колоне налазило се 400 мушкараца и 300 наоружаних жена, док су старци и деца гонили стада. На том путу разбили су више турских заседа које су настојале да спрече њихов повратак, и вратили су се. Друга група од 50 породица вратила се са Пештери 1711. године под утицајем надбискупа Змајевића „да би их спасили од насилног турчења".[14] Требало би да је после тога на Пе-

12. О овој сеоби Климената и Климентима уопште писали су: Јован Радонић, *Римска курија...*; Јован Томић, *О Арнаутима у Старој Србији*; Мита Костић, *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији*, Гласник СНД, књ. VII — VIII, Скопље 1930; Т. П. Вукановић, *Арбанашки устаници 1826 — 32.* Врањски гласник, Врање 1969; Мирко Барјактаровић, *Ругово, Београд 1960; М. Лутовац, Бихор и Коритa; Рожаје и Штавица; Ибарски Колашин*; Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима...*, Богољуб Петковић, *Један документ о броју католика на Пештери...* Историјски часопис VII, Београд 1957.

13. Ј. Радоњић, *Римска курија...*, 514, 515.

штери остало 177 климентских породица. Међутим, било их је више, јер попис који су 1721. године на Пештери извршили мисионари, показује да је у 29 села живело 195 климентских породица. Било их је, међутим, више јер нису узета у обзир неидентификована насеља нити села која су припадала новопазарској и сјеничкој нахији, а наведени попис показује да их је и тамо било.

Католички мисионари, који су долазили на Пештер из Рима ради обиласка својих верника — Климената пописали су села на Пештери у којима су 1721. године живели Клименти — католици. Том приликом констатовали су да су Клименте на Пештери католици, а да су само неки прешли на ислам или православље.

У процесу исламизације Климената на Пештери значајну улогу имала је џамија на Пештери, највероватније она у Углу. Познато је да је та џамија најстарија на Пештери и да потиче с почетка XVIII века. Истиче се да су Турци порушили цркву на Пештери како би тиме казнили Клименте који су дозволили да се један део врати 1711. године и да су на темељима цркве подигли џамију. Како се у извештају само каже да је то било у Пештери, вероватно се при том мислило на село, а не на крај. Постоје индикатори да се село Угао и пре XVIII века звало Пештер, па би могло бити да се то односи на село Угао, односно на џамију у том селу, због тога што се у том селу, недалеко од џамије, налазе остаци цркве коју овде називају „латинска црква".

По попису из 1721. године, мисионари су пописали домаћинства и чланове домаћинстава у пештерским селима али само католичка:

Село Камешница	39 породица	410 лица
Село Међугор	13 породица	99 лица
Село Аливеровиће	5 породица	41 лице
Село Расно	4 породице	30 лица
Село Тузиње	14 породица	85 лица
Село Растеновиће	13 породица	75 лица
Село Крња Јела	6 породица	74 лица
Село Угао	20 породица	166 лица
Село Лескова	12 породица	99 лица
Село Браћак	3 породице	35 лица
Село Девреча	2 породице	16 лица
Село Шароње	1 породица	3 лица
Село Глоговик	6 породица	72 лица
Село Гујиће	1 породица	12 лица
Село Гуцевиће	2 породиве	17 лица
Село Роселана (?)	4 породице	23 лица
Село Драгојловиће	2 породице	16 лица
Село Штаваљ	3 породице	14 лица
Село Брњица	2 породице	18 лица
Село Цетановиће	9 породица	95 лица
Село Дружиниће	7 породица	65 лица
Село Дуга Пољана	5 породица	35 лица
Село Буче	3 породице	46 лица
Село Коњари (?)	5 породица	28 лица
Село Жирче	4 породице	28 лица
Село Ковачи	3 породице	17 лица
Село Паљево	3 породице	15 лица
Село Црниш	2 породице	12 лица
Село Радоховци	2 породице	16 лица

14. Ј. Радонић, *Римска курија*... 503, 515, 530.
Ј. Томић, *О Арнаутима у Старој Србији*, Београд 1913.
Б. Петковић, *Један документ о броју католика на Пештери крајем II деценије XVIII века*, Историјски часопис VII, Београд 1957.

Значи, по овом извештају мисионара из 1721. године, у набројаним селима на Пештери било је 195 климентских породица са 1 622 члана. Види се да су то биле вишечлане породице у којима је просек чланова износио 8,5. У оригиналном попису постоји још села на Пештери која нисмо могли идентификовати. У свим тим селима било је настањено 278 породица, али поред Климената, то су били још Кучи, Хоти, Шкријељи.[15]

Села која смо навели, настањена Климентама, припадају општинама Тутин и Сјеници. Међутим, из пописа се види да је Климената било и ван Пештери. Наводи се, на пример, да у предграђу Новог Пазара има 12 Климентских породица, а у рожајским селима 44 породице, са 237 чланова. У самом Рожају регистровано је 58 становника католичких Климената родом из Селца.[16]

У XVIII веку у тутинском крају поред Климената помињу се још и Шкријељи, Хоти, Шаље, Гете, такође Малисори, а затим и Кучи. Сви ти Малисори слични су Климентама, не само по конфесионалној припадности, па их често многи поистовећују, иако су међу њима постојале племенске разлике. Хоти се помињу у Дечанској хрисовуљи још у XIV веку, а Јиречек каже да су Хоти знатно племе које се помиње 1330. године на источној страни Скадарског језера и „они су угледни још и данас".[17] Заједно са осталим Малисорима, Хоти су, особито у XIX веку, често сарађивали са брдскоцрногорским племенима и у том погледу предводили остале Малисоре. У вези с тим, истиче се: „Хотима је, као главном племену Малисора, у неку руку, припадало право политичког вођства у свим питањима од опште важности и интереса за племенску организацију северних Арбанаса. Њихов буљубаша за време рата сматран је за шефа пет (суседних) малисорских племена".[18]

Претпоставља се да су сви Малисори дошли са Климентама и да су их пописивачи из 1721. године поистовећивали, без обзира на то што су понекад наводили име некаквог другог племена. Тако они кажу да су Клименте населили: Црниш, Коваче, Радоховци, Паљево, Жирче, а поуздано се зна да су у тим селима од XVIII века били Хоти, а Шаље у Жирчу, где и данас живе њихови потомци. Међутим, они су били католици, а за мисионаре била је битнија конфесионална од племенске припадности. Та малисорска племена правила су племенске разлике, живела су у посебним селима и чувала своју племенску аутохтоност.

Најбројнија климентска братства која су населила Пештерску висораван и тутински крај била су: Вокље, Никче и Мурићи. Већина Малисора, насељених у XVIII веку, променила је презиме, али је у традицији остало да знају да су од Вокља, Никча и сл. Пука је случајност што је само неколико кућа у Липици задржало презиме Клименте. Мурићи су у знатном броју очували старо презиме, а од свих је остало највише Шкријеља, тако да се презивају мада је велики број узео ново презиме. Презимена су мењана углавном после исламизације. Шкријељи, су на пример, дали име селу Шкријеље, које се пре тога звало Милановиће (данас се само заселак Шкријеља назива Милановиће). Треба рећи да је и касније, вероватно у другој половини XIX века, било по-

15. Б. Петковић, *Један документ о броју католика у Пештери,*
16. Исто што и под 15.
17. К. Јиричек, *Историја Срба,* књ. 3, Београд 1932, 57.
18. Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. године до Париског конгреса 1856. године,* Београд 1971, 292.
Нешто више о Хотима: Е. Мушовић, *Нешто о Хотима и Хасану Хоту,* Историјски записи, год, XXVIII књ. 32 1975, 3 — 4.

времених али и не масовних досељавања Шкријеља из Ругове на Пештер, као што је случај са неким Шкријељима у Бороштици, које овде називају још и Руговцима.

Сва та католичка племена, па и Кучи, који су населили Пештер током XVIII века исламизирани су највише у XVIII, а и у XIX веку. Мали је број Малисора који су примили православље, а у католичкој вери није нико остао. С процесом исламизације Малисори су постепено, особито од краја XIX века, губили од свог ранијег етничког обележја. Најпре су то етничко обележје изгубили они који су, после примања ислама, населили градове (Нови Пазар, Сјеница), а затим они у чија су се села после 1878. године, доселили мухаџири из Црне Горе и Босне. Други, они који су по селима представљали целине, где се нису мешали са другима, очували су доста аутентичног: обичаје, начин живота, ношњу, језик, тако да и сада има на Пештери села у којима се поред српскохрватског језика говори и албански језик (Градац, Бороштица, Угао, Деврече, Браћак, Бањица, Рамошево и др.).

У XVIII, а затим и у XIX веку, тутинску територију су, у великом броју населилик Кучи, тако да њихових потомака, Срба и Муслимана, има знатан број. Папски мисионари из 1721. године помињу Куче на Пештери. Кучи су овде досељени из Црне Горе као православни, али су и они, попут Малисора, исламизирани. Већина је узела ново презиме, а многи су задржали презиме Куч (Лескова, Бишево).

О Кучима су писали: Ј. Цвијић, Ј. Ердељановић, Дучић, М. Миљанов, М. Дашић, Р. Петровић и други, али су незнатно писали о онима, а њих није мало, који су населили територију новопазарског санџака.

По Дучићу, Кучи се деле на црногорске, албанске и албанизиране. Сретен Вукосављевић наводи пример албанизираних Кућа у тутинском крају. Могућно да је мислио на Куче из села Лескове и из Орља, који су до почетка овог века говорили албански. Ј. Цвијић пише: „Кучи су мешавина српског племена Дрекаловића и католичких Арнаута". Ј. Ердељановић пише да се Кучи деле на: старе Куче, Дрекаловиће и Арбанасе и да је Лале Дрекалов, родоначелник Дрекаловића, унук Ђерђа Кастриота.[19] Интересантно је да Авганистанци термином Кучи означавају сточаре.

Сви Кучи, како се наводи у добро очуваним предањима, досељени су из Црне Горе, донели су своје обичаје, схватања и традицију. Они који су примили ислам, прихватајући нову веру, врло мало су изгубили од ранијих карактеристика, које са поносом истичу. Многи исламизирани Кучи постигли су велики углед и уврстили се у аганске и беговске редове, као што су тутински Хазмагићи, рожајски Ганићи и други. У појединим селима исламизирани Кучи су представљали компактне целине и нису дозвољавали другима да се ту настањују. Такав је случај био са селима: Ђерекаре, Ораше, Орље, Бишево. Тамо где су у селу били са Климентама, живели су у посебним махалама, не мешајући се међусобно. Такав је случај са Рожајама и Жабреном.

Кучи у тутинском крају, било да су Срби или Муслимани, одликују се природном интелигенцијом и оштроумношћу и због тога су уважени и поштовани. Своју традиционалну храброст и јунаштво увек истичу с поносом.

Кучи који су исламизирани, а исламизирани су у XVIII веку, доселили су се у тутински крај почетком XVIII века. Није нам познато, под каквим условима су се доселили. Сматра се да су православни кучи, они који су очували ту

19. Ј. Ердељановић, *Кучи, Братоножићи и Пипери*, Београд 1981, 671.

веру, досељени овамо у првој половини XIX века. То се може пратити на основу традиције.

У знатно мањем броју од Куча, тутинску територију су насељавали још и Васојевићи, Бјелопавлићи, Моračани, Ровчани, Пипери, Дробњаци, долазећи овамо из Црне Горе и Брда, углавном у XIX веку. Један део је исламизиран, али су много мање прихватали ислам него Кучи.

Интересантно је напоменути да је у традицији досељеника из Црне Горе и брда остало да је њихов предак убио неког бега или агу па да су побегли због крвне освете. Иако и такве могућности нису искључене, суштина је била у нечем другом, у ствари у потрази за новим поднебљем за егзистенцију. Бегови и аге су све досељенике радо прихватали јер није имао ко да обрађује земљу, дајући им и одређене повластице. Био је то разлог да су се многи, они који су намеравали да иду даље у питомије крајеве, задржали овде и остали да трајно живе у тутинском крају.

Приликом насељавања тутинске територије у XVIII веку било је честих сукоба између племена или сукоба са старинцима око територије коју је требало населити. До сукоба је долазило и са власницима земље, па и са турским властима. У једном документу пише: „...проклети Арнаути из Црниша (мисли се на Хоте који су населили Црниш, ЕМ) притискоше Вучетиће, манастирску земљу и ваљаонице..."[20]

У време рата 1737—1739. године, који су водиле Аустрија и Турска, пештерски Малисори, који су још увек били католици, учествовали су у том рату заједно са Пиперима, Бјелопавлићима, Васојевићима, Кучима, Дробњацима и другим хришћанским устаницима, против Турака. Народне старешине подигле су народ на Лиму и око Рожаја, Атанасије Рашковић ослободио је Нову Варош, а устаници Станише Марковића Млатишуме, са војском аустријског пуковника Лентула, заузели су Нови Пазар. У тим борбама Клименте су узели видног учешћа, изражавајући, према неким подацима, симпатије према Русима као савезницима Аустрије.

У турској противофанзиви, у том рату дошло је до повлачења хришћана, међу њима и Климената, према северу. Тада се преко Саве, како то стоји у извештају, повукло 500 Климената и 300 Срба. Пошто је то повлачење било из новопазарског краја, сигурно је да су у питању Клименте из тутинског краја. Две стотине Климената вратило се у свој крај јер нису могли да издрже пореска оптерећења и нису могли да се прилагоде начину живота преко Саве. Они који су тамо остали, настанили су се у сремским селима: Хртковици, Јарак, Никинци и њихови потомци и данас тамо живе. Они су тамо очували католичку вероисповест, али су изгубили етнички идентитет.

Године 1764. страдању је било изложено становништво у рожајско-тутинском крају од похода Осман-паше, који је харао и палио, не остављајући ништа иза себе.[21] Кад је становништво покушало да се супротстави тадашњем зулуму, стационирано је у Трговишту (Рожаје) 7 000 турских војника и ту су остали четири недеље. Тада „војска изеде жито, и сир и масло и поклаше волове, и краве и овце и овнове, и христијански домови од зулума опустеше. Сиротиња бежаше по леду и снегу и плакаше љуто и горко. И тада Тргови-

20. М. Лутовац, *Ибарски Колашин...* 106

21. Тих. Р. Ђорђевић, *Становништво Србије после велике сеобе Срба...*, с. 7

22. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 2. бр. 3252

ште опусте од зулума".[22] Очигледно, биле су то у рожајско-тутинском крају крваве и бескомпромисне репресалије турских власти према хришћанима за немире, буне и устанке које су организовали у првој половини XVIII века.

У време похода Махмут-паше Бушетлије, скадарског везира и царског одметника, на Нови Пазар 1784. године, придружили су му се многи становници рожајско-тутинског краја, у чему су Клименте предњачили.

Османска Царевина у XVIII веку преживљавала је озбиљне кризе. На фронтовима су губљене битке, а широм царевине дижу се устанци. Све је то пропраћено повећаним државним обавезама, притисцима на покорене народе, глађу и болестима.

У XVIII веку је и у тутинском крају харала куга. Она се преносила са Истока главним комуникацијама, особито дубровачким друмом, који је пролазио кроз Нови Пазар, град који је био један од важних раскрсница на том друму. У Хисторијском архиву у Дубровнику чува се доста докумената из којих се види да су сви трговци који су у XVIII веку долазили из Новог Пазара у Дубровник боравили у карантину како би се избегло преношење заразних болести.[23] Нема конкретних података о броју жртава у тутинском крају, али је могућно да их је било, иако доста, много мање него у оним местима која су била ближа друму. Ни те болести, ни ратови, ни хајдучије и немири нису много ометали дубровачке трговце, који су са Балкана увозили кожу, вуну и восак. Део од тих производа куповали су и од сточара тутинског краја.

Оно што је посебно погађало сељаке у XVIII веку, то су многи порези и процес читлучења. Осим тога, у једном изражено анархичном стању, турске власти су вршиле снажан политички притисак на потчињене. „Локалне власти награбиле су се сељачких имања и огорчено тукле са суседним властима борећи се да прошире своје области и своја богатства".[24] То анархично стање дошло је до пуног изражаја у време осамостаљивања Скадарских Бушатлија и отказивања послушности цару на територији Скадарског пашалука, што је осетио и тутински крај.

За XVIII век карактеристични су скоро стални зулуми, немири отказивања послушности цару самовољних феудалаца, борбе и устанци. Ти немири су довели до тога да је 1771. године Нови Пазар страдао а да му је околина опустела.[25] Чињеница је, дакле, да се у тутинским селима, удаљеним од града и од комуникација и расутим по брдима, врло неприступачним, веома тешко живело и да је живот тих људи био сведен на борбу за голи опстанак. У селима у тутинском крају сељаштво је било подвргнуто разним пореским оптерећењима. У том сељаштву није било класичне класне диференцијације јер је оно у целини било сиромашно, а бегови и аге живели су по градовима, ван тутинске територије. У тутинска села су долазили праћени наоружаним људима само у време када је требало да покупе обавезе од чифчија.

Пропратна појава којој су Турци придавали велики значај јесте и процес исламизације, која је у XVIII веку била израженија него икада. Турци су у новим верницима тражили своје савезнике и трајнији ослонац на конфесионалној основи. Тај процес исламизације у XVIII веку у тутинском крају није познат, тако да не знамо да ли је она вршена економском, физичком или некаквом другом присилим, али остаје чињеница да је баш у XVIII веку углав-

---

23. Изудин Шушевић, *О тргівини Новог Пазара и Дубровника у XVIII веку*, Новопазарски зборник 7, Нови Пазар 1983.
24. В. Винавер, *Нови Пазар и околина*, 191.
25. В. Винавер, *Нови Пазар и околина*, 192.

ном исламизирана већина оних који су населили тутинску територију почетком XVIII века, особито Малисори. На основу једног податка, истина од католичких мисионара, могло би се закључити да су се Малисори опирали исламизацији, настојећи да очувају католичку веру, јер се наводи да је 50 климентских породица напустило Пештер 1711. године и да су се вратиле у Албанију да би избегле насилну исламизацију.

Осамнаести век, тако буран по збивањима, век у коме је практично измењена структура становништва у тутинском крају, карактеристичан је и по томе што је овај крај тада мењао господаре. Већи део тог краја административно је припадало Скадарском пашалуку а као господари – спахије Пештери помињу се пећки Махмутбеговићи. Из те породице је Худаверди Махмутбеговић, скадарски везир, који је и населио Клименте на Пештери. Касније, вероватно после 1721. године, уместо Махмутбеговића се појављују нови феудалци као господари Пештера: Хајдаршаићи и Ћоровићи из Бихора. Те административне нејасноће остаће све до 1831. године, када ће се у овом крају повући граничне линије између Босанског и Скадарског пашалука.

Политичке неприлике у које је Османска Царевина запала у XVIII веку биле су праћене глађу и заразним болестима, од којих се у нашим крајевима умирало врло много. Феудална анархија: осионост бегова и ага, одрицање послушности централним властима, политички и економски притисак над потчињенима, давали су печат хаотичне слике друге половине XVIII века, па ће догађаји који ће донети XIX век бити логична последица таквог стања.

ном исламизирана већина оних који су населили тутинску територију почетком XVIII века, особито Малисори. На основу једног податка, истина од католичких мисионара, могло би се закључити да су се Малисори опирали исламизацији, настојећи да очувају католичку веру, јер се наводи да је 50 климентских породица напустило Пештер 1711. године и да су се вратиле у Албанију да би избегле насилну исламизацију.

Осамнаести век, тако буран по збивањима, век у коме је практично измењена структура становништва у тутинском крају, карактеристичан је и по томе што је овај крај тада мењао господаре. Већи део тог краја административно је припадало Скадарском пашалуку а као господари — спахије Пештери помињу се пећки Махмутбеговићи. Из те породице је Худаверди Махмутбеговић, скадарски везир, који је и населио Клименте на Пештери. Касније, вероватно после 1721. године, уместо Махмутбеговића се појављују нови феудалци као господари Пештера: Хајдаршаићи и Ћоровићи из Бихора. Те административне нејасноће остаће све до 1831. године, када ће се у овом крају повући граничне линије између Босанског и Скадарског пашалука.

Политичке неприлике у које је Османска Царевина запала у XVIII веку биле су праћене глађу и заразним болестима, од којих се у нашим крајевима умирало врло много. Феудална анархија: осионост бегова и ага, одрицање послушности централним властима, политички и економски притисак над потчињенима, давали су печат хаотичне слике друге половине XVIII века, па ће догађаји који ће донети XIX век бити логична последица таквог стања.

ДЕВЕТНАЕСТИ И ПОЧЕТАК ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА

Деветнаести век донео је тутинском крају многе новине јер је у тај век и он ушао са бројним супротностима економске, социјалне и конфесионалне периоде, што је последица израженог анархичног стања наслеђеног из XVIII века. Због тога је сам почетак овог века текао у знаку немира и покрета поробљених народа против турске власти са тежњом да се дочепају слободе. У свему томе посебно место имао је први српски устанак (1804—1813), који је по значају и последицама превазилазио националне границе. Он је постао лучоноша и симбол ослободилачких покрета свих покорених балканских народа, као и весник новог живота уопште.

Како је тутински крај на почетку XIX века делимично припадао Босанском, а делимично Скадарском пашалуку, одјек припрема, као и сам ток првог српског устанка, оставио је снажан утисак код српског становништва, чији је положај у то време био тежак до несношљивости. Може се с правом рећи да је Стари Влах, област чији је гранични крај био тутинска територија, био један од врло значајних устаничких центара у време првог српског устанка, као што је то био и у XVIII веку. Још 1790. године, Турци су у Старом Влаху открили једну завреју, због чега су Срби тешко испаштали. Наводи се да је тада одсечено 5 српских глава и да су њима окићене новопазарске тврђаве, док су многе жене и деца покупљени, протерани на Исток и продавани „као робље на Леванту".[1] Када су Турци приметили устаничко расположење међу Србима у Ибарском Колашину, онда су неке Колашинце похватали и протерали у Мисир (Египат).[2]

Новопазарски санџак је у устаничким плановима Карађорђа Петровића, вође устаника, имао врло значајну улогу. То је био део старе Србије, тада у оквиру Босанског пашалука, на који је требало рачунати. Новопазарски санџак био је коридор преко кога су српски устаници могли успоставити везу са Црногорцима, а она је била нужна ради заједничких акција против Турака. У том смислу Карађорђев план за 1809. годину односи се на продор устаничких снага на Новопазарски санџак. Тада се устаницима придружило 5 000 санџачких Срба, чиме су дали важан допринос овом ослободилачком

1. Ј. Радонић, *Римска курија...*, 177.
2. М. Лутовац, *Ибарски Колашин*, 31.

покрету. Устаници су однели значајне победе над турским снагама на Јавору, Сјеници и Сувом Долу.

После успешно завршене битке на Јавору, устаничке снаге су наступиле ка Сјеници. У Сјеници је било концентрисано много муслиманског становништва које се повлачило. О сјеничкој бици Карађорђе је јавио:

„Ја сам кренуо из Тополе 18. маја (1809) и дошао сам у Сјеницу 24-ог, а ујутру 25-ог јесмо баталију (битку) имали у пољу и хвала богу наш је мејдан био. Има више од сто глава што смо одсекли, а што су они однели и што се ранило то не знамо, а од наших четири момка погинула су и 8 рањено".[3]

После сјеничке битке устаници су усмерили своје кретање према горњој Пештери (данашњој тутинској територији) у намери да се тамо састану са црногорском војском, како би заједнички успешније војевали. На том путу ухватили су, у селу Буђеву, 18 „Арнаута" које је предводио Ганић из Рожаја, затворили их у кућу брвнару и запалили је. Под Арнаутима извештач подразумева потомке Климената и Кучa са Пештери. Они су тада већ увелико били исламизирани и ислам је учинио своје, па хришћански устаници нису могли више рачунати на њихову сарадњу као што је то било 1737. године. Напротив, у њима су имали љуте непријатеље.

Једна од најжешћих битака у првом српском устанку вођена је на Сувом Долу 1809. године. У једном извештају забележено је да је у суводолској битки учествовало 6 000 Турака и више од 6 000 устаника Срба. У другом извештају се наводи да ту није могло бити више од 4 000 до 4 5000 Срба, а да Нуман-паша Пећки није имао више од 4 000 војника „већином Арнаута, који су у боју одважни и славољубиви".[4]

Суводолска битка одиграла се на једном брду на коме се ушанчила војска, којом је командовао Нуман-паша Пећки. Битка је била жестока, а завршила се победом устаника. Нуман-паша Пећки био је рањен у том боју, а на бојишту је оставио 600 мртвих. Српски устаници су изгубили 120 бораца, а брдо на коме се одиграла битка од тада се назива Караџа, по Карађорђу.

Суводолску битку 1809. године, један учесник је овако описао:

„На Суводолу је млога турска војска изгинула, све сами Албанези. Паша је рањен утекао у Пећ, а војска му је изгинула, преко 600 душа".[5]

Јужно до Сувог Дола, у месту Јаховац, састала се српска војска са црногорском војском, при чему су измењали ратне симболе. Био је то симболичан састанак јер је црногорску војску чинило десетак Васојевића које је предводио извесни Шибалија. Јован Сава, оборкнез бихорски, пришао је тада Карађорђу са стотинак Бихораца, а Карађорђе их „узме са собом и пошаље у Србију, народ који је био тамо, поведе са собом: овце многе и говеда све потерају собом".[6]

Због новонасталих догађаја на југоистоку (несугласице са Миленком Стојковићем и Петром Добрњцем и нови продори Турака долином Мораве), Карађорђе је напустио Санџак и отишао да би онемогућио продоре Турака а са њим је пошло доста српског становништва, особито са Пештери.

О кретању Карађорђа кроз Санџак има података из којих се види да је он из Сувог Дола отишао према Новом Пазару, а затим даље према истоку.

---

3. А. Петровић, *Повесница од йочешка времена вождовоī*, Споменик СКА, XXIX, Београд 1892, 19.
4. *Причања савременика о йрвом срйском усшанку...*, 202.
5. *Причања савременика о йрвом срйском усшанку*, Београд 1954, 202.
6. А. Протић, *Повесница...*, 16.

У време Карађорђевог похода на Санџак муслиманско становништво није учествовало на страни устаника. Напротив, борило се против њих. То је, вероватно, и био разлог да су се Карађорђеви устаници са њима сурово обрачунавали, о чему пишу савременици и Вук Караџић у делу *Први српски устанак* (битке на Сјеници, Сувом Долу, Новом Пазару), у свему као са Турцима. Није познато да ли су устаници позивали Муслимане на заједничку борбу против Турака или нису и да ли су их уопште разликовали од Турака и, како пише у извештајима, од Арнаута — Арбанеза. Економски положај муслиманског становништва у то време, особито масе коју су сачињавали нижи друштвени слојеви, а они су чинили већину, био је тежак, скоро истоветан са положајем хришћана. Посматрано с те стране, логично је било да и они узму учешће у том устанку против Турака. Друга је ствар, међутим, колико су они и да ли су уопште схватили први српски устанак као свој ослободилачки покрет. Ипак је у томе религија вероватно одиграла одлучујућу улогу јер, у условима конфесионалног занесењаштва, без обзира на све друго, тешко се дизала рука на султана који је био истовремено и врховни верски (исламски) поглавар, па су они везивали своју судбину за судбину Турског Царства. То ће добродошли и Аустро-Угарској, у време њених територијалних претензија на Балкану, која је настојала да муслиманском становништву укаже на наводну опасност од Србије. Међутим, одмах после првог српског устанка, а током целог XIX и почетком XX века, Муслимани се буне, устају, воде борбе против Турака, понекад врло масовне (покрет Хусеин-капетана Градашчевића), при чему се често удружују са хришћанима. У тим борбама током XIX века, они су имали велике материјалне и људске губитке као мало који други балкански народ.

Неприлике које су настале у тутинском крају после Карађорђевог повлачења не могу се за сада детаљније пратити, због помањкања извора, али је сигурно да су биле велике. Особито се у изузетно тешком положају нашло српско становништво, јер су репресалије Турака биле жестоке. То је проузроковало многе сеобе у тутинском крају, као и у целом Санџаку, јер Срби тада нису имали елементарне политичке и социјалне слободе. Док се муслиманско становништво током устанка повлачило из Санџака према Босни и Метохији, дотле се хришћански живаљ, после устанака, повлачио према Шумадији, а крајем XIX века и према југоисточној Србији. О томе Јефто Дедијер пише: „За време Карађорђевог похода на Нови Пазар и доцније преселили су се из вароши, а нарочито из околине, многи Срби у Србију и тај се процес и доцније није заустављао. Расељили су се и многи мухамеданци".[7]

После првог српског устанка па током целог XIX века, српско становништво се исељавало из Санџака. То се може пратити готово по годинама из извештаја са граничних прелаза на Јавору и код данашње Рашке. Свакако је ту било доста становништва и са тутинске територије, иако о томе нема прецизних података. На основу структуре садашњег српског становништва у тутинском крају долази се до закључка да су то све потомци Црногораца и Брђана досељених у XIX веку и да, практично, ту нема потомака старијег становништва. То значи да су они, као што је то било касније са, мухацирима, заузели места исељених Срба. Ако је та констатација тачна, онда је једино логично да се у XIX веку српско становништво у целини иселило из тутинског краја.

Истина је да је Србија после првог и другог српског устанка била практично слободна, а доста ненасељена, па је била привлачна за Србе из Санџа-

7. Јефто Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913, 290.

ка, јер су тамо имали и слободу а и земљиште је било плодније, уз то растерећено од феудалних обавеза. Још од Карађорђа, па и Обреновића настојало се да се Србија што више насели како не би остајала необрађена па су дошљацима нуђене и одређене повластице. Тако „до 1833. године ма ко се населио у Србију признавао се за сопственике земљишта које је заузимао".[8] Наводи се да је 1822. године „велики број Срба из Санџака побегао у кнежевину Србију".[9] Године 1827. петнаестак српских породица из новопазарског краја иселило се у Липово и Реово код Карановца, јер нису могли да издрже велика пореска оптерећења. Следеће, 1828. године, иселили су се неки Срби из новопазарског у чачански крај а 1829. године сто кућа хришћана од Гусиња, Бихора и Пештери доселило се у Сјеничко поље „због које каквих неправди" и чекали су згодну прилику да се пребаце у Србију.[10]

Исељавање становништва било је пропраћено бројним немирима српског и муслиманског становништва јер је и једно и друго било у потчињеном — чифчијском односу. Од тринаест врста државних пореза, колико су средином XIX века били дужни да плаћају хришћани, муслимански становници су плаћали девет врста пореза. То значи да је верска разлика условљавала одређену друштвену разлику и правну неједнакост, што ће се задржати све до ослобођења од турске власти.[11] У XIX веку сељаци рожајско-тутинског краја масовно су одбијали да плаћају порез турским властима и да признају турску власт, што сведочи о великим тешкоћама. О томе је Ами Буе писао: „Тако су сељаци Рожаја, Срби и Арбанаси, живећи одвојено по селима, слабо шта плаћали од пореза, а уз то нису ни признавали надлежност турског суда".[12] Због тога је цео XIX век био испуњен бунама и немирима обеју конфесија против турске власти. Разуме се турске власти су предузимале мере да „заведу ред", да обезбеде средства од пореских обвезника, која су им била све потребнија јер су царске и државне касе бивале све празније. Све је то било пропраћено великим зулумима, терором и убиствима.

У тим немирима учествовали су Срби и Муслимани, често удружени, у чему су предњачили Пештерци. Тако је 1819. године дошло до великих немира на Пештери које су организовали: Јусуф Бања (из Бањена на доњој Пештери), Сали Угла (из Угла на горњој Пештери) и Дели Ибрахим (из Новог Пазара). Представник турске власти, Осман-паша Талиревић, морао је да побегне пред побуњеницима и да нађе уточиште код Ганића у Рожајама. Осман-паша је тада затражио помоћ од Рожајаца и кад је помоћ стигла сурово се обрачунао са побуњеницима, „похарао их и растерао како је сам хтео" и том приликом спалио село Расно.[13]

До нових немира дошло је кад је султан Махмуд II покушао да реформама модернизује војску, а тиме и државу, па да је тако спасе од даљег пропадања и многих неприлика којима је била изложена. Султановим реформама су се тада супротставили племићи — бегови и аге, који су повукли за собом и остале друштвене слојеве, при чему су предњачили они из Босне и Албаније.

---

8. И. Косанчић, *Новопазарски санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912, 20 — 21.
9. М. Војводић, *Нови Пазар и околина*, 246 — 253.
10. Д. Вуловић, *Књажева канцеларија*, књ. 1, Нахија пожешка 1815 — 1839, Грађа, књ. 3, Београд 1953. 249 — 256.
    В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи...*, 143, 236, 389, 393.
11. В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи...*, 71, 72, 106.
12. В. Стојанчевић, наведено дело, 235.
13. Детаљније о овоме: Д. Вуловић, *Нахија пожешка...*

Упоран у настојању да спроведе спасоносну реформу, султан Махмуд II је ломио отпоре племства широм царевине. Године 1826. упутио је апел народима Скадарског и Босанског пашалука да се супротставе беговима и агама и свима онима који не поштују царска наређења. Царска писма читана су на јавним местима по свим градовима и већим насељима поменутих пашалука.

Муслиманско становништво у новопазарском санџаку било је тада подељено у две групе: на мању групу, која је била за реформу султана Махмуда II и на већу групу, која је била против њих. Прву је у новопазарском крају предводио Ејуп-паша Ферхатагић, новопазарски муселим (срески начелник), а друге Нурудин-бег Капетановић.

Албанске побуњенике које је предводио Мустафа-паша Бушатлија, скадарски везир, потукла је 1831. године турска војска код Бабун-хана, недалеко од Прилепа. Више од 12 000 босанских побуњеника, којима се придружио и велики број Муслимана из Новопазарског санџака, предвођени Хусеин-капетаном Градашчевићем, срело се 1831. године са турском војском код Липљана на Косову. Побуњеници су однели победу, а турска војска се повукла. Међутим, победа није искоришћена, јер су се после победе повлачили према Босни у анархичном стању. У новопазарско-тутинском крају тада је дошло до великих обрачуна између султанових присталица и противника. Наводи се да је Ејуп-паша Ферхатагић, султанов присталица, убио једног дана седам Жирчана (село Жирче код Тутина), султанових противника и да их је закопао у једној гробници.

У тим немирима и крвавим обрачунима између муслиманских побуњеника и Турака Срби нису учествовали јер им је кнез Милош саветовао да се држе мудро, да буду по страни до исхода, а плаћали су повећане дажбине, особито у храни, час за побуњеничку час за турску војску.[14]

По свој прилици највећи део војске Хусеин-капетана Градашчевића, која је ишла према Косову, пролазио је тутинском територијом. По предању, логоровали су у Доњој Дмитрови. Како је војска била веома бројна, до тада невиђена, народ је био изненађен њеним проласком и тутњавом. По томе је Доња Дмитрова названа Тутин (тутњи — Тутин). Истина је да до тада немамо помена насеља Тутин, па није искључена могућност да је Тутин баш тако и по томе добио име. Такође је познато да је та војска, на путу за Косово, логоровала и у Ибарском Колашину.[15] (Неки претпостављају да је Тутин добио то име по личном имену Тута, Тута — Тутин).

Посебну пажњу заслужују догађаји који су се одигравали на тутинско-рожајској територији. Суви До на Пештери био је центар у коме су се смењивали представници противника и присталица царске власти. Првобитно је турску власт у Сувом Долу, за Пештер, око 1826. године, представљао Ибрахим-ага Ганић из Рожаја. Ганићи су исламизирани Кучи, врло утицајна породица у Рожају и целом том крају, и доста њихових људи било је на високим положајима у време турске владавине. Своје агалуке са бројним чифчијама имали су на тутинској територији, у оном делу који је у то време припадао нахији Трговиште — Рожаје.[16] Мустафа-паша Бушатлија је 1828. године поставио Хасана Хота, свог човека и султановог противника, за пештерско-бихор-

14. Е. Мушовић, *Покрети санџачких Муслимана против реформи султана Махмуда II*, Зборник Историјског музеја Србије, 13 — 14, Београд 1977.

15. М. Лутовац, *Ибарски Колашин...*, 31.

16. Године 1828. Скадарски пашалук чинили су ови крајеви: Дукађин, Дебар, Охрид и Трговиште (Рожаје).

ског забита (официр који одржава ред). Седиште Хасана Хота било је у Сувом Долу — за Пештер, а у Лозницама — за Бихор.

Циљ Хасана Хота био је да привуче што већи број Пештераца и Бихораца против реформи султана Махмуда II и да се са онима који то не прихвате сурово обрачуна. Хасан Хот је протерао из Сувог Дола Ибрахим-агу Ганића, а Пештерцима је наредио да му изграде велико камено утврђење — кулу. Присилним радом кулу су градили у Сувом Долу становници Пештери, на извору Беглучког потока, на месту које се и данас зове Кула. У склопу те грађевине налазила се мања војничка касарна, две кухиње, тамница, а у средини где је седео Хасан Хот — велика грађевина. Око Куле, која је постала симбол тираније, била су постављена вешала. Истовремено је на сличан начин народ градио џамију у селу Губавчу код Бијелог Поља.

Хасан Хот је окупио око себе истакнуте људе, а главни ослонац му је био Сулејман-ага Кучевић, бјелопољски ајан (првак). Међутим, већина становника Пештери и Бихора супротставила се Хасану Хоту. Међу њима су предњачили становници Расна, затим Хадровићи (исламизирани Ђурашковићи из Бихора) из Бихора и Дупљаци из Корита. Рожајци су такође били против Хасана Хота, а на њиховом челу били су Авдага Ганић и неки Чолаковић. Авдага Ганић је са делегацијом из Рожаја отишао у Пећ код Абдул Резак-паше (готово једини од косовских паша који је остао веран султану) да тражи савет и помоћ. Пећки паша је саветовао Рожајцима да наставе борбу против Хасана Хота и да га истерају са Пештери и Бихора. Дао им је тада три товара џебане (муниције) као помоћ.

У суровом обрачуну између Хасана Хота и његових противника на Пештери било је више мртвих и рањених. Међу погинулима били су Ибрахим-ага Ганић и његов синовац Осман-ага, а међу рањенима — десетак Хадровића. После те победе Хасан Хот се разбеснео и свако јутро је по један Пештерац или Бихорац висио на вешалима поред Куле. Међу обешенима био је један Хадровић, више Пештераца и Колашинаца. У извештају од 4. јуна 1829. године пише да је пештерско-бихорски забит Хасан Хот обесио у Сувом Долу 20 — 30 људи.

Претежно терором, Хасан Хот је успео да прикупи у Бихору и на Пештери 750 војника, који су учествовали у походу Мустафа-паша Бушатлије против Турака, односно у бици код Бабун-хана. Ти војници, присилно мобилисани, били су наоружани дугачким пушкама и примали су ајлук (плату) по 50 гроша.[17]

Немири су и даље трајали. Тако су, користећи краткотрајно одсуство Хасана Хота из Сувог Дола, Ганићи, Хадровићи и Дупљаци заузели Хасанову кулу и протерали Јусуф-агу, сестрића Хасана Хота. Има индиција да је тада Хасан Хот био заробљен и протеран у Подгорицу (Титоград), одакле се више није вратио, а његова кула у Сувом Долу служила је другима. У њој се „настанио Ганић, по царском наређењу". С друге стране, Босанци, султанови противници, поставили су за пештерско-бихорског забита, на место Хасан Хота, свог човека — Адем-пашу Пазарског. Тако је у том крају, током 1831. године, била нека врста двовлашћа љуто завађених страна. Како су 1831. године поражени султанови противници, то су ти догађаји имали свој епилог и на Пе-

17. Мустафа-паша Бушатлија сакупио је војску против Турака коју су чинили: Ђул-бег Гусињски са 350 војника, из Гусиња и 200 Плављана; Сулејман-ага Кучевић, ајан бјелопољски, са 100 војника; војвода Лакић са 150 Васојевића, Хусеин Хот са 600 Климената и Хасан Хот са 750 Пештераца и Бихораца. Остали су били из других крајева Скадарског пашалука.

штери. После вишегодишњих крвавих обрачуна две зараћене стране, договорено је да се одржи састанак у кули Хасана Хота у Сувом Долу. Састанку је председавао Арслан-паша пећки и тада је речено да се кула Хасана Хота поруши — сравни са земљом, како би престао да постоји извор свих недаћа и како не би подсећала на тиранију, тешка времена и крваве године. Кула је порушена и од ње су остали само темељи, као и велико гробље поред куле у коме су покопани многи Бихорци, Кориђани и Пештерци — жртве Хасана Хота. Тада је заједничка комисија повукла у овом крају граничну линију између Скадарског и Босанског пашалука. Граница је ишла од Сувог Дола, преко Крушчице, до Бијелог Поља.[18]

Велики немири у Санџаку у првој половини XIX века, праћени израженим миграционим кретањима, остварили су утисак трајне несигурности, посебно за српско становништво. Књига Владимира Стојанчевића *Јужнословенски народи у османској царевини...*, крцата је подацима који илуструју изузетно тежак положај хришћана на Балкану. Свакако да у том погледу нису могли бити изузети и Срби у тутинском крају нити, пак, нижи и средњи слојеви муслиманског становништва, чији је економски живот био врло тежак.

После сеоба у првој половини XIX века не знамо како је било бројчано стање становника и њихов конфесионални однос у тутинском крају. По Франу Ивану Јукићу, у новопазарском санџаку живело је 1847. године 24 400 муслимана и 20 492 хришћана. Према попису из доба Омер-паше Латаса, муслиманско становништво чинило је већину у казама: Нови Пазар, Митровица, Вишеград, Трговиште (Рожаје), а хришћанско у казама Нова Варош и Сјеница[19]. Наводи се да већину градског становништва чине представници муслиманске вере а да су у селима у већини Срби. То је, углавном, било карактеристично и за друге крајеве Балкана. „Јужни Словени су готово одреда представљали или сељачко становништво, или доње и средње слојеве варошана...[20].

Констатација да је у селима новопазарског санџака у XIX веку било више хришћанског него муслиманског становништва не би важила за тутински крај. Овде су по селима (града није ни било) увелико живели исламизирани Малисори и Кучи, а они су чинили већину сеоског становништва. Сигурно је да процес исламизације на Пештери и у тутинском крају у целини није био ни тада завршен и да је трајао и средином XIX века, о чему говори ова репортажа из 1848. године:

„... У овим предлима (Пештер) има и таквих домова, у којима се налазе по два брата, пак један верује Христа, а други Мухамеда, један клања, а други се крсти. У неким кућама има и по три брата и сви држе да су Турци, а отац им је Србин, и тако синови клањају, а отац се крсти, а када Бајрам дође, сви заједно прославе, отац иде у цркву а синови у џамију. У овим пределима и то се може наћи да два брата Турчина, у једној кући живећи, један држи за жену булу а други христијанку, па једној име Ана а другој Назија"[21].

Порта је, притиснута унутрашњим проблемима, а изложена притисцима европских држава, чинила неке напоре да побољша економски, правни и по-

---

18. Е. М у ш о в и ћ, *Нешто о Хоџама и Хасану Хоџу...*, Историјски записи, год. XXVIII (XLVIII) књ. XXXIII, Титоград 1975, бр. 3 — 4.

19. В. С т о ј а н ч е в и ћ, *Јужнословенски народи...*, 324.

20. В. С т о ј а н ч е в и ћ, наведено дело, 370.

21. „Новине читалаштва београдског" бр. 12 од 12. марта 1848. године.

литички положај хришћана у целини и сељаштва уопште. Посебно је у том погледу био значајан Гилхански хатишериф из 1839. године, којим је укинут спахијски феудални ред, али не и спахијски систем. Уместо спахија као закупаца натуралног десетка, сада се јавља држава. Сељак је тада био изложен насиљима и отимачини свргнутих спахија[2]. Сви покушаји Порте ипак су остајали без резултата, посебно кад су у питању мере које је требало да побољшају положај хришћана јер су их нове економске обавезе теретиле као мора[23]. Остао је и даље веома тежак положај муслиманског становништва које је живело по селима као и градске сиротиње. Наводи се да је тада у санџачким селима било муслиманских сељака беземљаша који су радили као најамна радна снага на имањима бегова и ага. У условима економске беде ти сељаци су се одавали хајдучији и пљачки, немирима и устанцима и гониле су их турске власти[24]. Тако је 1837. године избила заједничка буна српских и муслиманских сељака у новопазарско-сјеничком крају против зулума Ејуп-паше Пазарског. Побуњеници су послали делегацију од осам чланова (по четири припадника обе конфесије) у Стамбол да се жале султану. Ејуп-пашина потера пресрела их је у Битољу и затворила у сјеничкој тврђави са још 230 „Срба и Турака" побуњеника, колико су успели да ухвате од преко 1 500 наоружаних сељака, а „многе куће су им запалили и имања одузели". Наводи се да се тада на граници према Србији нашло око 700 српских породица, чекајући прилику да се тамо пребаце[25]. У Бихору и рожајском крају избила је 1851. године буна хришћанских и муслиманских сељака — чифчија, наполичара и беземљаша. То се пренело и на 1853. годину, када су се „становници Бихора и Трговишта, и Муслимани и хришћани, побунили против турских власти[26].

У том тако тешком стању, положај хришћана био је најтежи, без обзира на то што је и положај муслиманских чифчија био тежак, јер су ови други били у нечему бенефицирани због конфесионалне опредељености.

За све време о коме смо говорили не помиње се Тутин, док се Штавица, у чијем се пољу налази Тутин, помиње у писму које су калуђери Павле и Дмјан упутили папи 1557. године[27]. Први краћи опис, за сада и први писани помен Тутина, оставиле су енглеске путнице Ирбијева и Макензијева 1868. године, које су на путу од Новог Пазара за Пећ, који их је водио преко Тутина и Рожаја, преноћиле код Хамзагића. Један од Хамзагића, првих и најстаријих становника Тутина, примио је ретке и непознате госте, мислећи да су султанове шпијунске јер су дошле управо у време великих немира и буна против султана. Био је према њима врло шкрт на речима па им је давао једноставне и сасвим кратке одговоре. У вези с тим, госте се жале на шкртост домаћина и његову жељу да их што пре испрати из Тутина. Ипак, захваљујући Ирбијевој и Макензијевој, сазнајемо да је Тутин 1868. године имао 7 кућа: шест Хамзагића и једна српска — Аврам-агина. Пошто је то први опис Тутина, из кога сазнајемо још нешто шире и даље од Тутина, наводимо га у целини:

---

22. В. Стојанчевић, наведено дело, 374.
23. В. Стојанчевић, наведено дело, 106 и 107.
24. В. Стојанчевић, наведено дело, 383.
25. В. Стојанчевић, наведено дело, 142.
Е. Мушовић, *Покрети Санџачких Муслимана*
26. В. Стојанчевић, наведено дело, 314.
27. Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, књ. 21, св. 1 — 3, 1908, 58.

„Сутрадан спремисмо се да полазимо у Рожаје, али пре него ћемо кренути заželjesmo да поразговарамо мало са нашим домаћином. Он изгледаше врло натмурен и прими изразе наше захвалности без и једне источњачке ласкавости у одговору. Ми упитасмо да ли су пушчане јаме којима је сва одаја изрешетана, још једнако потребне за одбрану. — Нису; али су нам пре десет година биле сваки дан од потребе. У оно време Арнаути пленише сву околину и беснише по селу тако да се и ми и наша раја не смедосмо никуд маћи из куће.

— Па ко доведе краја оваквом стању?

— Решид-паша, онај који је ударио на планине и подигао толике куле.

— Је ли то онај исти паша што је ударио био на оно десет села што не хтедоше да плаћају данак?

Кад поменусмо ова села, агино се чело још више намрштити и његов одговор поче још већма да запиње; рече да он не зна ништа о тим селима; нешто налик на ово што ми помињемо, слушао је он али се тицало само једног, а не десет села.

— А да ли знате имена том селу?

— Не, он не зна, нема никаквог имена.

Ми га сад питасмо о путу којим нам ваља проћи и о рекама и планинама. Он нам рече да су зими путови између Тутина и Новог Пазара претрпани снегом, али се овај обично тако замрзне да се саобраћај без тегоба може обављати. Даље рече да цело село живи о стоци, јер земља није за обделавање, али како саме опазисмо беше доста воде и ливада.

— Колико кућа има у Тутину?

Он узеде бројати овако: — Овде је моја кућа, па кућа мога стрица, па кућа Аврам-агина — то су три, и тако редом бројаше — свега седам кућа.

— А чије је ово село?

Он се опет намршти па одговори да не разуме шта хоћемо ми да кажемо, али ово село, као и цео округ потпада под кајмакама новопазарског.

Овај нам се одговор врло чудан учини, јер осим што се зна да бошњаци не воле да их човек подсећа на централну власт у којој би другој земљи сопственик неког добра рекао да му оно стоји под управитељом најближе вароши? Посумњасмо да смо што пропустиле или из вида изгубиле, ми још додасмо то, да би нам мило било да знамо име његово као човека који нас је гостољубиво примио. Као и не опажајући да нам тиме одговара на наше право питање, он одмах рече:

— Ја сам од фамилије Хамза-Агића, као што су и сви становници овог села који су сви моја браћа и стричеви — ми и наша раја живимо овде сами.

Изашавши на капију да појашемо коње, видесмо представнике те „наше раје" у лицима три или четири крајње ружне жене, одевене у кошуље и прегаче, а накићене сребреним новцима. Оне погледаше на нас пријатељски као и поверљиво, па смешећи се пустише да погледамо њихове наките на глави и око врата. Оне су питале нашег тумача да ли смо ми заиста муслиманке како им је рекао ага, па када чуше да смо хришћанке, оне се зарадоваше јако, јер, зар није то красно видети где се хришћанке са почашћу примају и часте у агиној кући? Али ако је раји мило било што нас види, није мило било староме стрицу с турбаном. Јутрос он изгледаше још срдитији но икада и опет хајаше да нас испрати али ни речи не прослови. Ми се само могасмо чудити овоме понашању особито када га упоредисмо са онима што смо од пре знале о босанским муслиманима. Али нам се наскоро све протумачи. Што имаћасмо уза се царски ферман, што путовасмо у Пећ, управ сад у ово овако критично време, а може бити и какви изрази у писму кајмакамовом, све то скупа даде људима повода да помисле да смо уходе послате из Цариграда. Ово нам каза наш драгоман чим се опростисмо с нашим угоститељима. И он се зачуди као и ми необичној хладноћи и уздржљивости којом се сви у Тутину понашаше и ономе подозревању које показаше. Али увече долазаше му једно лице за другим те га питаше да ли смо ми доиста лица која је султан послао у Пећ да развиде како тамо стање стоји. То је — додаде он — узрок што вам не хтедоше ништа о оним непокорним селима казати, па им противно беше све о њима онолико знадосте"[28].

28. Мјур Макензијева и А. П. Ирбијева, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, Београд 1968, 250 — 251.

Текст Ирбијеве и Макензијеве потврђује досадашње излагање о великим немирима против Турске средином XIX века у тутинском крају. То је свакако почетак још већих неприлика по Турке у овом крају, које су настављене и трајале су све до балканских ратова.

У условима недостатка личних, имовинских и других елементарних слобода, српско становништво је у великом броју напустило тутинску територију, иселивши се у Србију. Тај процес исељавања настављен је и у другој половини XIX века. Уместо њих досељени су муахцири, Црногорци и Брђани. Можда је случајност што су се сви они задржали на овој територији, коју су њихови претходници напустили због опште несигурности и економске беде. Црногорци и Брђани намеравали су да се из своје постојбине иселе у Србију, али им је граница била често затварана јер је постојала опасност да Санџак остане без српског становништва. То затварање границе није толико погађало санџачко колико црногорско становништво које се месецима кретало из Црне Горе према Србији преко Санџака. Срби из Санџака су границу на Јавору и Рашки могли да пређу сваког часа и поред забране, док Црногорци то нису могли јер им је граница била удаљена. Пошто су били доведени пред свршен чин, јер више нису могли да се враћају Црну Гору, а преко границе нису могли, они су остајали да живе по санџачким слеима. То је било карактеристично за тутинску територију јер су сви тутински Срби углавном потомци тих досељеника. Аге и бегови су радо примали те исељенике из Црне Горе, особито хришћане, јер су им били потребни као радна снага на земљи која је била напуштена и коју није имао ко да обрађује.

Све до 1878. године било је много покретније хришћанско становништво, а од тада муслиманско становништво. Догађаји који су уследили после босанско-херцеговачког устанка 1875. године: стицање независности Србије и Црне Горе, окупација Босне и Херцеговине и друге одлуке Берлинског конгреса 1878. године битно су утицали на велика миграциона кретања муслиманског становништва у балканским ослобођеним земљама.

После 1878. године муслимани из Босне и Херцеговине и дела Санџака, које је окупирала Аустро-Угарска, и из Црне Горе која је стекла независност, повлачили су се у великом броју према Турској, а то значи и према новопазарском санџаку или преко њега даље на исток. Повлачење тог становништва познато је као мухацирска сеоба или сеобе, а оне су настале као последица поменутих збивања. Знатан део махацира населио се по селима у тутинском крају. Ту је било највише мухацира из Црне Горе и процес њиховог досељавања текао је закључно са 1925. годином. Потомци махацира који живе у тутинском крају су: Алићи, Аломеровићи, Бабићи, Голоши, Дрндари, Чокрлије, Факићи, Хаџибулићи, Хасићи, Кајовићи, Калићи, Карадани, Колашинци, Колићи, Кријешторци, Кучевићи, Лукачи, Мартиновићи, Мециновићи, Пепићи, Шеховићи и други који су из било којих разлога променили презимена.

Муслиманске избеглице из Црне Горе (мухацири) аге и бегови су нерадо прихватили, јер нису хтели да им обрађују земљу и да испуњавају обавезе према њима, без обзира на то што су власти вршиле притисак на аге и бегове да прихвате мухацире. Турске власти су водиле и у том погледу смишљену политику, па су настојале да мухацире населе у српским селима и да тако ојачају муслиманско становништво на рачун српског живља. Тако је Суви До, до тада насељен Србима, пола насељен мухацирима. Већина становника села Набоја били су Срби, што се види по српском гробљу из тог села, које је из XIX века. Од краја XIX века у том селу више нема Срба, и осим неколико кућа —

потомака исламизираних Шкријеља, сви су остали мухаџери, који су тако запосели земљу исељених Срба. Слично је било и са Детанама јер се у Салнами из 1898. године помиње Христијанско Детане.

Мухаџири који су населили тутински крај помешали су се са мештанима, па је тако дошло до међусобних узајамних утицаја. То је особито видљиво у пештерским селима у којима су живели потомци Климената, Шкријеља и Куча. Многи мештани, потомци исламизираних Малисора, поженили су се са мухаџиркама, што је знатно утицало и било пресудно у губљењу ранијег етничког обележја Малисора. С друге стране, где су потомци Малисора представљали чвршће селине, мухаџири су прихватили њихове обичаје, ношњу (ћулаф, чакшире, милтан), научили да говоре албански али нису изгубили језик (Лескова, Рамошево, Бороштица).

Те промене на Пештери забележио је Гастон Гравје:

„Од целог Санџака, крај Пештер је у ствари једина област коју заузима елеменат стран српској раси. Са изузетком села Суходо, Буђево и Дујке, која су потпуно или делом српска, остала су арнаутска..."

Гастон Гравје даље говори како су „Арнаути" на Пештери примили много српских обичаја од Срба које су затекли, научили њихов језик, а њихов сопствени језик се знатно удаљио од језика којим говори остатак Гега. Он наставља:

„Ипак, ово становништво очувало је обележје своје расе. Нико, па ни мали пастир не одваја се од своје пушке. Турска власт је остало само по имену. Крвна освета бесни као у сред Албаније. Несигурност је овде већа него ма где на другом месту у Санџаку"[29].

Време мухаџирских сеоба, дакле досељавања Муслимана из Босне и Херцеговине и Црне Горе поклапа се са исељавањем српског становништва из Санџака у Шумадију и југоисточну Србију: Јабланица, Топлица, Прокупље, Врање, Лесковац. У вези с тим каже се: „Досељавање муслимана из Босне и Херцеговине у Санџак било је велико и они потискују Србе који масовно беже у Србију. Само код царинарнице (на Јавору) прешло је од марта до 30. новембра 822 мушка и 432 женска лица. То је све углавном велика сиротиња јер Турци не пуштају оне који нешто имају"[30].

Српско становништво се тада више исељавало у југоисточну Србију. Сви они који би се уселили у те крајеве, а они су били из Санџака и из Црне Горе, добијали су тамо земљу на коришћење и за одређено време ослобађани су од дажбина. Како су ти крајеви пружали повољније услове за живот од оних што га је имао Санџак, а уз то били су слободни, то се знатан део српског становништва одселио, особито у Топлицу. М. Лутовац је утврдио да су у многим селима у тутинском крају до 1878. године, односно до 1882. године, били искључиво насељени Срби, али да су се тада одселили у топлички крај. Тако су у селу Јабланица живели Станићи, Коматовићи и Пантовићи који су се иселили у Куршумлију[31]. Највероватније је да су тада одселили и Срби из Набоја и Јелића.

Крајем XIX века и политичке прилике у Санџаку, као и у целој Османској Царевини, улазе у критичну фазу по Турску.

---

29. Г. Гравје, *Новопазарски санџак*, Нови Пазар 1977, 48 — 49.
30. Радмила Петковић — Поповић и В. Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970, 73.
31. М. Лутовац, *Ибарски колашин*...

Новопазарски санџак, коме је у то време припадала и тутинска територија, био је крај око кога су се грабиле балканске и неке европске државе. Аустро-Угарска, која је окупирала Босну и Херцеговину и део новопазарског санџака (Пљевља, Прибој и Пријепоље) 1878. године, желела је да окупира цео новопазарски санџак, и то право јој је дато 25. тачком Берлинског конгреса. Њој је новопазарски санџак био потребан из више разлога јер је једино преко њега могла да оствари ранију планирану политику продора на исток. Окупацијом новопазарског санџака, Аустро-Угарска би онемогућила Сбрији излазак на Јадранско море, одвојила би Србију од Црне Горе и тако онемогућила њихово уједињење, а разједињене би биле лакши плен Аустро-Угарске, што је такође било испланирано. Србија и Црна Гора биле су подједнако заинтересоване за новопазарски санџак, не само што је то био део старе Србије већ и из стратегијских разлога. У вези са тим један српски официр је писао:

„Новопазарски санџак је за нас животно питање. Кад бисмо њега узели, затворили бисмо Аустро-Угарској капицик кроз који она данас шири католицизам и заваду међу његовим становништвом; уједнинили бисмо две српске државе и добили излаз на Јадранско море“[32].

У санџачко питање умешале су се и неке европске државе: Енглеска, Француска и Русија посматрајући га кроз призму својих интереса у вези са даљом судбином балканских народа. Турска је настојала да Санџак остане у оквиру њене државе као последњи бедем према Европи. Захваљујући сплету тих политичких збивања, Санџак је све до 1912. године остао у оквиру Турске.

То је време изузетно тешких економских прилика у Санџаку, пропраћених глађу и болестима. Економски живот био је до темеља пољуљан, препуштен стихији, харањима и разарањима и он је повлачио за собом све друге недаће које су погађале становништво тутинског краја, посебно Србе, а и Муслимане, јер су и они били у чифчијском односу. Наводи се да је новопазарско-тутинском крају у XIX веку у чифчијском односу било из редова муслиманског живља 12 734 лица[33].

За економске прилике у новопазарском санџаку, особито у његовом југоистичном делу, судбоносна је била одлука донесена осамдесетих година XIX века, о изградњи моравско-вардарских комуникација. Изградњом тих путева, замрли су стари путеви који су за Санџак живот значили, а који су, преко Санџака, повезивали јадранске градове са Солуном, Софијом и Цариградом. Са замирањем старих путева нагло је почео да замире Санџак у целини, а тутински крај посебно јер је остао по страни, без икаквих путева, ван било чијег интереса и био је препуштен сам себи и стихији. То је и те како утицало на погоршање економских и политичких прилика па су, у условима још веће несигурности, миграције настављене.

Због крајње несигурности, диктираних општим анархичним стањем и безакоњем, тутинско становништво набавља оружје, а социјални немири узимају великог маха. Шуме су биле пуне одметника. Осамдесетих година XIX века на Пештери је крстарила одметничка група од 80 људи, коју су предводили Пашо Дестановић и Џемо Салковић из Ђерекара. Срби из Ибарског Колашина добављају оружје из Србије и наоружавају се да би заштитили животе и да би се одупрли свим могућим насилницима.

---

32. М. Ђ. Н е д и ћ, *Новопазарски санџак*, „Ратник“, књ. LXVII, св. II, година XXXII, фебруар 1910. године.
33. В. Ш а л и п у р о в и ћ, *Раоничка буна I*, Сјеница 1969, 16.

Турска, чија се власт бар номинално простирала у овим крајевима, није могла ништа да учини да би завела неки ред којим би боље обезбеђене основне људске слободе. Још мање је могла да пружи економску или било какву другу помоћ тутинском крају, који је западао у све већу беду. Повремено су слате војне експедиције да наводно заведу ред, али је све то било недовољно па су и резултати тога били незадовољавајући. У тим експедицијама особито се истакао Шесми-паша Бишевац, командант суварије (коњичке жандармерије) на Балкану. Он је за Санџак, закључно до границе на Тари, представљао страх и трепет, покушавајући да силом поправи оно што се није могло поправити[34].

Тип куће у тутинском селу с краја прошлог века

Вредан је пажње попис тутинских села у Салнами косовског вилајета из 1898. године. Тада су још многа тутинска села административно припадала кази Рожаја, а у Саланами стоји да се та каза граничи са казама Пећ, Митровица, Нови Пазар, Сјеница, Бијело Поље и Беране. То су села: Исламски Долови, Христијански Долови (Долово), Ирвенице (Ервенице), Саш, Радуша, Исламско Детане, Христијанско Детане, Годово, Бујковина (Бујковиће) Дубово, Жупа, Јатарнице (?), Митрова, Тутин, Веље Поље, Кочарник, Дулепе (Дулебе), Христијанско Годово, Гралфица (?), Пејовића Кућа (?), Рибник (Рибариће), Христијански Мубестар, Исламски Мубестар (Мојстир) и Драга[35]. То су села која су тада била у оквиру рожајске казе. Пештерска села, којих нема у

34. Шемси-паша Бишевац родом је из Бишева код Рожаја, из породице Чоловића, исламизираних Куча. Отеран је у турски аскер као босоног и бунтовно чобанче. Захваљујући виталности винуо се до високог положаја паше (генерала). Султан Абдул Хамид послао га је као последњу своју наду на Балкан да угуши младотурску револуцију. Када су га младотурци убили у Битољу 1908. године, убрзо је пао режим крвавог султана Абдул Хамида.
35. Салнама косовског вилајета из 1898. Прив. архив Заима Аземовића, књижевника из Рожаја.

овом попису, припадала су кази Нови Пазар. Осим наведених оскудних података у Салнами нема никаквих других података о економским, социјалним, културним и здравственим приликама на основу којих би се могло нешто о томе рећи. На основу тога може се закључити да се о тим питањима није имало шта ни рећи, јер су, сигурно је, била на најнижем нивоу.

Осим пештерских села, кази Нови Пазар припадала су и тутинска села око Црквина, североисточно од Мађара, а новопазарска каза административно је била веза за косовски (приштински) вилајет. Без обзира на ту нову административно-територијалну поделу, до које је дошло 1877. године, у новопазарској кази се живело одвојено и скоро изоловано од Косова, па се и политичка ситуација овде знатно разликовала од ситуације на Косову. Муслимани, или њихова већина, у новопазарској кази нису се солидарисали са покретима Албанаца на Косову против турских власти, до којих је дошло почетком XX века. С друге стране, социјални немири у нашем крају настављени су већом жестином против Турака. У њима су предњачили Муслимани, па је Шемси-паша морао да употреби шест батаљона да „сломи новопазарску опозицију"[36]. Опозицију су представљали средњи и нижи друштвени слојеви, па и неке аге и бегови, а другу групу чинили су већина повлашћених и чиновнички апарат, који су у суштини остали туркофили. Новопазарски кајмекам је покушао да у те сукобе увуче и Србе[37]. Настојао је да, 1903. године, упише 17 Срба у заптије (полицију), до чега није дошло јер су им представници муслиманске опозиције саветовали и запретили да то не учине[38].

Социјални немири, који су прерастали у отворене сукобе, становника обеју конфесија у тутинском крају настављени су већом жестином, па је о том стању новопазарски кајмекам (срески начелник) обавестио султана, 1904. године, телеграфски: „Срез Нови Пазар дошао је до једног стања које је за жаљење". Насиља Шемси-пашиних одреда над српским становништвом у Ибарском Колашину у вези са прикупљањем скривеног оружја нису могла умирити те људе који су тражили слободу и безбедност (колашинска афера)[39]. У сјеничком крају избила је раоничка буна 1903. године, коју су, у знак протеста због великих пореских обавеза и изузетно тешких услова живота, организовали српски сељаци[40]. Побуна је те године захватила и тутинска села, а на челу муслиманских побуњеника, којима су се придружили и суводолски Поповићи, налазио се Нуман Коничанин, који је, на позив Албанаца из Пећи, боравио у Пећи настојећи да се повеже са њима у борби против турских власти[41]. Године 1903. муслимански сељаци са Бихора, сакупили су се у селу Расово код Бијелог Поља да јавно протестују против нових пореских обавеза. Тада је бјелопољски кајмекам Нациб-бег наредио аскерима да пуца-

---

36. В. Стојанчевић, *Прилике у западним крајевима Косовског вилајета према извештајима аустријског конзулата у Скопљу 1904,* Историјски часопис, XII—XIII, Београд 1963, 301.
37. В. Ђоровић, *Дипломатска преписка...*, 66 и 67.
38. В. Ђоровић, Исто, 451, 452, 264, 351, 352.
39. В. Стојанчевић, *Прилике...*, 301.
40. В. Шалипуровић, *Раоничка буна I,*
41. Остало је у предању да су у Пећи срдачно дочекали Нумана Коничанина као вођу побуњеника из Снаџака и да су му приредили гозбу. Нуман никада није видео већи град, па ни Пећ, и био је одушевљен њиме. Кад су се окупили пећки прваци за ручком, онда су у врх софре поставили Нумана Коничанина. Сви су умакали залогаје хлеба у заједничку посуду у којој су била ћуфтета са софтом и једва да је по неки од њих узимао по пола ћуфтета у кашику. Међутим, Нуман је узимао по три ћуфтета у кашику, што се сматрало великом срамотом. Домаћини су се згледали па је један упитао Нумана: „Богати Нуман-ага, кад код вас умру људи, по колико их закопате у једној гробници". „Бога ми, кад су ситнији — мањи растом, по тројицу" — одговорио им је гост.

ју у ту масу. Исход тога било је шесдесетак мртвих сељака. До масовног покрета сељака у новопазарском крају, у коме су учествовали и Срби, дошло је 1907. године. Та наоружана маса ушла је у Нови Пазар и претила звекетом оружја. Ни Шемси-паша, са специјалним војним појачањима, није могао да сломи тај отпор, па се пришло краткотрајном дипломатском решењу[42].

Санџачке шуме биле су пуније одметника него икада раније, углавном Муслимана, које су гонили турске заптије. Тако се у новопазарском крају помињу одметничке групе: браће Мујчиновића, Абида Алиасовића, Рашида и Емина, а у доњоколашинском и лимском крају: Раповићи, Кријешторци, Мартиновићи, Калићи, Мехонићи из Вранеша, Бошковићи из Маоча, Наско из Комарана, Адем Папић и Наил Прашевић из Сјенице[43].

Покушај да се младотурском револуцијом 1908. године спасе Турска од распадања није успео, јер је она била до темеља пољуљана. Прокламоване слободе, равноправност хришћанских са нехришћанским народима и друге мере које су изражене као начела младотурске револуције остале су само неиспуњено обећање, без обзира на то што су их масе прихватиле као мере које ће поправити стање па је њихова прокламација била пропраћена одређеном помпом и у градовима Санџака. У целини, све то није дало никакве позитивне резултате, тако да је анархично стање и тотално безакоње настављено. Према извештајима од 1. септембра 1912. године, значи пред само ослобођење, Санџак је пун одметника од турских власти. И појединачно се наводе неке од тих група и њихове вође: Шабан Пригуза из Брњице, Мишевићи из Долића, Ахмет Ајручлић из Фијуља, Иљаз Лакота из Сугубина, Рустем Бамбур из Маоча, Мехмед Рецовић из Колашина[44]. На ужој тутинској територији наводе се одметници: Хазир и Халил из Црквина, Шемсо Јусовић из Рибарића, Хуле Дестановић из Ђерекара, Тубићи из сјеничког краја. Њих је гонио Адем-чауш са заптијама, али без успеха.

У тако тешкој и безизлазној ситуацији најтеже је било Србима, јер су били изложени малтретирању, уценама, пљачки и од одметника и од оних који су их гонили. У извештајима пише да те многе одметничке групе које крстаре по Санџаку и не представљају никога или да се не зна кога представљају и од кога су одметнуте, али да највише малтретирају Србе[45]. Тако „наш народ, и поред своје лојалности у Санџаку, осуђен је да трпи свакојака насиља, убиства од појединих зликоваца против којих власти неће да предузму озбиљније мере“[46].

Европске силе се све више уплићу у унутрашње прилике на Балкану, посебно оних крајева који још нису били ослобођени, у чему предњачи Аустро-Угарска. Преко добро организоване мреже својих агената она настоји да придобије покрет Албанаца на Косову, да онемогући отварање руског конзулата у Косовској Митровици, да пошаље Албанце са Косова у новопазарски крај против Срба[47], а, с друге стране, појављује се као наводни заштитник Срба у Санџаку од турског насиља[48]. Посебне напоре је улагала на

42. В. Шалипуровић, *Раоничка буна I*, 49 — 51.

43. В. Шалипуровић, *Раоничка буна I*, 49 — 51, 264, 351 — 452.

44. Државни архив СИП — ПО, 1912. Ф-VIII. С. Вукосављевић — министру унутрашњих дела.

45. Исто као под 44.

46. ДА — СИП — ПП, Ф-В, 1912, Извештај Богољуба Пејановића учитеља из Новог Пазара.

47. В. Стојанчевић, *Прилике...* 187

48. ДА — СИП — ПП, Ф-VI л-а 1912, Д. В. пов. Ф/ДЈ бр. 443.

придобијању Муслимана у Санџаку, користећи њихов верски фанатизам и заосталост, указујући им на наводну опасност од Србије, подгревајући тако нетрпељивост између њих.

То опште расуло, безакоње и анархија, у коме није могло бити ни речи о личним и имовинским слободама, били су последња кап у препуној чаши незадовољства. То је захтевало у сваком погледу темељите промене, до којих је дошло дефинитивним ослобођењем 1912. године.

БАЛКАНСКИ И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Балкански ратови 1912. и 1913. године, имају изузетан значај не само због тога што су ослободилачки по свом карактеру него што су за Санџак и крајеве југоистично од њега представљали крај феудално-спахијском систему, који је био заснован на суровој експлоатацији сељаштва, система у коме се у Санџаку чамило на догмама феудалног мрака и конфесионалног занесењаштва.

Ибарска војска, коју су чинили: Десети пук, вод коњице, пољска брзометна батерија, вод пионира и вод болничара, под командом генерала Михаила Живковића, прихватила се мисије ослобођења новопазарско-тутинског краја. Та војска је наступала према Новом Пазару, месту где јој је једино био организован отпор, из три правца. Отпор српској војсци у Новом Пазару пружили су: један низамски пук, три батерије и један добровољачки одред састављен од 1 500 Муслимана и Албанаца. Борбе за Нови Пазар, а то значи и за његову околину, трајале су од 19. до 23. октобра 1912. године. Турске војне снаге, крајње деморалисане, нису могле да одоле јуришима српске војске и у тим борбама имале су двадесетак мртвих. Последњи отпор покушали су да пруже муслимански становници Новог Пазара који су се дочепали оружја из разбијених турских војних магазина. Муслиманско становништво се тада дало у масовно бекство према планини Рогозни и даље према југоистоку, плашећи се од српске војске.

Делегација Муслимана, коју је чинило неколико угледних људи из Новог Пазара, отишла је у оближње село Постење, где се налазио Штаб српске војске, и изјавила покорност и предају града српској војсци. Генерал Михаило Живковић их је љубазно примио и саопштио им заповест краља Петра I, која је, поред осталог, садржала:

— Моја ће војска у старој Србији поред хришћана затећи и муслимане, који су нам исто тако драги, са њима и Арбанасе, хришћане и муслимане... Ми им свима носимо слободу, братство и једнакост у свему са Србима.

Генерал Михаило Живковић је наредио да се одмах пусте сви заробљени Муслимани и упуте према Рогозни да враћају народ који је напустио своје домове, да се жене и деца неби смрзавали, јер их нико неће узнемиравати и да ће мирно и слободно живети.

Српска војска је ушла у Нови Пазар 23. октобра 1912. године, око 15 часова и тај дан се сматра даном ослобођења не само града већ и целе околине. Војска се веома коректно односила посебно према муслиманском живљу. Нико није био убијен, нико опљачкан или малтретиран тако да је њено понашање остало у најлепшој успомени пре свега код муслиманског света, који је живео у великој неизвесности. Приликом успостављања власти у Новом Пазару за председника је именован Муслиман, а од пет кметова четворица су били Муслимани.

Други део тутинске територије, онај који је припадао кази Рожаје, ослободила је црногорска војска, којом је командовао Авро Цемовић. Њен однос према муслиманском становништву био је другачији јер су палили куће, пљачкали и убијали. М. Лутовац наводи да је та војска 1912. године попалила нека муслиманска села у Бихору[1], а на Пештери су убили пет људи и опљачкали 560 оваца.

Муслимани из новопазарско-тутинског краја ни у првом балканском рату нису учествовали на страни српске војске, нити их је, колико је познато било у тој војсци. Налазећи се делимично у башибозуцима или некаквој добровољачкој турској војсци, борили су се на страни турске војске. Произлази да су се борили за очување Турске, онакве каква је била пред балканске ратове, у којој ни Муслимани нису имали живота. Сама чињеница да је у првој и почетком друге деценије XX века Санџаком крстарило на стотине муслиманских одметника које су турске власти гониле, говори о том несносном стању, али од тих одметника нико није пришао српској војсци. Опет је преовладао верски фанатизам, а он није дозвољавао да се српска, односно хришћанска војска схвати као ослободилачка. Истина је да су Муслимани, у једној неизвесности, у процепу између економске безизлазности и верског фанатизма, и Турцима били неповерљив елемент и да су и онда кад би били мобилисани, често саботирали и отказивали послушност. Турске војне власти затвориле су 1912. године у Скопљу 362 војника из Новог Пазара „због отворене непослушности према претпостављенима"[2]. Или, на апел Исе Бољетинца са Косова, који је ушао у Нови Пазар 15. јула 1912. године, да му се народ придружи у борби против Турака „сви су обећали да ће му се придружити осим Пријепоља и Прибоја"[3].

Знатан део муслиманског становништва и из тутинског краја, особито из оног дела који су ослободиле црногорске војне снаге, одселио се 1912. године у Турску. У вези с тим наводи се: „Муслимани дела Санџака били су после 1912. године захваћени таласом исељавања у Турску, остављајући често своја имања и куће и скоро боси пошли у свет"[4].

Осим борби око Новог Пазара, у новопазарско-тутинском крају, против српске војске није било више борби. Отпор је пружен маси полунаоружаног света која је долазила из Лимске долине на Суви До. То је био заједнички отпор Муслимана и Срба из Сувог Дола, а предводио их је стари поп из породице Поповића.

Од 1912. године Тутин, иако врло мало место, почиње да добија све значајнију улогу као седиште нове територијално-административне јединице —

1. Милисав Лутовац, *Бихор и Корита*, 17.
2. ДА — СИП — ПП. Ф-VI, ла, Д-III бр. 4272.
3. ДА — СИП — ПП. Ф-VI, ла, бр. 4187. Исто само Д-III, бр. 4337.
4. Ђорђије Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, 295.

среза штавичког, који је званично конституисан 1913. године. По конституисању среза штавичког, гранична линија са Црном Гором била је код села Вуче, а не на Видрењаку како је првобитно било замишљено. То значи да се садашња територија општине Тутин тада први пут нашла као посебна административно-територијална целина, коју су чиниле општине: Суви До, Делимеђе, Црквине (Радуховци) Рибариће, Мојстир, Тутин и Годово.

Већ 1913. године знатан број људи са територије среза штавичког, Муслимана и Срба, регрутован је у српску војску. Запажено је да су и неки Муслимани из Санџака били добровољци у српској војсци, учесници у битки на Брегалници. Велики број Муслимана изгинуо је заједно са српским војницима 1915. године бранећи Београд од аустроугарског агресора. Око пет стотина војника из тутинског краја, Муслимана и Срба, налазило се у саставу XII шумадијског пука Дринске дивизије. У саставу те јединице повлачили су се преко Албаније и многи су на том мукотрпном путу изгубили животе. Део тих бораца борио се на Солунском фронту. Донедавно је у тутинској општини било преживелих бораца носилаца Солунске споменице.

После краткотрајног живота у слободи, дошло је до првог светског рата (1914—1918. године), када је срез штавички окупирала Аустро-Угарска. Званична окупација обављена је 20. новембра 1915. године, када су окупационе снаге запоселе Тутин.

У срезу штавичком, као и у целом Санџаку, одраније се осећала аустроугарска пропаганда, којом је припреман терен за окупацију. Сврха те пропаганде било је настојање да се искористи верска подвојеност становништва и да се придобију Муслимани, при чему им је указивана наводна опасност од Србије. И у току окупације Аустро-Угарска је спроводила такву политику, која је била изражена у указивању подршке Муслиманима и малтретирању Срба. Илустративан је у том смислу телеграм цара Фрање Јосифа који је упутио 1. децембра 1915. године Новом Пазару: „Да се саопшти његова превишња хвала и поздрав тешко крушеном и храбром муслиманском становништву које под заштитом савезничке војске стоји".

Такву аустроугарску политику у Санџаку су прихватили представници повлашћеног друштва, бегови и аге, онај слој који је, балканским ратовима, губио своје позиције засноване на суровој експлоатацији потчињених. Они су за собом, користећи верски фанатизам, повукли осталу масу необразованог света.

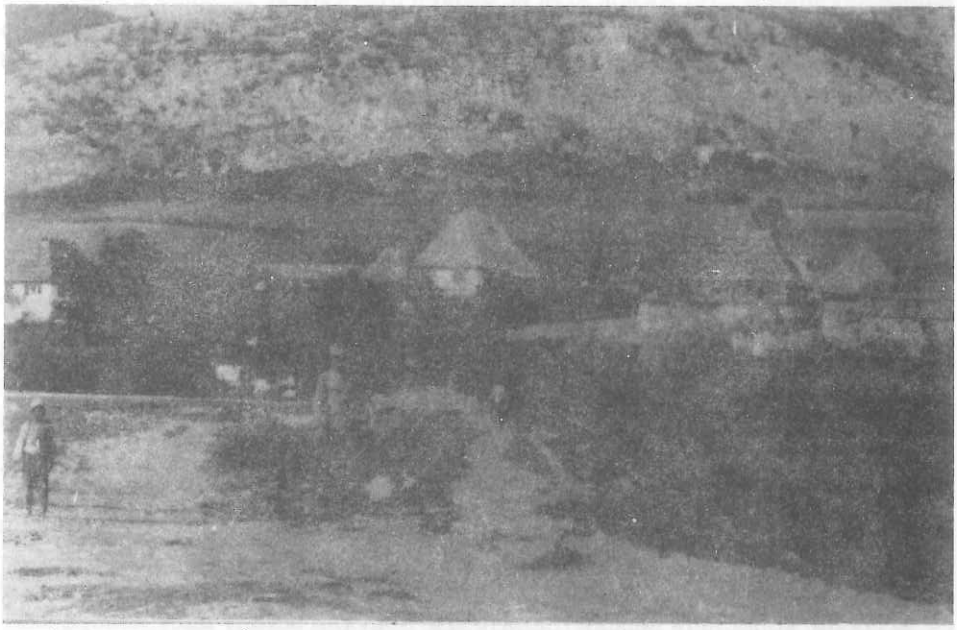
Приликом окупације среза штавичког од аустроугарских војних снага извршена је административна подела среза на општинска поглаварства, чија су седишта била у Тутину, Годову, Бању, Сувом Долу, Делимеђу, Мелајама, Радоховцу и Рибарићу. Централно војно и цивилно тело окупационих власти на ниову среза, била је Бециркскоманда, са седиштем у Тутину. На челу општине — општинских поглаварстава били су постављени домаћи људи, искључиво Муслимани: Џемо Јусовић у Рибарићу, Рашо Хаџић, а затим Шемо Јусовић у Мелајама[5] и сл.

По уласку окупационих трупа у Тутин, прочитан је у свим општинским центрима проглас окупационих власти, у коме се говорило о санкцијама против недозвољеног ношења оружја, војних бегунаца, шпијунаже, велеиздаје, уредбе његовог величанства, обаметања јавног реда и мира, злочина, уморс-

5. Историјски архив „Рас", Нови Пазар, документи из I св. рата, док. од 30 јуна и 22. децембра 1917. и од 20. јануара 1918.

тва и крађе. „Сваки који без дозволе у непријатељској намери употреби оружје, на лицу места ће се смакнут“[6].

После прогласа уследиле су заповеди народу од стране Бециркскоманде, као што су: забрна цивилима да носе војне униформе, да се без специјалне дозволе не сме ићи ван територије среза, о бекству ратних заробљеника и њиховом пријављивању властима, о организовању сеоских стража ради очувања реда и мира (да се у селима формирају страже од 2 — 4 човека, старости од 20 — 50 година); о формирању жандармерија, о расписивању редовних и ванредних пореза, о смртним казнама, о пријављивању лопова, о именовању председника, о организацији школства, снабдевању становништва, обради земље[7].

Тутин 1916. године

Све те мере окупационе предострожности нису могле да умире становништво које је живело у великој економској беди, без личних и имовинских слобода. било је побуне, немира, саботажа и одметништва. О санкцијама против таквих појава говоре и неки подаци:

„Имаде се народу прогласити да су Ћамил Рахмановић из села Полице и Селим Гришевић из Штитара, ради разних злочина, на 1. мај 1918. године у Новом Пазару смртно кажњени или... у задње време се у народу окружне команде на више места догодила грабежна уморста и убојства кроз лажне лопуже„[8].

---

6. Исто — Проглас

7. Исто — Док. бр. 2 од 9. новембра 1917, бр. 121 од 10. I, и бр. 2 од 10. V 1918.
8. Ист. архив „Рас“ Н. П. I св. рат-док. од бр. 19, 16. мај 1918. и бр. 2. 16. мај 1918.

Најтеже је било српском становништву, које се склањало по шумама и збеговима, а делом се исељавало према Шумадији. Један податак говори о томе да је српској сиротињи у тутинском крају дељена помоћ Црвеног крста из Гнефа (?)[9]. Окупационе власти су покупиле велики број Срба, од 18. до 50. године старости и интернирали их. Из спискова који се чувају у Архиву Србије у Београду види се да је 1916. године интернирано из: Митрове 5 лица, Лукавице 14, Островиће 3, Жупе 2, Руднице 4, Добриње 18, Забрђа 3, Рибарића 3, Струмаца 6, Пероше 1, Црниша 1, Мојстира 35, Странице 4, Јелића 3, Тутина 2, Брујаца 1[10]. Познато је да један број интернираца умро, док су други успели да се врате после трогодишњег робијања.

Окупационе власти организовале су изградњу пута Нови Пазар — Тутин. Пут је био трасиран од Новог Пазара преко Бајевице, Лукара, Вучковића, Кнежевића, Комиња, изнад Орља, Пањева и поред Жирча према Тутину. Тај пут, у народу познат као швапска ћада, био је једина веза Тутина са Новим Пазаром све до изградње новог пута који је водио преко Црквина.

Радови на швапској ћади извођени су кулуком, а у Новом Пазару су били организовани семинари за руководиоце радова на путевима. У извештају пише:

„Општина Делимеђе и Мелаје да пошаљу по 25 кулучара за изградњу цесте код Жирча. Наређује се општини Тутин да одреди 13 људи и 13 коња за рад на путу у Маљевцима". Даље се наређује да свака општина треба да да по два запрежна возила и по пет људи за рад на ћади у Жирчу.

Истовремено су, путем кулука, грађани општински и сеоски путеви па се и тамо наређује обавезан рад „пошто се имаде са свим селима све путеве од општине до општине и од села до села, чим пре поправити..."[11]. Осим тих путева грађени су и путеви које је окупатор користио да би експлоатисао шуме. Тако је на Понору грађена и железница за лакши и једноставнији транспорт сирове грађе. На то указује и до данас очувана траса и место у Понору које се и сада зове Стационе (станица).

Разуме се, народ је кулуке тешко подносио, јер су дошли као још једна нова и велика обавеза и оптерећење.

Из докумената се види да су предузимане мере и у вези са организацијом школства: „Наређује се да се све школе (школске зграде) за ученике поправе, тако да деца могу похађати школу. Документи обавезују председнике општина да „иду на руке учитељима" око организације школства. У Тутину је изграђена нова школска зграда, а јавност је обавештена да је „у Новом Пазару грађевинска општа школа отворена" те да је може похађати ко жели.

Претпостављамо да су у време аустро-угарске окупације те школе похађала само муслиманска деца, а из извора знамо да су учитељи били хоџе — свештеници чија су нам имена позната. Учитељи су примали плате од 30 до 90 круна месечно. Програми су били верског и световног садржаја. Световни део одређивале су окупационе власти, онако како им је одговаралао. Латиница и немачки језик били су обавезни предмети. Да би савладали тај световни део програма, учитељи су приучавани на семинарима који су организовани у Новом Пазару[12].

---

9. Исто — Док. бр. 28, 25. јула 1918.
10. Архив Србије Београд, сигн. ВГГ, XIX — 37
11. Ист. архив „Рас" Нови Пазар, док. бр. 1 од 2. XI 1918.; од 7. децембра 1917. и бр. 25 од 4. јула 1918. године.
12. Ист. архив „Рас" Нови Пазар. Док. бр. 3 од 13. новембра 1917, од 2. новембра 1918, од 11. априла 1918, и бр. 2 до 9. новембра 1918. године.

Може се закључити да је становништво у тутинском крају било лоше снабдевено животним намирницама у току првог светског рата, па је било глади, а харале су и болести (шпанска). Људи су ишли на коњима у Краљево да набаве жито и отуда се кришом враћали, јер су их окупационе власти сачекивале у Рашки и заплењивале им све намирнице. Да би се ублажила оскудица соли, власти су поделиле свим општинама 5 000 kg соли по цени од 5 круна по килограму. Продато је и 30 пари опанака, на територији среза, а фиксиране су цене неким животним намирницама, при чему су набројана 64 артикла. Цена говеђег меса износила је 5,50 круна, овчјег 4,40, овчјег сира 6, трица 6, кукуруза 5,60, ражи 5 круна по килограму[13].

Аустроугарске власти су у току првог светског рата извршиле мобилизацију Муслимана од 18 до 50 година и, под називом ђурумлије (добровољци), одвели их на руско-турско ратиште, углавном у Галицију. У ту сврху био је уведен ванредни порез, тзв. ђурумлијски порез[14]. Ова смишљена акција Аустро-Угарске била је уперена против Русије, а у корист Турске и централних сила.

Ђурумлије из тутинског краја 1916.

Мобилизација је извршена у целом Санџаку и велики број Муслимана је тако отпремљен на поменуто ратиште. Мобилизацију су помагали Муслимани који су били у окупаторској служби: у Новом Пазару Риза-бег Муратбеговић, у Тутину Ахмет-ага Хамзагић, а у општинским центрима председници општина. Прва мобилизација обављена је 1916. године, а друга 1917. Ова последња спроведена је уз крајњу присилу и њу је могао избећи само по неки богаташ који је био у стању да плати замену. Главни мотив за мобилизацију ђуру-

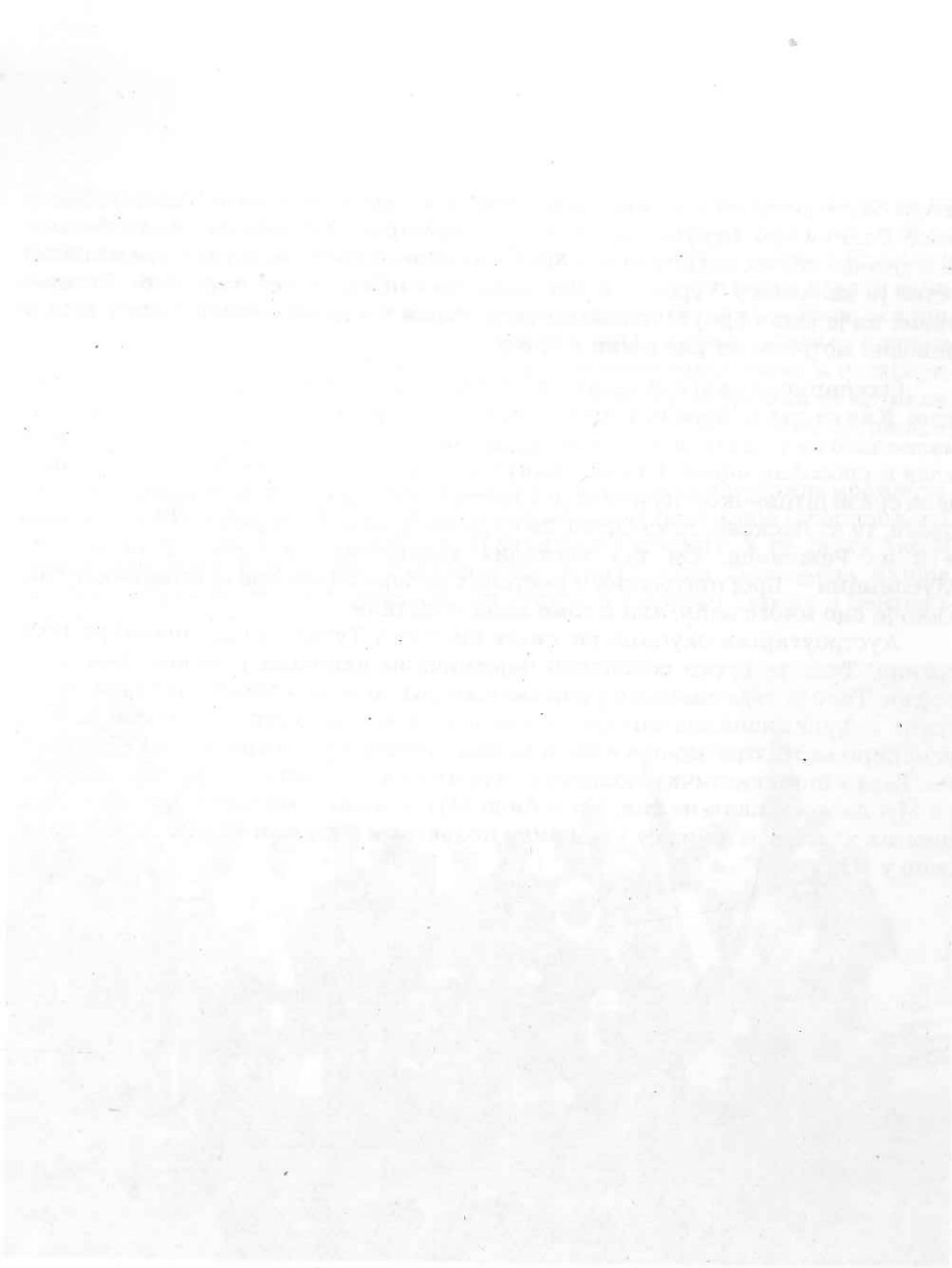
13. Истор. архив „Рас", Н. П. док. бр. 11 од 21. децембра 1917; бр. 2 од 9. новембра 1917. и бр. 23. од 20. јуна 1918. године.
14. Ист. архив „Рас", док. од 7. децембра 1917. године.

млија био је религијског садржаја, коме су углавном подлегле фанатизоване масе. Велики број ђурумлија, недовољно припремљених за рат, без озбиљније војничке обуке, изгинуло је у борбама против Руса. Један део преживелих остао је да живи у Турској, а тек сваки десети вратио се породици. Додајмо овоме да је један број Муслимана регрутован у тзв. анхајис-полицију која је наводно мотрила на ред и мир у срезу.

Окупационе снаге су један број Срба и Муслимана интернирале у току рата. Кад се све те мере окупатора на прикупљању људи саберу, онда је нормално што се у срезу штавичком, у годинама после рата, ретко могао видети млад и способан човек. Према прикупљеним подацима, са територије једног дела среза штавичког погинуло је и нестало 153 лица и то 25 из Црквина, 20 из Драге, 19 из Лескове, 15 из Орља, 29 из Детана, 28 из Рибарића, 14 из Добриње и 3 из Режевића. Од тих несталих двадесетак су Срби, а остали су Муслимани[15]. Број погинулих и несталих са територије среза штавичког свакако је био много већи, али о томе нема података.

Аустроугарске окупационе снаге биле су у Тутину до 21. новембра 1918. године. Тада је Тутин ослобођен заједничким акцијама српско-француске војске. Тако је овде завршен први светски рат, који је оставио пустош и заоштрене међунационалне односе, јер све што је Аустро-Угарска чинила било је усмерено на малтретирање и насиље над Србима а на подржавању Муслимана. Такву шовинистичку политику окупаторских власти прихватили су многи Муслимани, иако не сви, јер је било Муслимана одметника против окупационих власти, од којих су неки били похватани и стрељани, као што је наведено у тексту.

15. Ове податке сакупио је Вуле Поповић, просветни радник, и они се чувају у Историјском архиву у Краљеву. Тамо се налазе имена свих погинулих и несталих лица у току рата из среза штавичког.

ПЕРИОД ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Први светски рат узео је свој крвави данак и у тутинском као и у другим крајевима наше земље. Штавички срез изашао је из рата веома осиромашен. „Ослободитељи у целом Санџаку не затекоше ни једног пута колског, ни железнице, ни једног новчаног завода, штедионице, ни банке, ни једне стручне школе, болнице, нити електричне централе, ни рудокопа, нити стругаре итд. — просто ничега савременог“[1]. Оно што је било најтеже, срез штавички остао је

Џамија у Мелајама

без младих људи, који су изгинули или нестали у рату. Са тешким економским неприликама, социјалном бедом и заоштреним међунационалним односима срез штавички је ушао у нову фазу живота у којој су се морале отклањати препреке наслеђа да би се могло живети.

1. Милан М. Борисављевић, *Аграрна реформа у Ново-пазарском Санџаку (старој Расији — Рашкој)*, Београд 1928, 6.

Срез штавички остао је ван комуникација, сиромашан и заостао, са врло тешким условима за живот. Чиниле су га општине: Тутин, Суви До, Делимее, Црквине (радоховачка општина), Рибариће, Мојстир и Годово. Срески начелник, командири жандармерије, а жандармерија свих станица је у срезу штавичком било више него основних школа, већина чиновника, порезника, жандарма, били су искључиво Срби и Црногорци, који су у Тутин дошли углавном са стране, најчешће по казни.

Земљорадња, сточарство и експлоатација шума били су практично једини извори егзистенције становништва среза штавичког. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а од 1929. године Краљевина Југославија, преокупирана својим проблемима, није указивала овом крају, који су због изразитог сиромаштва називали Санџак у Санџаку, никакву помоћ, па је, у целини посматрано, био препуштен сам себи. Такав какав је био, срез штавички служио је као оаза у коју су по казни долазили да раде државни чиновници. Према томе, тако тешка економска ситуација, у којој се човек морао задовољавати најнужнијим елементима за живот, диктирала је одговарајуће политичке, образовне, здравствене, културне и друге прилике, а оне су биле на ниском нивоу.

Непосредно после првог светског рата извршена је аграрна реформа. Тим револуционарним захватом укинут је феудални систем, а сељаци су први пут постали власници земље. Бегови и аге, који су до тада држали земљу у тутинском крају и чифчије на њој, живели су у Рожајама, Бихору и Новом Пазару и породица Хамзагића у Тутину. Многе аге и бегови потпуно су пропали после реформе, јер од добијених средстава нису могли да реше питање своје егзистенције, поред осталог и због тога што је то, по правилу, био врло неспособан и нерадан елемент јер се његов живот вековима заснивао на експлоатацији чифчија. Истина је да су се, приликом спровођења мера на реализацији аграрне реформе развиле различите махинације, у чему су шићарили појединци и политичке странке, особито радикали.

Старе куће у тутинском селу — карактеристичне за период између два светска рата

Сељаци, Срби и Муслимани, добили су земљу аграрном реформом, али су били притиснути новим државним порезима и другим неприликама, тако да им је живот и даље остао веома тежак, што је било пропраћено не малим разочарењима. „Та факта узрок су те ми Санџаклије — Рашани, увек остајемо на цедилу као вечни мученици и поред учешћа у безбројним подвизима за ослобођење и уједињење пре и после Карађорђа и Милоша“[2].

Главно занимање тутинског становништва остла је и даље земљоradња. Претежно се гајио јечам, од кога је справљан хлеб — јечменица и овас, који се употребљавао за исхрану стоке, а повремено и за људску прехрану (хлеб — овсеница). Све до другог светског рата пшенични хлеб је био непознат у тутинском крају, а до 1970. године, 90% тутинског становништва хранило се јечменим хлебом. Со се мало употребљавала, често у непрерађеном стању (крушац) па је и хлеб, по правилу, био неслан и без употребе квасца. Печен је у црепуљама, ређе у пекарама. Због свега тога био је тврд, збијен, црн и неукусан. Према хлебу је овде био изграђен култ. Није се смела бацити троха (мрвица) јер „ако се троха од хлеба нагази, писне до небеса“. Ако се нађе бачено парче хлеба треба га дићи, три пута пољубити и оставити на неко место где не би било гажено. У домаћинствима се хлеб није секао ножем „јер је грехота“, већ се ломио на парчад. Хлеб је остављан на појати — хатули или на неком другом месту које је више од људског појаса.

Присмока уз хлеб била је врло оскудна и, углавном, сводила се на млечне производе, највише другоразредне: тврди сир, сок, млаћеница. Често су људи присмакали со са хлебом. Храна се најчешће постављала на софри, а присмакало се из заједничке посуде, умакањем залогаја у присмоку или уз употребу дрвене кашике. Употреба меса и поврћа, изузев кромпира, сводила се на најмању меру. Пите су ретко справљане, код Муслимана нешто више у рамазанске дане (рамазан — месец поста) и не баш сваким петком. Отуда и пословица: „Нема сваког петка пите“. Пита је прављена од пшеничног па и од кукурузног брашна, најчешће као зељ-пита или сирница. Бурек — пита с месом, ретко је припреман. Нешто више је била у употреби хељдовна масеница. Гурабије и халва били су готово једини слаткиши прављени само за време одређених свечаности.

Гајењу поврћа, изузев гајења кромпира, који је у исхрани тутинског становништва имао врло значајно место, није се придавала никаква важност. Воће је гајено једино у нешто нижим пределима (Црквине, Рибариће).

Земља је обрађивана врло примитивно: коришћена су дрвена ралица и најобичнија дрљача са сточном запрегом. Тек се пред други светски рат могао видети и по неки гвоздени плуг. Додамо ли томе посну и неродну земљу, онда се зна какви су приноси били. Становништво је због тога било упућено на куповину животних намирница јер се друкчије није могло прехранити. Жито је набављано на пијацама у Пећи, Косовској Митровици, Новом Пазару. У сточарству је преовлађавала ситногрла стока, што је нормално кад се зна да су тутински терени богати пашњацима. Људи у овом крају најчешће су се опредељивали за гајење оваца због користи од њих. То су пештерске, сјеничке овце познате по квалитетном млеку, месу и вуни. Нарочито су била на цени пештерска јагњад, која су откупљивали трговци и, углавном, транспортовали за Солун. Поједини трговци мештани, захваљујући тој трговини, стекли су богатство и тиме знатан углед у овом крају. Мање је било користи од

2. Милан Борисављевић, цит. дело, 7.

Бачије са бусаром на Пештери

крупногрле стоке, у чему је доминирало говече типа буша. С обзиром на лоше комуникације, говеда и коњи били су једине и назаменљиве теглеће животиње.

Шумски комплекси покривају велики део тутинске површи, и то је његово велико богатство. У њима преовладава листопадно дрвеће, а у вишим предлима четинари: Понор, Ђерекарски хомар, Драшке шуме. Међутим, експлоатација шумског блага била је сасвим стихијна и ни издалека није давала очекиване резултате. Највише су експлоатисане шуме у Понору, на Мокрој гори, одакле је грађа реком Ибром транспортована према Косовској Митровици.

Трговина је била слабо развијена. Са стране, из Новог Пазара, Пећи, Берана (Ивангpада) и Митровице, долазили су трговци, понајвише ради откупа јагњади, сира и вуне. Сами сељаци терали су стоку и износили сточне производе на пијаце у поменутим градовима. У Тутину, као месту које се постепено развијало добијајући физиономију градског насеља, није било пијаце. Аустроугарске власти су 1917. године одредиле петак као пијачни дан. Ипак, Тутин је тек педесетих година добио пијацу и понедељак као пијачни дан.

По селима, углавном у општинским центрима, постојали су сеоски дућани. У самом Тутину таквих дућана је било неколико. У њима су се могле купити најосновније животне намирнице: со, гас, шећер, текстил и др.

Домаћа радиност била је значајан извор средстава. Жене су израђивале различите производе од вуне и конопље: ћилиме, стазице, сецаде, сукно, платно за рубље, а мушкарци — дрвене производе: кола, ралице, бране, косишта, метле и сл. Израђивана су, на пример, дрвена кола без иједног ексера. Тако је морало да буде у условима када у тутински крај готово и нису доношени никакви индустријски производи.

Занатство је било на најнижем нивоу, а сводило се на одређени број ковача који су правили металне делове за пољопривредне алатке: раонике, косе, секире, косире, мотике, ашове, лопате и др. Првобитно су ти ковачи живе-

ли по селима, у којима су имали ковачке радње. Од 1910. године ковачи из Детана живе у Тутину и ту су формирали своју *Ковачку махалу* (тако се и данас зове) и ковачке радње у њој. По једна ковачка радња остала је још у Рибарићу и Црквинама.

Кројача је било и по селима. То је било допунско занимање једног броја земљорадника, које се могло обављати без посебних квалификација, а обављали су га они који су имали природне способности за то. Шивење одела од сукна, панталона, талегана и сл. обављано је првобитно ручно, конопљаним концем. Веома мали број људи имао је шиваће машине.

До 1935. године Тутин је са Новим Пазаром био повезан лошим путем, који је водио преко Паљева, изграђеним за време првог светског рата. Са Косовском Митровицом везе су одржаване стазом низ реку Ибар, а Ибар је коришћен за сплаварење грађе.

Године 1935. извршена је изградња македонског пута Нови Пазар — Црквине — Тутин — Вуча — Бишево — Рожаје и даље према Ивангораду. Општински центри су били повезани веома лошим путевима, којима се одвијао једино карановски саобраћај.

У Тутину је радила и мала пошта, која је дуго била без телефона. Највише средстава било је уложено у изградњу зграда за жандармеријске станице, у време док су жандарми гонили одметнике. При тим жандармеријама постојали су телефони, које су, разуме се, могли користити само жандарми.

У срезу штавичком су пре првог светског рата постојале само две основне школе, од којих је једна била при Црноречком манастиру. Та школа је првобитно, још од средњег века, по свом карактеру била манастирска, али је крајем XIX века попримила много световнога. М. Лутовац пише да су темеље световности у Црноречкој школи ударили поп Павле Станић и Милош Краговић, из Радичпоља. У сваком случају, прве писмене људе у тутинском крају дала је управо Црноречка школа.

Године 1904. Поповићи из Сувог Дола основали су основну школу у Сувом Долу, прву чисто световну школу у тутинском крају. Школа је окупљала децу са Пештери, из краја у коме је писмен човек био права реткост. Школу је отворио поп Милутин Поповић, а први учитељ у њој био је његов син Јеремије Поповић. Школа је првобитно окупљала само мушку децу, највише из Сувог Дола, а из суседних села било је тек по неко дете[3].

У неколико сеоских центара, а затим и у Тутину, при џамији која је грађена 1910. године, постојале су основне верске школе — мектеби. Предавања су држали хоџе, који су у Новом Пазару завршавали медресу (средња школа). У мектебима се учила елементарна писменост, али само арапско писмо, да би ученици били оспособљени да читају књиге верске садржине на арапском. Молитве су учене напамет, а пошто су оне на арапском језику, њихова суштина се никада није ни разумела. Било је то тако у време турске владавине која се овде протегла све до 1912. године, и са тим наслеђем које је карактерисала општа заосталост, кренуло се после ослобођења 1912. године, односно после првог светског рата.

У првим годинама после првог светског рата учињени су напори на отварању школа у срезу штавичком. При свим општинским центрима отворене су школе, а негде и по две. Тако је основна школа у Тутину званично почела да ради 1922. године. До изградње школских зграда, школе су биле у при-

3. Е. Мушовић, *Поповићи из Сувог Дола и њихова просветитељска делатност на Горњој Пештери*, „Настава и васпитање" 7 — 8, 1962.

ватним кућама, са изузетно скромним инвентаром. Године 1926. изграђено је неколико школа у тутинском крају: у Сувом долу, Делимеђу, Мелајама, Црквинама, Рибарићу, Мојстиру и Годову. Све школе су биле типске, архитектонски потпуно сличне. Учитељи су долазили са стране, многи по казни, као што је био случај са онима који су овамо протеривани због комунистичке делатности: Алекса Бећо Ђилас, Милутин Дивац, Мехо Башић, Данило Шоровић. За места у којима су радили ти учитељи то је била срећна околност, јер су радили добро, окупљали су омладину, организовали културно-уметничке програме и спортска такмичења, а уз то организовали и политички рад колико су им могућности дозвољавале. Био је то разлог да се на састанку просветних радника у Тутину, 1936. године, истакне „да је ваншколски рад неких учитеља ондашњем режиму супротан и штетан".

Процент обухвата деце школовањем био је врло мали. Деца из забачених села уопште нису ни похађала школу. Школски надзорник Живојин Радуловић извештава 1920. године да је процент писмене деце у селима среза штавичког 1%. По попису из 1931. године, процент неписмених у тутинском крају износио је 89,2%. Тако је овај срез у том погледу био међу првима у земљи.

Здравство у срезу штавичком било је на веома ниском нивоу. Једина здравствена установа пре 1929. године била је Станица за превентивну заштиту становништва, у коју је само једанпут недељно навраћао лекар из Новог Пазара. Надрилекарство и сујеверје чинили су своје, а смртност, чак и од баналних болести, била је врло велика.

Део територије Старе Србије, касније новопазарског санџака, познат је по веома развијеном одметништву још у средњем веку, а посебно у време турске владавине. Најбројније одметничке групе из редова Муслимана регистроване су пред балканске ратове и њихова делатност била је уперена против турских власти. Ту, рекло би се, традицију одметништво је наставило у току и после првог светског рата. Разуме се, одметништво није било увек истог интензитета, већ је некада било развијеније, обично у време појачаних социјалних и политичких неприлика, а у мирнија времена мање га је било. Из извештаја се види да су у срезу штавичком ти одметници за време и после првог светског рата били Муслимани, Срби и Албанци.

Санџаком је у периоду између два светска рата, крстарило неколико одметничких група, које су предводили: Јусуф Мехонић, Хусеин Бошковић, Авдул Колашинац, Хасан Бошњак, браћа Мишовић, Фериз Салковић, а било је и неких безимених група које су се повремено појављивале и пљачкале. Те групе су бројале од пет до двадесет људи, а понекад и више. Јеро Поповић, учитељ из Сувог Дола, обавести је министра унутрашњих дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1922. године, да Пештером крстари на стотине одметника.

Одметничке групе деловале су независно једна од друге, неповезано и сасвим је сигурно, без неке програмске оријентације. Говорили су да су наводни заштитници Муслимана тражећи тако подршку муслиманског сиромашног становништва које је чинило већину становништва у тутинском крају и у Санџаку у целини. Богатији Муслимани били су им на мети и често су их пљачкали и уцењивали, али то не значи да су били класно опредељени.

Најистакнутију одметничку групу у тутинском крају предводио је Фериз Салковић, родом из Црниша, а повремено је бројала и по десетак људи. Фериз

Салковић био је аустроугарски жандарм за време првог светског рата и тада је убио рођака из свог села. То је био разлог због кога се одметнуо од власти јер је знао да му у новим условима живот не би био поштеђен као ратном злочинцу. Познато је да је и Јусуф Мехонић из сличних разлога отиша у шуму, а претпостављамо да су се и други због сличних разлога придруживали одметничким групама, посебно ако оне нису биле бројне. Очигледно је да су те групе сачињавали они који су у току рата били уз окупатора. Ту би, можда, требало направити изузетак на Пештери, где је 1922. године, значи четири године после рата, крстарило на стотине одметника. О разлозима за њихово одметање за сада би се само могло нагађати мада масовнији покрети увек одражавају тешко социјално стање, а оно је на Пештери без сумње било и тада такво као што је било и много раније.

Одметници су пљачкали, уцењивали, малтретирали и убијали, углавном Србе. Нису од тога били поштеђени ни богатији Муслимани који би покушали да прокажу одметнике властима, да им не дају храну или да им одбију јатаковање. Тако је Хајро Беровић, председник општине Рибарићe, 25. октобра 1918. године тражио од Антонија, окружног капетана из Новог Пазара, заштиту од брњачких и рогожљанских комита, који су опљачкали стоку и покућство из пет села[4]. Јеро Поповић, учитељ из Сувог Дола, обавестио је 25. јуна 1922. године школског инспектора да је тих дана на Пештери крстарило стотинак одметника, да су убили три Србина из Сувог Дола и два жандарма и опљачкали тридесет и троје говеди. У том извештају стоји да се суводолски Срби морају иселити ако се нешто не предузме против одметника, јер су им угрожени животи и имовина[5]. „... Између 10. и 11. маја (1921) извршила је одметничка чета Колашинаца (12 глава) већу пљачку у селу Коничу. Потера наређена"[6].

Године 1919. прешао је из Метохије на тутинску територију одметник Али Рамадан са двадесетак одметника. Он је побегао испред Милића Крстића, војводе из Истока. Његов краткотрајан боравак и акције жандарма против њега у драшко-мојстирском крају биле су пропраћене недаћама недужног становништва.

Група Фериза Сталковића повремено је излазила и ван тутинске територије. Тако је 1923. године била подељена у два дела, па је једна група, удружена са комитама Јусуфа Мехонића, пресрела на Пилоретама, месту између Новог Пазара и Рашке, начелника Сушића из Новог Пазара. Они су тада уместо Сушића грешком убили јеврејског трговца из Новог Пазара који је путовао са Сушићем. Друга група је тада опљачкала неке магазине на Ушћу.

Сличне или још веће неприлике имали су од одметника и други крајеви у Санџаку. У том смислу упућена је петиција грађана Пријепоља, међу чијим се потписницима налази и Сретен Вукосављевић, председнику Скупштине, председнику министарског савета, министру унутрашњих дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Петиција гласи:

„Већ је друга година како муслиманске чете терторизују овај крај. Њихова крвава акција уперена је само против Срба и против државе. Привредни живот је због тога замро. Саобраћај стао. Зло се све више шири. Све до сада

4. Ист. арх. „Рас", Нови Пазар, док. од 25. октобра 1918. године.
5. Архив Југославије, Београд, Фонд Мин. просв. 59 — 103 — 20 (21 876) 18. јула 1922. године.
6. Архив Југославије, Ф 15/24 бр. 10133 од 22. маја 1921. Село Кониче је било насељено искључиво Муслиманима, а ко су ти Колашинци — да ли из Ибарског или Црногорског Колашина и да ли су били Срби или Муслимани не зна се нити је било шта речено о томе у овом акту који је био упућен Министарству унутрашњих дела.

предузете мере су неуспешне. Ни један злочинац није ухваћен ни убијен. Као грађани који увек испуњавају своје дужности према држави, с правом захтевамо да нас држава заштити. Ако Влада не нађе начина да злу одмах стане на пут, предузећемо самоодбрану, апеловаћемо на братску и грађанску солидарност целог нашег народа, и оптужићемо Владу пред јавношћу"[7].

Врло развијено одметништво у Санџаку, у периоду после првог светског рата, стварало је хаотичну слику па је Влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца овластила Косту Пећанца, генерала Томића и војводу Милића, да учине крај одметништву. Са многим жандармима и полицијским органима они су дошли у Санџак 1923. године. У тутинском крају нису имали никакве окршаје са одметницима јер су ови побегли у Албанију. Међутим, у тим акцијама Косте Пећанца страдало је муслиманско становништво, јер су оне биле пропраћене пљачком, уценама, малтретирањима и убиствима. Врхунац у томе би је догађај у тутинском селу Старчевићу, када је само за једно јутро убијено 27 лица, од тога пет жена. Одметништво у срезу штавичком тада је ликвидирано, Коста Пећанац се вратио, али је све то оставило тежак утисак и дубок траг на становништво: страх, неизвесност, несигурност, заоштрени међунационални односи и знатно је допринело исељавању Муслимана у Турску, које је после тога била доста изражено.

Одметништво у Санџаку, у периоду између два светска рата и пре тога, није проучено, па је о њему тешко било шта поуздано закључивати, али је сигурно да је његово постојање, без обзира на узроке одметања, индикатор тешког економског и социјалног стања[8].

Несигурном политичком стању, проузрокованом економским и другим неприликама, допринеле су политичке странке које су деловале на терену среза штавичког у периоду између два светска рата, које најчешће нису бирале средства да би дошле до циља. Рад тих политичких странака осећао се и у срезу штавичком, одмах после првог светског рата, у чему су се првобитно истицале радикална и демократска странка, а нешто касније и џемијет (политичка странка чији је задатак био очување интереса муслиманских велепоседника и крупних трговаца). Првобитно је већина Муслимана била уз радикале, поред осталог и због тога што су они обећавали, у време аграрне реформе, одређену компензацију ранијим земљопоседницима: беговима и агама. Тај и тада још увек утицајни део друштва привукао је за собом већину осталог муслиманског света. Демократи су окупљали српско становништво, па су те две странке у срезу штавичком деловале на чисто националној основи и тако допринеле продубљивању јаза нетрпељивости између Муслимана и Срба. После фомирања џемијета, већина Муслимана се определила за ту странку. Радикали су тада успоставили чвршће и пријатељске везе са џемијетом, па су тако Муслимани преко џемијета остали и даље уз радикале. Кад су односи између радикала и џемијета дошли у кризу, после парламентарних избора 1923. године, џемијет је расформиран.

Политичке активности долазиле су до пуног изражаја у време предизборних кампања и за време самих избора. Тада је између политичких стра-

---

7. Потписници су: Сретан Вукосављевић, народни посланик; Ђорђе Андоновић, управник Основне школе у Пријепољу; др Марко Бан, заступник Окружног физикуса; Ристо Марјановић, управник поште и Јован Попадић, седлар; председник општине и одборници.

8. Е. М у ш о в и ћ, *Хајдучије и комите у Санџаку*, „Сеоски дани С. Вукосављевића" бр. 6, Пријепоље 1978.

нака вођена оштра борба за превласт, као и у другим крајевима наше земље. Борба за гласове одвијала се поткупљивањем, корупцијом, лажним братимљењем, кумовањем, осуђивањима и ослобађањем од осуда и затвора. Сами, пак, избори текли су у знаку одређеног терора. При том су жандарми били страх и трепет, а њих је у срезу штавичком увек било врло много.

Међутим, и поред тога се дешавало да све то није могло заплашити оне најтрезвеније и најпоштеније који су знали шта значи живот и неправда и откуда они долазе. Тако је на изборима 1920. године већину гласова у Рибарићу добио комуниста Етхем Булбуловић, родом из Босне. Он је са укупно 1 805 гласова, колико је добио, ушао у Парламент. Или, на пример, на изборима 1935. године становници општине Мојстир су са 58% гласали против владине листе.

Јединствен епилог у овом крају добили су избори 1936. године у Годову. Тамо су Срби Паламаревићи одбили да гласају за Вуксана Поповића, како им је било наређено, већ су своје гласове хтели да дају његовом политичком противнику Вехбу Хамзагићу. У том смислу Паламаревићи су, као веома утицајна породица, вршили пропаганду и повукли за собом муслиманска села: Долово, Детане, Саш, Рудницу, Радушу, Липицу, Ервенице. У Тутину су знали за то, па је у Годову било обезбеђено десетак до зуба наоружаних жандарма да би присуствовали изборима. Пошто Паламаревићи нису рано пошли на изборе, упућена је жандармеријска патрола ка њиховим кућама. Без много уводног разговора жандарми су почели да батинају Вуку Паламаревића, који се налазио у котару за сено. Вука Паламаревић се од ударача кундаком нашао на земљи, али је успео да прибере снаге и да „кључем" за сено удари жандарма по глави, због чега су уследиле још теже батине и Вука је у локви крви био поново на земљи. Истрчали су укућани да виде шта се збило, а жандарми су пуцали на њих и првим хицима убили Никосаву, Вукину жену и брата Вукајла. Дошавши к свести, угледавши страшан призор, Вука Паламаревић је успео да разоружа једног жандарма и да га убије, док је другог, који је почео да бежи, ранио. Избори у Годову тада и због тога нису одржани, а Годово је остало крваво. Браћа Вука и Јеврем Паламаревић били су после тога осуђени на десетогодишњу робију.

Крвопролиће у Годову 1936. године одраз је крајњег незадовољства против владајућег режима карактеристичног по многим неправдама. Паламаревићи су више од других имали њуха да то осете и смелости да се супротставе онако како су то учинили.

У предратном периоду у срезу штавичком није било никакве индустрије, радничке класе ни сопствене интелигенције. Нешто се радило, али само сезонски, на експлоатацији шумске грађе. Малобројни сезонски радници, који су на такав начин зарађивали за хлеб, радили су код приватних предузимача под врло тешким условима и за мале наднице. Најпримитивнијим средствима секли су шуму, вукли грађу низ планинске врлети до Ибра и Ибром сплаварили према Косовској Митровици. Десетак радника из Рибарића и Мојстира, који су почели као дрвосече, нашли су запослење у руднику Трепча. Међу њима се налазио, у ствари још дечак, и Богољуб Чукић из Мојстира, касније народни херој.[9]

У тутинском крају, највише у Мојстиру, радили су, по казни учитељи, окривљени за револуционарну комунистичку делатност: Алекса Бећо Ђилас, браћа Мијовић (један од њих је био учитељ а други несвршени гимназијалац из андријевичког краја), Мехо Башић и Милутин Дивац у Мојстиру, Данило

9. Е. Мушовић, *Богољуб Чукић*, Нови Пазар 1979.

Шоровић у Сувом Долу, Света Трифуновић у Бањи на Рогозни, па манипулант Милован Ратковић у Рибарићу. Они су, управо, бачени у села којима су крстариле комите и где је било крајње ризично живети, јер их је сваког момента неко могао убити а да се за то не одговара. Ондашњим властима је и било стало да се на неки начин ослободе тих људи и за то су их слали у забачена тутинска села. Дакле, многи људи су долазили у Тутин зато што су кажњавани због прогресивних идеја. Међутим, било је и других прогнаника који су долазили у Тутин по казни због неких других прекршаја. Тако се у периоду између два светска рата у Тутину променило 25 среских начелника. Сви су били са стране, а већина их је радила у Тутину издржавајући казну.

Уопште посматрано, у срезу штавичком се у међуратном периоду врло тешко живело. Подједнако су економске тешкоће погађале Муслимане и Србе. Међутим, политичка неравноправност била је ипак заступљена и она је живот чинила још горчијим. Ако се томе додају и друге неприлике: непросвећеност, културна и здравствена заосталост, затим изражен наталитет, онда је једини исход био у миграцијама — у тражењима нових простора за живот. Тако су се Муслимани до 1934. године исељавали у Турску, док су Срби одлазили према Шумадији. Из тог периода очуван је крађи опис економских прилика у Санџаку, који је изразито карактеристичан за срез штавички:

„Довољно ће бити ако напоменемо, да има сеоских кућа, које још нису набавиле кутију палидрвцади, нити чашу, нити имају и најпримитивнији кревет у кући, чак ни гасне лампе и сапун, а камоли да знају да постоји четкица и калодонт за зубе, као што у Санџаку има сеоских кућа чији житељи још нису појели ни зрно грожђа, или кајсију, или смокву и којима је црни лук ретка и драгоцена посластица... Код доброг дела муслиманског живља, као и једног дела хришћанског, обедује се на патосу, за софром, скрштених ногу. Столова и столица ретко ко има по овим кућама. Кашике и виљушке ретко су у употреби. Једе се већином из заједничке чиније, умакањем хлеба у смок".[10]

У целини посматрано, тутински крај дочекао је други светски рат са врло израженим проблемима економске и социјалне природе и заоштреним међунационалним односима.

Према статистичким подацима, срез штавички имао је 1925. године 13 559 становника, односно 1 105 домаћинстава. Сам Тутин је тада регистрован као село са 33 домаћинства, односно 195 становника.[11] По том попису набројана су сва села и засеоци у срезу штавичком, по општинама, са бројем домаћинстава и становника:

Годовска општина — Годово,

Село	Број домова	Број становника
Годово	28	151
Саш	21	138
Детане	26	164
Бовањ	5	27
Кочарник	26	136
Дулебе	14	80
Бујковиће	16	90
Лукавица	16	105
Островица	22	128

10. Растко С. Пурић, *Работнички југ*, Скопље 1937, 28 и 65.
11. *Речник места Краљевине СХС од 1925*, „Народна просвета"

Веље Поље	17	110
Радуша	15	90
Рудница	7	42
Липица	17	102
Долово	57	385
Ервенице	13	65
Попе	25	150
Шпиљани	23	101
Бијохане	16	120
Гњила	4	30
ОПШТИНА ДЕЛИМЕЂСКА – ГУРДИЈЕЉЕ		
Гурдијеље	20	128
Чукоте	15	108
Гуцевиће	10	57
Делимеђе	29	223
Потреб	10	91
Валовићи	12	91
Глоговик	31	182
Чаровина	17	103
Бањен	6	39
Кониче	53	288
Морани	28	183
Милановиће	16	97
Брнишево	13	101
Намга	37	247
Ноћаје	16	86
Добри Дуб	40	247
Плени Бабе	11	65
МЕЛАЈСКА ОПШТИНА – МЕЛАЈЕ		
Мелаје	51	280
Араповићи	20	105
Гујићи	12	81
Пружањ	20	146
Рамошево	21	196
Режевиће	20	146
Шароње	30	201
МОЈСТИРСКА ОПШТИНА – ТУРСКИ МОЈСТИР		
Турски Мојстир	59	406
Батраге	12	61
Српски Мојстир	38	278
Чулије	12	60
Драга	88	553
Врба	9	62
РАДУХОВАЧКА ОПШТИНА – ЦРКВИНЕ		
Радуовци	46	270
Црквине	7	23
Покрвеник	46	350
Надумци	19	72
Глуавица	42	254
Блаце	9	46
Жирче	42	281
Руђе	17	95
Коваче	19	158
Смолуђа	17	95

РИБАРИЋСКА ОПШТИНА – РИБАРИЋЕ		
Рибарићи	46	261
Пресло	16	93
Попиће	14	78
Језгровиће	15	119
Јабланица	15	109
Струмци	16	120
Старчевиће	26	150
Пероше	4	25
Орље	35	241
Жуче	8	35
Изрок	10	68
Јелиће	10	73
Весениће	21	147
Ораше	26	151
Чмањке	9	40
Врапче	7	42
СУВОДОЛСКА ОПШТИНА – СУВИ ДО		
Суви До	53	365
Бороштица	33	166
Ђерекари	76	387
Набоје	32	198
Шипче	13	58
Јаребице	18	86
Лескова	34	147
Девреч	15	84
Браћак	30	138
Градац	10	58
ТУТИНСКА ОПШТИНА – ТУТИН		
Тутин	33	195
Дубово	21	127
Митрова	22	114
Жупа	20	149
Добриња	38	242
Црниш	27	189
Пањево	44	308[12]

Никодин Пантовић, бански већник и председник општине Мојстир, упутио је 1929. године следеће податке о срезу штавичком:

површина 821 km², домаћинстава 2 224, становника 12 874, од чега православних 1 556, муслимана 11 307 и римокатолика 1.

Обрадиве површине: под пшеницом 533 ha, јечмом 2 255 ha, ражи 330 ha, овсем 1 876 ha, кукурузом 261 ha, крупником 502 ha и суражицом 486 ha.

Стока: коња 1 247, говеда 9 214, свиња 13, оваца 19 918, коза 2 874, живине 5 517 и кошница пчела 1 074.

У срез има 31 бунар и 23 врела – захвата. Срез чини осам општина и 83 села и засеока.[13]

Према попису из 1931. године, срез штавички је имао пет општина: Делимеђе, Ибар (Рибариће), Радуовци (Црквине), Суви До и Тутин. По том попису, број становника у срезу износио је 16 602, (мушких 8 532 и женских 8 065). Број

12. Исто што и под 11.
13. *Илустровани званични Алманах шематизма Зетске бановине,* Цетиње 1931. године

кућа износио је 2 445, а број домаћинстава 2 595. По општинама то је изгледало овако:

Општина	бр. кућа	бр. дом.	мушких,	женских,	укупно
Делимеђе	652	657	2 226	2 073	4 299
Ибар	546	548	1 900	1 793	3 693
Радуовци	304	321	887	867	1 754
Суви До	319	365	1 283	1 208	2 491
Тутин	624	674	1 241	2 124	4 365[14]

14. *Дефинитивни резултати пописа становништва* од 31. марта 1931. књ. I, Београд 1937. године

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА

Други светски рат (1939—1945), односно народноослободилачки рат и социјалистичка револуција (1941—1945), затекли су становнике среза штавичког у израженим неприликама, економске, политичке, социјалне и националне природе. Оне су се на овом подручју таложиле вековима и последица су једног мукотрпног живота који је овај крај преживљавао у последњим столећима. Зато су у срезу штавичком народноослободилачки рат и социјалистичка револуција имали одређене специфичности које заслужују већу пажњу и обимнију обраду у виду монографије.[1]

Кад је ратна опасност закуцала и на наша врата и кад је отпочела мобилизација људства и сточне запреге за рат, знало се да ће то бити велики рат и да ће се водити против фашистичких сила Немачке и Италије.

Муњевити априлски напад, изненадно бомбардовање Београда, издаја државе од стране домаће буржоазије, улазак непријатељских снага у нашу земљу, оставили су мучан утисак на тутинско становништво. Вести о свему томе продирале су великом брзином, без обзира на то што су постојала само три радио-апарата у целом срезу штавичком, што није било скоро никакве штампе, што је више од 90% становништва било неписмено. У тој мучној ситуацији повремену ведрину уносиле су вести о успесима југословенске војске против Италијана на ратиштима према Албанији. „Јединице Косовске дивизије и Комског одреда потисле су Италијане и избиле на Дрим, а Зетска дивизија и делови Херцеговачке дивизије — на око 15 km северно од Скадра"[2] И то је, међутим било кратког века. Лоше вести доносили су војници који су долазили својим кућама, пошто су им се јединице расформирале. Говорили су о слабој организацији у војсци, о лошој снабдевености, о нехигијени и другим неприликама. Анархија је већ увелико узимала маха и најпре се манифестовала у покушајима препада и препадима на војнике југословенске војске који су се појединачно или у групама враћала са фронтова кућама. Њих су у шумама Јарута, Мађара, мојстирско-драшким шумама, сачекивали поједин-

1. О НОБ-у у тутинском крају готово ништа није писано. Нешто о томе написао је Мирко Ђуковић у књизи *Санџак у НОБ-у*. Сви остали који су писали о Санџаку у НОБ-у готово нису ни поминьали Тутин. Вуле Поповић, просветни радник, прикупио је материјале, али углавном на основу казивања, за хронику НОР-а у срезу штавичком и они се чувају у Историјском архиву у Краљеву.
2. *Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1941*, Војноисторијски институт ЈНА, Београд 1957, 24.

ци и групе који су предводили Омерица Кута, Фаик Бахтијаревић, Ариф Шкријељ и други, одузимали им оружје, одећу и обућу и „представљали су страх и трепет за расуте војнике".[3] Препади су вршени из заседа и били су им највише изложени појединци или мање групице. Када је Тахир Елесковић из Рибарића покушао да разоружа четворицу војника који су се враћали кућама, био је убијен. Зукорлић Хајриз, из Орља, војник који се враћао са фронта, убијен је на Рогозни јер је одбио да преда пушку. Знатан број Муслимана је на тај начин дошао до пушака и од тих људи формираће се банде које ће своју непријатељску активност, започету на овај начин, наставити у току рата, од које ће великих неприлика имати пре свега српско становништво.

Убрзо су пристигле вести о капитулацији Краљевине Југославије која је дошла као последица издаје буржоазије и лоше политике коју је она водила. У вези с тим се каже: „Брзи катастрофални пораз југословенске војске био је природна последица слабости старе Југославије на свим пољима политичко-државне, економске и војничке делатности, као и издајства и кукавичлука владајуће буржоазије".[4]

Априлска збивања изазвала су велики немир код становништва среза штавичког. Посебно је било забринуто српско становништво, које је било у мањини. Бринула га је тешка неизвесност под окупацијом и однос муслиманског становништва према њему у новонасталој ситуацији. Људи су почели да траже пријатеље у комшијама и сигурнија места где би се могли склонити у случају потребе, да траже људе са којима би се узајамно чували и помагали.

Муслимани су у свему томе били много мање забринути, а разлоге за то треба тражити у прошлости, која је погодовала непријатељској пропаганди. Становници тутинског краја, без обзира на конфесионалну припадност, никада нису имали истинске слободе. Економске неприлике су мање више подједнако подносили, али су у политичком погледу разлике истицане. У периоду турске владавине муслиманско становништво, због религијског заједништва са државном управом, било је повлашћено и равноправније од хришћанског, у овом случају од српског, а у периоду између два светска рата то је било обратно. Уз то, муслиманска маса, необразована и неписмена (више од 94% неписмених), била је заведена у већини случајева од једног дела пропалих бегова и ага који је чинио реакцију и сањарио за повратком „старих добрих времена". Тај део реакције у целом Санџаку са симпатијама је гледао на окупацију земље.[5] Они, пак, трезвенији људи, јавно су истицали да је у таквој ситуацији најважније чувати јединство, људске животе и имовину. Несрећа је била у томе што у тутинском крају није било радничке класе, сопствене интелигенције, па ни комуниста. Недостајале су прогресивне снаге које би могле да усмере развој ситуације онако како је у то време било најбоље.

Сутрадан по окупацији Новог Пазара (16. априла 1941. године) од стране јединица 60. моторизоване пешадијске дивизије, једна мања јединица, окупирала је Тутин 17. априла 1941. године. Пошто су разоружали жандарме у Тутину и Црквинама и пошто им нико није пружио отпор, одмах су се вратили у Нови Пазар.[6]

---

3. Мирко Ћуковић, *Санџак у НОБ-у*, Београд 1944, 44.
4. *Ослободилачки рат народа Југославије...*, 29.
5. М. Ћуковић, *Санџак...*, 45.
6. Архив VII, НАВ-Т-501, р. 245, с. 305-7 — Записник М. Ћуковић, *Санџак...* 46.

Већ 21. априла 1941. године немачки генерал Еберхард заказао је конференцију у Косовској Митровици, којој су присуствовали вође Албанаца из митровачког округа и Муслимана из Новог Пазара и Сјенице. Еберхард је саопштио присутнима да ће део Косова и Санџака (Нови Пазар, Сјеница и Тутин) административно бити везани за Србију, под заповедништвом Хитлера, и да се „може очекивати да Срби из овдашњих албанских крајева буду исељени".[7] За главне личности у тој творевини постављени су Џафер Дева из Митровице и Аћиф Хациахметовић из Новог Пазара.

Само неколико дана после Митровачке конференције уследиле су нове административне промене. Немачке и италијанске снаге споразумеле су се 25. априла о разграничењу окупационих зона и по томе је одређено да Тутин припадне Италијанима.[8] Вероватно су Италијани ушли у Тутин 28. априла, кад су ушли и у Беране и Рожаје.

Од 25. априла 1941. године срез штавички је припао италијанској окупационој зони и био је прикључен такозваној Великој Албанији где су биле стациониране италијанске војне снаге четрнаестог армијског корпуса, дивизије „Фиренца" и делови дивизије „Пуље".[9] Међутим, генерал Pircio Biroli у писму Италијанској врховној команди од 12. августа 1941. године, залагао се да Рожаје и Тутин припадну Црној Гори како би се омогућило стварање државе у „оквиру Римске Империје" или пак да се тај крај анектира Италији у облику провинције заједно са Црном Гором.[10]

Тутин је коначно ушао у састав Велике Албаније. Сви становници су добили статус албанских држављана и примењивани су албански закони. Уведена је албанска администрација, школе и друго. Тутин је био седиште ненпрефектуре (среског начелства), која је потпадала под Пећку префектуру (окружно начелство). Задржана је ранија административна подела на општине (комуне). На челу тих органа власти постављени су проверени сарадници и присталица окупатора.

У свакој општини била је по једна карабињерска станица, а од фебруара 1943. године — албанска жандармерија. У Тутину је била среска команда албанске жандармерије, а у општинама — жандармеријске станице.

Албанска фашистичка партија је у сваком срезу формирала среске фаше. Тутинска фаша била је потчињена пећком федерату.

Војни гарнизон су, поред италијанских, чинили и војници такозване албанске војске.[11]

На тај начин је створена могућност окупатору да, ширећи шовинизам и политику националне нетрпељивости, остварује своје циљеве. У вези с тим, Чедо Друловић пише:

„У штавичком срезу, на пример, окупатор се ослањао на проалбанске елементе и прогласио припајање овог краја тзв. Великој Албанији. Он је хушкао албанске националисте да врше терор над српским становништвом, чак и да истребљује Србе са територије која је припојена Албанији. У Црној Гори и западном делу Санџака окупатор је другачије поделио улоге: тамо је црногорској и српској реакцији дозвољено да истребљују Муслимане у тим крајевима".[12]

---

7. Архив VII, НАВ-Т-501, р. 245, с. 305-7
8. Архив VII, НАВ-Т-312, р. 1076, с. 9280010-1
9. *Ослободилачки рат народа Југославије...*, 50
10. Архив VII, НАВ-т-821, р. 356/66 — 678
11. *НОП на Косову*, Београд 1973, 98 — 114
12. Чедо Друловић, *37. санџачка НОУ дивизија*, Београд 1975, 6.

Прве отворене акције против Срба у срезу штавичком, биле су усмерене на смањивању чиновника и жандарма и у захтевима да се из Тутина иселе српске и црногорске породице које су се овде доселиле после првог светског рата.[13] Замена ранијег чиновничко-жандармског апарата новим, састављеним од Албанаца и Муслимана, текла је у Тутину попут онога што се у вези с тим дешавало у Новом Пазару, без обзира на то што је Нови Пазар припадао немачкој, а Тутин италијанској окупационој зони и што их је делила демаркациона линија која је водила преко Црквина. У тутинском крају већину жандармских и чиновничких места попунили су Муслимани, док су на руководећим важним местима били Албанци који су дошли са Косова. Тако је за среског начелника био постављен Мустафа Алијевић Прешева из Косовске Митровице, а за председнике општине: Фехим Хамзагић у Тутину, Авдул Ћосовић у Сувом Долу, Бахтијар Синановић у Црквинама, Рамо Елесковић у Рибарићу, Садрија Тутић у Делимеђу. Од августа 1941. године у Тутину се налазило неколико италијанских официра, под чијом се контролом спроводила окупаторска власт.[14] Сва власт била је у рукама муслиманске и албанске реакције, квислинга и њу су карактерисала настојања да се Срби потисну и иселе, а да се Муслимани албанизирају, у чему су имали пуну подршку италијанског окупатора. Процес албанизирања одвијао се на свим пољима: сва администрација била је на албанском, на јавним скуповима могло се говорити албански, а да би то Муслимани разумели, преводило се на српско-хрватски. Отворене су школе на албанском језику за које су доведени учитељи из Албаније (Драч, Елбасан, Скадар, Тирана), као што су довођени и секретари општина који су једино могли бити Албанци. Школе су могле да се одрже, сасвим кратко, само у неколико општинских центара. Одзив деце био је слаб; једноставно одбијала су да похађају школу у којој се настава одвијала на језику који нису разумела. На радњама су истакнуте фирме са натписима на албанском језику. Сви они чија су се презимена завршавала на -ић морали су да одбаце та слова. Тражено је да се носи албанска народна ношња, а ношење ћулафа — кечета било је обавезно. У Тутину и општинским центрима биле су излепљене карте Велике Албаније и слике Скендер-бега.[15] Срби су били нерадо виђани на јавним местима због чега су се склањали и кад год су могли, нису се удаљавали од кућа или суседа. У ствари, систематски је рађено на томе да се Срби иселе, а да на том подручју остану само Муслимани, који би постепено били албанизирани.

Таква ситуација, особито збивања у вези са променом власти, оставила су мучан утисак на српско становништво, док је то већини Муслимана одговарало, посебно оном слоју који је у томе видео повратак на старо у коме је он имао доминирајућу власт. Може се рећи да су од тада, па током целог рата, највише дивљале групе одметника — банди, људи наоружаних до зуба, које нису представљале никога нити су оне уопште међусобно сарађивале ради остварења неких циљева, а њихови циљеви били су да пљачкају, уцењују, малтретирају и убијају, посебно српски живаљ. У томе их је мало ко могао спречити. Све те групе, које је народ назвао бандама, а њихове вође капобандама, нико није постављао, наоружавао или одевао, већ су то они сами радили. Изузетак чине браћа Дрешевић из Глоговика, које је окупатор наоружао. Бико Дрешевић постављен је за команданта квислиншке муслиманске мили-

13. М. Ћ у к о в и ћ, *Санџак...*, 55

14. Зборник докумената НОР-а, том XIII, књ. 1, Београд 1969, 257 — 260.

ције за подручје Тутин, Сјеница и Нови Пазар.[16] Банде су врљале по тутинској територији, а никада се нису појављивале на неком фронту или у борби против било кога, изузев Дрешевића. Често су долазили у међусобне сукобе, у сукобе са окупаторским жандармима, а клонили су се сусрета са Италијанима. Међутим, то ни случајно не значи да су били против окупатора или да су били класно опредељени. Напротив, окупацију су користили да постигну своје мрачне циљеве, јер управо они су Србима нанели највећа зла. У суштини, то је окупатору и одговарало, без обзира на то што је он формирао, при општинским центрима, своје жандармерије да наводно пазе на ред, јер је окупатор, пише Мирко Ћуковић „својим ставом потпомагао вршење терора над српским становништвом па чак и истребљење на територији која је припала Албанији."[17] Чланови банди и њихови старешине — капобанде били су лица сумњиве прошлости, предратни осуђеници, или је то био неко њихов најближи и без икаквог су ауторитета били чак и онда кад су представљали страх и трепет. Разуме се, имало је разлике у понашању тих банди. Наиме, док су појединци били крајње екстремни, други су се јављали као привидни заштитници села и искључиво су се определили за пљачку. Таквих група било је више у току рата у тутинском крају и неке од тих капобанди ћемо набројати: браћа Бико и Деко Дрешевић из Глоговика, Салко Ганевић из Гујића, Џемо Балтић из Конича, Пашо Хачковић из Шкријеља, Ћамил Дукаћинац из Мелаја, Фаик Бахтијаревић из Црквина, Бека и Ибрахим Незировић из Мојстира, Хуља Ахметовић из Драге, Хасан Зукорлић из Орља, Салко Тртовац из Шароња.[18] Њима припадају и повратници из Албаније: Синан Пањевац и Заптија и Наход Куртовић из Ђерекара. Ови последњи били су наоружани и обучени у окупациону униформу и издавали су се као представници албанске власти. Синан Пањевац убрзо је постао и командир жандармерије у Тутину, која је носила ознаке квислиншке албанске државе. Сличне жандармерије биле су постављене по општинским центрима.

Током јула 1941. године, албанске власти наоружавају муслимански живаљ[19] и тада је Иљаз Куртовић из Ђерекара постављен за албанског капетана и наоружао је своје Ђерекарце са стотинак пушака. Иљаз је носио италијанско-албанску униформу са чиновима капетана, али за тај посао није био плаћен ни он нити ико од његових људи. То није била никаква активна војска а дужност им је била да се на позив свог старешине јаве кад затреба. Ти људи су били више пута на фронтовима против партизана, али и против четника. Међутим, Иљаз Куртовић се од почетка ставио у заштиту суводолских Срба и такав је остао током целог рата. То што су многима од њих животи поштеђени заслуга је Иљаза Куртовића и његових људи.

Трезвенији Муслимани, а они су били најугледнији и најутицајнији људи у крају, били су забринути због свих збивања, због тоталне анархије и безакоња, што је карактерисало ратне године у срезу штавичком као мало где. Знали су да такво стање не може дуго трајати и да у тој ситуацији треба очувати добросуседске односе, да угроженима треба помоћи и поштедети их од насртаја банди или оних који су се иза њих заклањали. Такву помоћ људи су пружали током целог рата и ако некоме треба захвалити што рат у тутинском

15. М. Ћуковић, *Санџак...*, 80
16. *Зборник докумената и података о НОР-у народа Југославије*, том XIV, књ. 1, 441.
17. М. Ћуковић, *Санџак...*, 82 — 111.
18. М. Ћуковић, исто, 128 — 129 — ФН.
19. М. Ћуковић, исто, 128.

крају није имао катастрофалније последице по српски живаљ, то је управо њима. Мехо Мехмедбашић, учитељ из Мојстира, убеђивао је Муслимане да треба управо тада, 1941. године, да помажу Србе као пријатеље и да је тада најважније очувати братство и јединство и добросуседске односе и не дозволити разарања и пљачку. У вези с тим, Мирко Ћуковић пише:

Против хајке проалбанске жандармерије према српском становништву устао је један део виђенијих Муслимана у штавичком срезу који су на свој начин желели да очувају добросуседске односе са Србима. Рашид Ахметовић и

Богољуб Чукић народни херој

Смаил Мујовић из Ђерекара са неколико пријатеља и сарадника са Пештери, сачували су око 50 српских породица суводолске општине. Они су били присиљени да их штите са оружјем у руци од нападача и насилника. Халил Мујовић је са својим братом и неколико пријатеља штитио српско становништво Гуцевића, Шарења, Јаребица. Они су у свијим кућама склањали децу и девојке. Због тога је Халил био оптужен да крије и чува комунисте. Демир Ујкановић из Морани спасао је, уз помоћ својих рођака, од сигурне смрти 60 људи из села морани и Слатине.[20]

20. М. Ћуковић, Санџак..., 68.

Не можемо овом приликом да набројимо све Муслимане који су чували Србе и њихову имовину у току рата, излажући се тако великим неприликама и животним опасностима. Ради примера наводимо да је у селу Ђерекаре у свакој другој кући чувана по нека српска породица из Сувог Дола. Посебно су се осведочили као искрени пријатељи Срба: браћа Халил и Емин Мујовић (Хасановић) из Чукота, Демир Ујкановић из Морани, Мула Решид Ахметовић, Смаил Мујовић, Иљаз Куртовић, Таиб Хусовић из Ђерекара, Рушо Дрековић из Рибарића, Вехбо Хамзагић из Тутина. Ибро Тахировић је погинуо на прагу куће Јездимира Лукића у Гуцевићу, бранећи је од насртаја банди. Истина је да је било и појединаца и група који су се издавали за заштитнике Срба, а у суштини то нису били јер су тај посао обављали за новац или су штитили Србе у свом комшилуку а пљачкали оне из других села. У западним деловима Санџака то је било другачије. Тамо је на очувању братства и јединства радила и томе допринела КПЈ, а у Тутину су то радили комшије, по традицији и пријатељству, јер КП није било.[21]

Већ је истакнуто да у предратном периоду, а то значи и у току рата, у срезу штавичком није било школованих људи. Није било ни комуниста нити, пак, неке озбиљније комунистичке пропаганде и агитације. Богољуб Чукић из Мојстира, рудар у Трепчи, који је 1938. године био кандидат КПЈ, задржао се у Мојстиру само неколико дана у време априлског рата 1941. године, а онда се вратио у Трепчу, где се укључио у напредан раднички покрет, да би затим приступио Копаоничком партизанском одреду и тако наставио свој револуционарни рад.[2] Рат је затекао у Мојстиру Меха Мехмедбашића, учитеља родом из Босне, који није био комуниста, али су плодови његовог рада били врло драгоцени бар за подручје Мојстира и његову околину. Једном речју, у овом крају није било прогресивних људи који би, снагом идеологије и ауторитета, могли да укажу становништву на прави пут. Зато је непријатељска пропаганда чинила своје и заводила масе или њихову већину, углавном необразовану, на странпутицу. У том безакоњу и анархији „...у штавичком и дежевском срезу владао је закон пљачке и отимачине стоке и друге имовине између Муслимана и Срба. прве је подржавала албанска власт, која је била тамо успостављена после окупације, а друге четничке формације". У томе треба тражити разлоге што се за народноослободилачку борбу определио, од њеног почетка, практично само Богољуб Чукић. Највећи део становништва покушао је да очува неку неутралност. Међутим, знатан број Муслимана се определио за сарадњу са окупатором и Срба за сарадњу са четницима. Према једном немачком извештају од 7. марта 1942. године, мајор Цветић, четник Драже Михајловића, успео је да, до марта 1942. године, покупи са територије Голије, Тутина и Берана 25 000 људи у четничке јединице. У јесен 1943. године, учињен је покушај да се формира Тутинска четничка бригада.[23]

Поред тога што се пљачкало, пале су и прве жртве 1941. године у срезу штавичком: из Јабланице је, због наводно скривеног оружја, одведен у Нови Пазар и тамо стрељан Саватије Јеремић. Погинули су Милован Ратковић, манипулант из Рибарића, Аган Куртовић из Ђерекара, Александар Нешовић из Сувог Дола, Вучина Раковић из Шароња, Авдул Чолаковић из Чулија.[24]

---

21. М. Ђуковић, исто, 68.

22. Е. Мушовић, *Боголуб Чукић*, Нови Пазар 1980. године

23. Чедо Друловић, *37. санџачка НОУ дивизија*, 22.
Војни историјски институт, микриоф, Праг бр. 9 С 354-6
Партизански одреди: Копаонички, Шаљски, Ибарски, Београд 1981, 409.

24. Вуле Поповић, *Материјали за хронику Тутин у НОР-у*

Свим тим неприликама допринеле су и економске недаће јер је привредни живот у ствари замро. Није било животних намирница и људима је претила опасност од глади. Због недостатка жита, људи су ишли планинским беспућем за Метохију да га тамо набаве, излажући се тако великом ризику. Сопствена имања мало су обрађивана због неизвесности и због несигурности. Особито су српска имања остајала необрађена јер се мало ко усуђивао да их обрађује. Оно што је сељаке Србе и Муслимане посебно погодило јесте увођење четвртине, односно петине и десетине. То је, у ствари враћање преживелих феудалних обавеза по којима је сељак петину својих производа морао да даје агама и беговима, а десетину држави. Учинили су то Италијани да би придобили аге и бегове. Албански намесник је 1941. године донео „Декрет о петини", који је обавезивао чивчије да агама дају петину приноса. Међутим, у тутинском крају прикупљана је четвртина уместо петине, у чему су се поводили за Новим Пазаром.

Јуна 1941. године Декретом краљевског намесника у Тутину уведен је „десетак", односно порез у натури који се наплаћивао два пута годишње: једанпут за ране пољопривредне производе, а други пут за касне.[25] Прикупљање тих пореза било је пропраћено малтретирањем становништва, особито српског. У потери за четвртином размилели су по тутинској територији аге и бегови из Новог Пазара, Рожаја, Пећи и Бихора.

Обласни комитет Комунистичке партије Југославије за Косово и Метохију учинио је 1941. године неке у ствари симболичне кораке да помогне тутинском крају, али само он и нико више. Крајем јуна, по налогу тог комитета, дошао је у Тутин за секретара Среског начелства Шемсудин Хадри, члан КПЈ, родом из Призрена. Добио је задатак да, као комуниста, ради на очувању братства и јединства, да се повеже са напредним људима из Тутина, да успостави везе са комунистима Рожаја и Новог Пазара.

У другим крајевима Санџака, особито у његовом западном делу, ситуација је била у том погледу повољнија. Тамо је било бар неких школованих људи и комуниста па су организацији отпора окупатору и домаћим издајницима пришли озбиљно и организовано. „На позив КПЈ, народне масе Санџака, од првог дана су пошле у оружану борбу против окупатора и домаћих издајника, тако да је у току 1941. године и првој половини 1942. формирано и дејствовало низ одреда, батаљона, чета, под руководством Главног штаба за Санџак. Истовремено су на ослобођеној територији организовани и радили нови органи народне власти и јака организација КПЈ под руководством Обласног комитета за Санџак".[26] У тутинском крају ништа од свега тога није било. Људи нису знали ни ко су комунисти, ни шта хоће, нити је било ко учинио озбиљније напоре да то објасни, односно да раскринка непријатељску пропаганду и лажне вести о комунистима. Да ли је једини комуниста у Тутину Шемсудин Хадри могао нешто више да учини од онога што је учинио, питање је и због тога су мишљења о томе различита. У таквој ситуацији настављено је дивљање током целе 1941, као и наредних година. Под окриљем и уз кумовање албанско-италијанских власти малтретирања Срба су све отворенија. Тако су „почетком јула 1941. године, 43 жандарма Синана Паљевца, извршили

25. Архив Института за историју Косова, док. бр. 358 и Службени лист Албаније од 30. јуна 1941. године

26. Слободан Лучић, *Реферат о IV санџачкој бригади*, на академији у Новом Пазару 1. децембра 1983.

упад у српско насеље у Сувом Долу. Они су три дана претресали куће тражећи оружје. Људе су везивали у псеће ланце и тукли их да признају где су сакрили пушке".[27] На другој страни, неке муслиманске куће, у рибарићкој општини, према Рогозни биле су опљачкане и паљене од четника из Ибарског Колашина.

Покушаји напада и напади четника на Нови Пазар, крајем 1941. године, донели су тутинском крају нове невоље. Говорило се да ће четници напасти и тутинску територију и да је њихов план, званично и писмено формулисан 21. децембра 1941. године, да потпуно ликвидирају Муслимане у Санџаку. Упућен је тада апел становништву да се наоружава како зна и уме. Један број тако наоружаних Пештераца упућен је крајем 1941. године у Нови Пазар да помогне одбрани града од четника.

Година 1942. већ је на почетку донела нова изненађења и оптерећења тутинском крају. Маса муслиманских избеглица из источне Босне, која је отуда бежала испред четника, нашла се на тутинском тлу. Њих су, у тим зимским данима и на том тешком путу пратиле велике невоље: зима, глад, болести, умирање. Муслимани у тутинском крају су их прихватили, помогли им колико су могли, али у немогућности да их прехране, настојали су да их што пре испрате према Метохији, где су они и намеравали да оду и нађу привремено уточиште. Италијани су и тада наставили политику „заштитника" Муслимана, па су им поделили још око 500 пушака, а по њиховој дозволи дошло је у Тутин око две стотине наоружаних Албанаца са Косова да, како наводи Вуле Попивић, заштите тутински крај од четника.[28]

За српско становништво тада су настали изузетно тешки дани јер су им и животи и имовина били угрожени. На дивљачки начин је тада ликвидирана четворочлана породица Милуна Ђиновића из мојстира, док су, из заседа, убијена још четири Србина у тутинском крају.[29]

Ни тутинске Јевреје није мимоишла зла коб рата. Наиме, у Тутину су живеле две јеврејске породице Бахар, досељене из Новог Пазара, и овде су се бавили трговином. Једна четворочлана породица одмах после априлског слома вратила се у Нови Пазар и њу је задесила судбина новопазарских Јевреја: одведени су 1942. године у Београд и ликвидирани су на Сајмишту. Друга четворочлана породица Рашеле Бахар задржала се у Тутину неко време и одатле интернирана у Берген Белзен. Успели су да преживе рат и три њихова члана сада живе у Израелу, а један у Албанији.[30]

Нешто живљи партијски рад, живљи у односу на ранији период, осећао се у тутинском крају у 1942. години. Шемсудин Хадри успоставио је везу са неколицином напредних људи, углавном Хамзагића из Тутина и почео са њима да ради. По налогу партијских тела, у Тутин су дошли да раде Ахмет Рецепагић, комуниста, родом из Плава и Мухедин Хадри, кандидат КПЈ, који је био задужен за рад у Црквинама, а за секретара општине у Рибарићу постављен је Азиз Сулејмани, комуниста из Косовске Митровице.[31] Са новопазарским

---

27. М. Ђ у к о в и ћ, *Санџак...*, 31.

28. В у л е П о п и в ћ, *Материјали за хронику Тутина у НОР-у*

29. Исто

30. Е. М у ш о в и ћ, *Новопазарски Јевреји*, Новопазарски зборник 3,

31. Браћа Азиз Сулејмани, инжењер и Хивзи Сулејмани, књижевник, синови су Сулејмана Алијевића из Бихаћа и Гаље Џековића из Мојстира. Сулејман Алијевић дошао је у Мојстир као писар код Мехмед-бега Драге и водио је евиденцију о раду на експлоатацији шума мојстирско-драшке регије. Ново презиме браћа Сулејмани су добили пре рата као студенти Београдског универзитета, када су добили задатак да иду на Косово као комунисти.

комунистима успостављене су везе преко Рамиза Коце, комунисте из Пожеге код Новог Пазара, а са рожајским преко Хивзије Ћатовића, комунисте из Рожаја. Из Рожаја је донесен и први пропагандни материјал и подељен у неколико села. Део тог материјала окупатор је пронашао у кући Поповића у Добрињи, па су због тога тројица Поповића осуђени на робију.[32]

Ако се тим политичким приликама додају и оне економске, карактеристичне по даљем замирању привреде као и у 1941. години, може се закључити да је живот у тутинском крају и у 1942. години био тежак до несношљивости. У целини посматрано, то су биле мирније ратне године, без обзира на све недаће, мирније од година које ће доћи. Мирније је и повољније стање било него у било ком другом подручју. Тако је, на пример, у срезу штавичком, у прве две године окупације, погинуло 17 људи: 10 Срба, 4 Јевреја и 3 Муслимана. У новопазарском крају (срез дежевски), погинуло је само у 1941. години 507 лица: 227 Срба, 136 Муслимана и 144 Албанца. Томе треба додати и ликвидацију новопазарских Јевреја (243) на Сајмишту у Београду.[33] У Крагујевцу и Краљеву број жртава у 1941. години износио је више хиљада лица. Међу жртвама окупатора у Краљеву био је и Александар Нешовић Лесо, гимназијалац и напредни омладинац из Сувог Дола.

У време кад се народноослободилачка борба на тлу Југославије осведочила кроз борбе и окршаје као истинска народноослободилачка борба, кад су највећи непријатељски потези — битке на Неретви и Сутјесци и др. да се народноослободилачка борба ликвидира остали без успеха, у тутинском крају су се управо 1943. године одигравала најтежа злодела. То је била година највећих и најстрашнијих људских губитака, првих већих пљевина и великог материјалног разарања.

У склопу припрема непријатељских снага за дефинитиван обрачун са снагама народноослободилачке борбе, четници су, почетком 1943. године, намеравали да се дефинитивно обрачунају са Муслиманима. Њиховим акцијама били су захваћени срезови: Чајниче, Фоча, Рогатица, Пљевља, Бијело Поље и Беране. Јануарских дана 1943. године четници су запалили 33 муслиманска села на десној обали Лима (Бихор, Корита, Бистрица), однели имовину и убили 400 одраслих и око 1 000 жена и деце. У фебруарском четничком походу на југоисточне делове Босне убијено је 8 000 Муслимана.[34]

Више од 900 муслиманских породица из Бихора и Босне, са око 4 000 чланова, из попаљених села, бежало је према тутинској територији и преко ње. На удару су им била српска села, најпре Суви До. То што тада ово српско село није страдало треба захвалити Иљазу Куртовићу, који није дозволио муслиманским избеглицама из Бихора да уђу у њега, а наредио је муслиманским селима на Пештери да прихвате избеглице. Највећи део избеглица, а они су били без игде ичега, смештено је код појединаца, затим у зградама школа и општина и у српским кућама које су биле напуштене, а таквих кућа је 1943. године било врло много јер су Срби бежали и напуштали своје домове.[35]

Тада, одређеније почетком 1943. године, запретила је муслиманском живљу у тутинском крају опасност од четника више него икада раније. Пештерска села била су изложена опасности од црногорских четника, а села у риба-

---

32. Вуле Поповић, цитир. материјали
33. Миодраг Радовић, *Хроника Новог Пазара у НОБ-у* (нештампано)
34. Радоје Пајовић, *Контрареволуција и четнички покрет у Црној Гори 1941—1944*, Цетиње 1977, 311 — 315.
35. Вуле Поповић, цит. материјали

рићком крају од четника који су долазили са Рогозне. Сваком домаћинству је наређено да набави пушку, па макар продало и краву испред куће. Батинама се претило онима који не набаве пушку јер се тада није могло рачунати на било какву помоћ са стране.

Тотално дивљање и анархија, при чему су банде биле главни носиоци, са крајње израженом антисрпством, биле су карактеристике 1943. године. Било је то време кад се људски живот мерио са вредношћу пушчаног метка. У Сувом Долу тада је измасакрирана трочлана породица Милоја Ивезића, док су на Кршу у Сувом Долу убијена тројица Белојица, а један тешко рањен. Убијено је 17 Срба из Шароња на Лепоравни у Јаруту. На зверски начин убијена су два попа и црквењак у време док су обављали јутарњу молитву у тутинској цркви. Седамдесетак наоружаних Муслимана, чију су већину чинили Муслимани из попаљених бихорских села, опколили су српско село Попе, убили девет лица, од којих троје деце која су изгорела у запаљеној кући. Запаљене су четири куће и 17 пропратних објеката. У другом наврату на Попе опљачкано је пет српских кућа. Од 33 лица, колико их је погинуло у току рата у Мојстиру, највише их је погинуло 1943. године. Само у току једне ноћи погинуло је 17 Срба у Мојстиру. У Гњили је запаљено петнаестак српских објеката, од тога су биле три куће. Појединачних убистава било је још, тако да је 1943. године у срезу штавичком број погинулих Срба износио 67. Највећи број тих недела починиле су муслиманске банде и они који су им се придружили ради пљачке. Изузетак су акције на село Попе, што је дело бихорских избеглица и једног дела тутинских Муслимана, и Мојстире, где су осим Муслимана — мештана, учествовали и Албанци из Метохије. Што и тада, у том за Србе најкритичнијем времену, број жртава није био већи, треба захвалити добрим и племенитим комшијама који су, ако ништа друго, успели да, по цену сопственог живота, заштите животе многим угроженим Србима у тутинском крају[36].

Све до 1943. године већина српских породица није напуштала своја огњишта. Од тада, када су им животи били потпуно угрожени и када им је запретила опасност од потпуног физичког уништења, напустили су домове практично сви, чак и већина оних који су се до тада скривали по муслиманским комшијским кућама. Оставили су куће, имовину, стоку и практично голоруки бежали према Рашки, Краљеву, Голији, Рогозни, како је коме тог момента било најбоље и најближе. Да би сачували само живот, бежали су ноћу, по беспућу, често праћени од комшија Муслимана, у неким случајевима за материјалну надокнаду. У њихове куће су се уселили муслиманске избеглице из Бихора или комшије који су им запосели имања. Стока и имовина које нису до тада опљачкане остављане су комшијама.

Италијански окупатор је почетком 1943. године успео, да покупи петнаестак Срба двадесетогодишњака и, са мотивацијом да треба да служе војску, интернирао их у Албанију. На срећу, већина се вратила кућама после капитулације Италије. Извршена је и мобилизација око 150 Муслимана у SS „Скендер бег" дивизију. Неко од њих су избегли мобилизацију, побегавши од куће, а

---

36. Вуле Поповић, *Материјали за хронику Тутина у НОР-у*. У тим материјалима, који се чувају у Историјском архиву у Краљеву, постоји и списак свих Срба погинулих 1943. године у срезу штавичком.
М. Ћуковић, *Санџак...*, 370 — 371.

други су се вратили кућама; побегли су из Пећи, где су униформисани и припремани за фронт[37].

Септембра 1943. године Италија је капитулирала. Тада су се и са територије среза штавичког повукле све италијанске снаге, а појачане су албанске. У западном делу Санџака је од тада па до децембра 1943. године створена слободна територија, која је обухватала срезове: Пљевља, Бијело Поље, Приј епоље, Нову Варош и Прибој. На тој територији почели су да делују: Пљеваљски, Бјелопољски, Златарски, Милешевски и Прибојски народноослободилачки партизански одреди, укупне јачине око 1 400 бораца. Истовремено су обновљени стари и формирани нови органи народне власти: сеоски, градски, општински и срески народноослободилачки одбори. „У Пљевљима се 20. новембра 1943. године окупило 250 делегата које су изабрали срески народноослободилачки одбори из пет слободних срезова. Они су на свом заседању изабрали 62 већника у Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Санџака, као највеће политичко, законодавно и извршно тело народне власти у Санџаку"[38].

У срезу штавичком, који је и даље био под строгом окупаторском контролом, нешто је био појачан партијски рад, чији су носиоци били малобројни комунисти, од којих ни један није био из Тутина. Један од њих, Азиз Сулејмани, секретар општине у Рибарићу, окупљао је угледније људе и настојао да, користећи њихов ауторитет, уразуми друге који су дивљали. Успоставио је везе са Елмазом Аговићем и Фаиком Бахтијаревићем, који су од краја 1943. године, почели да сарађују са народноослободилачким покретом, иако у строгој конспирацији. У Добрињи је тада формирана партизанска група од неколико људи, а предводили су је Елмаз Аговић и Петроније Поповић. Међутим, све је то било врло скромно, скромније него у другим крајевима, и резултат је сопствене иницијативе, без помоћи са стране[39].

Крајем 1943. године формирани су фронтови најпре против четника, а затим и против партизана и они су, са одређеним прекидима, трајали све до ослобођења среза штавичког. Први је био у Ибарском Колашину и према Рогозни, против четника и ту је, у фронталним борбама, било жртава; погинуло је десетак људи и попаљено је више кућа у селима Пероше и Струмце и неким селима на Рогозни. На Пештери, према Бихору и у Бихору, био је други фронт, који су организовали Муслимани и Албанци, исто као и онај на Рогозни. У Сувом Долу био је стациониран и батаљон албанске активне војске, а остатак од око три хиљаде људи, колико их је било на том фронту, чинили су Муслимани. Већина њих била је присилно мобилисана. Били су формирани тзв. летећи одреди, који су све што је способно за пушку терали на фронт. У Сувом Долу су тада постављена вешала, која су, поред осталог, имала задатак да заплаше све оне који су избегавали фронт или су бежали са њега. Иако на тим вешалима нико није обешен, деловала су застрашујуће.

На фронту у Бихору и горњој Пештери, муслиманска милиција је водила борбу са борцима VII црногорске омладинске бригаде „Будо Томовић", која је, у мају 1944. године, само на Сокоцу у Пештери имала 14 погинулих младића и једног на Дугој Пољани[40]. Приликом продора партизанских снага из VII цр-

37. М. Ђуковић, *Санџак у НОБ-у, 371.*
В. Пајовић, цит. материјали

38. Слободан Лучић, *Реферат на свечаности у Новом Пазару 1. децембра 1983.*

39. *Вуле Пајовић,* Цитирани материјали.

40. *Седма црногорска омладинска бригада „Будо Томовић",* Титоград 1980, 709 — 730.

ногорске омладинске бригаде, становништво Пештери масовно је бежало јер су им били непознати прави циљеви народноослободилачке борбе, односно имали су о томе сасвим погрешну представу. Ни настојања партизанских бораца да разувере те становнике у заблуде и неистине које је ширила непријатељска пропаганда, нису дале посебне резултате.

Кад су се борци VII црногорске бригаде привремено повукли са Пештери, тамо су се, са SD „Принц Еуген" и муслиманском милицијом нашли Аћиф Хациахметовић и Бико Дрешевић, који су овамо дошли из Новог Пазара. Користећи одсуство Иљаза Куртовића са Ђерекарцима, који је био у Бихору на фронту против партизана, покупили су 25 суводолских Срба који су се скривали у Ђерекарима и довели их у Суви До с намером да их ликвидирају. Кад су о томе обавештени браћа Халил и Емин Мујовић, хитно су дошли у Суви До из Чукота, а Иљаз Куртовић је напустио фронт у Бихору против партизана и дошао у Суви До са Ђерекарцима. На њихову интервенцију, под претњом међусобног крвопролића, Срби су били пуштени и враћени у Ђерекаре, где су дочекали ослобођење, а тада су се вратили својим кућама у Сувом Долу[41].

Крајем јула 1944. године, Пештер је поново била у рукама оперативне групе дивизије Народноослободилачке војске. Друга пролетерска дивизија, V крајишка дивизија и XVII источнобосанска дивизија биле су снаге које су тада прешле преко Пештери, пробијајући се према Копаонику. Неколико младића се тада придружило тим јединицама, и то су били први људи из среза штавичког који су приступили Народноослободилачкој војсци. У Добрињи је тада, у првој половини августа 1944. године, формиран Тутински народноослободилачки партизански одред, који се истакао у борбама 17/18. августа и 12/13. септембра 1944. године[42]. Одред је у почетку имао само осам људи; командант је био Елмаз Аговић, а комесар Шемсудин Хадри[43].

Испред Народноослободилачке војске, која је продирала преко Пештери, масовно је бежало пештерско становништво према Новом Пазару. Навешћемо како је Пештер тада видео један борац ослободилачких снага:

„Преноћили смо у с. Крушчици, на истоименој планини, а затим смо преко с. Ђерекара 30. јула наставили марш према Пештери. Ту смо почели да пристижемо мање групе видно преплашеног народа. Поред опште коректности, да би атмосферу учинили непосреднијом, повремено смо се руковали са старим људима. Из часа у час пристизали смо све већу масу народа. Све су живо терали испред себе. То су била бројна ретко виђена стада стоке.

Глас о нашем коректном понашању брзо се пронио. Кад смо стигли на Пештерску висораван земља се није видела од народа и његова „блага". Није више изгледао тако уплашен. Размењивали смо осмехе и подизањем руку поздрављали једни друге... На путу од Конича до Морани повремено је вођена борба са муслиманском квислиншком милицијом, али су они врло брзо измицали испред партизанских снага"[44].

Шуцполиција, фелџандармерија, муслиманска квислиншка милиција којима је у време продора партизанских снага Пека Дапчевића командовао Бико Дрешевић, улагале су последње напоре да се обрачунају са народноослободилачком војском и са Тутинским одредом. Те снаге, доста ојачане, кре-

41. Вуле Поповић, цитирани материјали.
42. Војна енциклопедија II издање, књ. 10, Београд 1975, 187.
43. М. Ћуковић, *Санџак...*, 536.
44. *Од Берана до Црног врха*, Четврта пролетерска, Београд 1982, 518 — 519.

нуле су према Тутину, али су борци Тутинског одреда запосели Ковачки крш, на путу Тутин—Нови Пазар, порушили мост, сачекали и убили четири, ранили 12 и заробили 16 непријатељских војника. Био је то први велики успех Тутинског партизанског одреда, после чега је тај одред знатно омасовљен[45].

Са новим појачањима Бико Дрешевић је дошао у Тутин, а Тутински одред се повукао. Дрешевић је тада почео са суровом одмаздом. Затворио је у тутински затвор девет људи из Тутина, одраније симпатизера народноослободилачког покрета. Кад је био приморан да напусти Тутин, 28. октобра 1944. године, отшкринуо је затворска врата и, у раним јутарњим часовима, из аутомата побио затворенике. Тада су у затвору погинули: Фехим, Халко, Суљо и Махит Хамзагић и Халил Аговић из Тутина, Билал Рамовић из Чашић Долца, Јусуф Рецеповић из Комиња. Тешко је рањен Тафил Хусовић из Жирча, а остао је неповређен Хазбија Салковић из Шкријеља. Тутин је тада ослобођен, али само кратко, јер се Бико Дрешевић са бројним непријатељским снагама поново нашао у Тутину. Дрешевић је запалио кућу Елмаза Аговића у Тутину, Милана Поповића у Добрињи и Фаика Бахтијаревића у Црквинама. Убијено је тада и неколико познатих људи: Азиз Сулејмани, комуниста из Рибарића, погинуо на мистериозан начин, затим Шемсо Мујчиновић, предратни активиста и кандидат КПЈ, родом из Сјенице, који се тих дана нашао међу борцима Тутинског одреда. За одмазду за погинуле квислинге на Ковачком кршу стрељано је неколико људи из Црквина. Бико Дрешевић се тада, после седмодневног боравка морао повући из Тутина и Тутин је по други пут, 27. октобра 1944. године, био ослобођен, али опет за кратко[46].

Од октобра 1944. године, јединице VII црногорске омладинске бригаде „Будо Томовић" оперисале су на Пештери, водећи борбу против Немаца и муслиманске милиције[47]. Одређеније, „у другој половини октобра 1944. године, убрзо после ослобођења Сјенице, јединице Седме бригаде су добиле задатак да ослободе сва села на Пештерској висоравни југоисточно од Сјенице и да, након тога, запоседну линију према комуникацијама Нови Пазар—Дуга Поља и онемогуће Немцима повлачење према северозападу"[48]. Испред бораца VII црногорске бригаде опет је бежало становништво Пештери, што је изазвало чуђење код бораца који су долазили као ослободиоци, јер практично су пештерска села била пуста. „Не умедосмо одгонетнути зашто мештани овог сиромашног краја, који чак немају ни воде у изобиљу, беже пред нама, напуштајући своје домове, а они би по свему, понајпре по свом социјалном положају, требало да буду на нашој страни. Није ли непријатељска пропаганда искористила општу заосталост, неписменост и верски фанатизам, или је, можда, пресудило сећање на четничка злодела која су на овом терену, а нарочито у суседном Бихору, почињена током 1942. и 1943. над муслиманским становништвом, те више нико ни у кога нема поверења"[49].

Пештер је, крајем октобра 1944. године била у рукама бораца VII црногорске бригаде. Међутим, у последњем очајничком покушају, непријатељске снаге муслиманске милиције и SS јединица, пружиле су очајничко отпор и привремено потисли партизанске борце, а тим снагама командовали су Бико Дрешевић и Мурат Лотинац. Они су успели да опколе борце Првог батаљона

45. М. Ђ у к о в и ћ, *Санџак...*, 527.
46. В. П о п о в и ћ, цитирани материјали.
47. *Седма црногорска омладинска бригада „Будо Томовић"*, 390.
48. Л у к а Ч е л е б и ћ, *Сусрет на пустом Пештеру*, Седма црногорска бригада, 374.
49. Исто, 374 — 375.

VII црногорске бригаде у шумама Јарута 30. октобра 1944. године. Борба је била оштра, често прса у прса и највећи окршаји били су у селу Гурдијељу. „Настала је тешка борба. Непријатељ је нападао са свих страна. Запосео је сваку чуку, сваку стопу и стезао обруч на релативно малом и шумовитом простору“[50]. Тешко је било одолети непријатељским снагама, од око 1 500 војника[51], који су јуришали као избезумљени. У тим окршајима непријатељ је имао 65 мртвих, а борци VII црногорске, углавном из Првог батаљона, 15 мртвих и 15 рањених[52]. Међу погинулим борцима била су четири комесара који су штитили позадину. Само двојица од погинулих бораца имали су више од 21 године; била је то једна покошена младост, и истиче се да „таквих губитака у току једног дана нисмо имали“[53].

Убрзо су уследиле борбе за дефинитивно ослобођење тутинске територије, тако да је Тутин дефинитивно ослобођен 22/23. новембра 194. године. Око 200 домаћих издајника — муслиманске милиције, жандарма, затим ШУЦ и СД полиције и фелцандармерије, повлачили су се испред бораца IX црногорске бригаде и Тутинског одреда. Становништво среза штавичког, вековима мучено и обесправљено, које никада није знало за истинску слободу, дочекало је, новембра 1944. године, први пут праву слободу која му је гарантовала срећнију будућност.

Тутински одред, који се, у време борби за ослобођење Тутина, налазио у саставу IX црногорске бригаде, стицао је све већу популарност, па је знатно омасовљен, тако да је бројао око 900 бораца, али је децембра 1944. године расформиран, а његовим људством попуњене су јединице 37. дивизије[54]. Као борци 37. дивизије, Тутинци су наставили борбу за ослобођење земље и учествовали су у ослобођењу Новог Пазара, Сјенице и многих места у Босни. У тим борбама, као борци Првог (тутинског) батаљона, IV санџачке бригаде 37. дивизије, многи Тутинци су се истакли у борбама против непријатеља, а било је великих губитака; 67 погинулих и велики број рањених. Само у борбама за ослобођење Чајнича погинуло је 18 бораца Тутинског батаљона[55].

У тек ослобођеном Тутину формирани су добровољачки одреди и Команда места. За команданта је постављен Саит Хамзагић, а за комесара Зејир Мусић, првоборац из Нове Вароши. Конституисани су и први органи народноослободилачке власти: срески и општински одбори. Селмо Хашимбеговић је дошао у Тутин 28. новембра 1944. године, донео упуства о раду народноослободилачких одбора и формирао основну организацију КПЈ[56]. Поред те, формиране су партијске ћелије и у општинским центрима, које су у почетку бројале само по неколико чланова КПЈ. Прва среска партијска конференција одржана је 1. марта 1945. године, а председавао је Јово Грбовић. Следило је формирање Среског одбора Антифашистичког фронта жена, Синдиката службеника и намештеника, Уједињеног савеза антифашистичке омладине, а затим акције друштвено-политичких организација на обнови краја. Жене су данонoћно радиле на прикупљању одеће, обуће и хране за борце на фронто-

50. Војислав Вуковић, *Пештерска одисеја*, Седма црногорска, 391.
51. Тодор Јањић, *Четири комесара...*, Седма црногорска..., 413.
52. Исто што и под 48, 415.
53. Видосав Бобичић, *Тужан дан Првог батаљона*, Седма црногорска бригада, 411.
54. Војна енциклопедија, II изд, књ. 10, Београд 1975, 187.
55 Међу погинулим борцима Тутинског батаљона у борбама за ослобођење Босне били су, поред осталих: Ђекић Ахмет (рођ. 1923), Сејдовић В. Фејзо (1917), Сејдовић С. Хазбија (1923), Шемсовић Х. Расим (1920), члан КПЈ, Гојко Марчета, цитирано дело, 176, 192, 198.
56. М. Ћуковић, *Санџак...*, 536.

вима, а осамдесетак тутинских омладинаца отишло је, врлетима Сломне горе, у Исток, да би отуда на леђима донели 1 000 kg жита и тако ублажили глад у Тутину. Први пут је 1945. године у Тутину организована прослава 1. маја[57].

Одмах после ослобођења Тутина почела је обнова школства. Људи који су имали завршену основну школу послати су на курс за учитеље у Нови Пазар. Већ 1945. године у срезу штавичком је радило 18 основних школа, смештених, углавном, по приватним кућама, јер су школске зграде оштећене у току рата. У школама готово да није било никаквог инвентара. Истовремено је организовано око стотину аналфабетских течајева.

У здравству су одмах почели курсеви за хигијеничаре. Њихов задатак је био да обилазе села ради хигијенског просвећивања и активности, при чему је посебна пажња посвећена уништавању гамади, парењем одеће и постељине у бурадима. Тутински крај је 1945. године захватила епидемија тифуса, од чега је помрло много људи, па и једини тутински лекар др Пурић, који је, радећи на сузбијању тифуса инфициран и убрзо је умро.

Учињени су први кораци на оживљавању привреде. Упоредо са обновом краја ода ратних пустошења формиране су прве привредне организације у друштвеном сектору: Обућарска радионица и Набавно-пољопривредна задруга у Тутину и Земљорадничка задруга у Сувом Долу.

Српске породице које су за време рата побегле, вратиле су се на своја огњишта, али веома осиромашени јер су их вишегодишња лутања по туђини, опљачкана имовина, попаљене куће и друга разарања, довели до просјачког штапа.

У целини посматрано, живот је почео изнова да се одвија у заједништву и слози, са жељом да се што пре заборави на тешке ратне године и све недаће које су оне донеле овом крају.

Иако је рат у тутинском крају, па и у целој земљи био завршен, овде је настављен обрачун са окупаторским сарадницима — домаћим издајницима, који су бежали и скривали се по шумама. Било је врло несигурно путовати јер су они пресретали људе, тражили храну и новац, претили да ће убијати. Највише је међу одбеглим било ратних злочинаца који су морали да плате своја недела. Већина их је ликвидирана током 1945. године: убијени су, похватани и предати судовима и били стрељани. Стрељан је и Фаик Бахтијаревић, који се у последњој години рата активирао као борац народноослободилачке борбе и био поручник у Народноослободилачкој војсци, али су откривена његова ранија недела, како то стоји у завршној пресуди у Нишу, где је погубљен. Било је и оних који су осуђени на вишегодишњу робију, а међу онима којима је живот поштеђен налазио се и Иљаз Куртовић из Ђерекара, кога су спасили суводолски Срби, враћајући му тако дуг за оно што је за њих учинио у току рата. Неки од озлоглашених злочинаца као што су браћа Дрешевић (Бико и Деко), успели су да побегну преко границе испред народног суда и казни које су их очекивале за недела.

Упоредо са борбом за ликвидацију домаћих издајника, вођена је акција на прикупљању скривеног оружја, кога је у овом крају било доста.

Према подацима Општинског одбора СУБНОР-а у Тутину, са територије среза штавичког погинуло је у току рата 284 лица: 162 Муслимана, 116 Срба, 4 Јевреја и по један Црногорац и Албанац. У заробљеничким логорима у Не-

---

57. В. Поповић, цитирани материјали.

мачкој било је 188 Тутинаца. Од њих се није вратило 27 лица јер су изгинули у логорима или нестали. У број погинулих и несталих урачунати су и војници предратне југословенске војске који су погинули или били заробљени, па се више нису враћали кућама[58].

Тако је рат учинио своје и на територији среза штавичког. Многа домаћинства била су разорена, имовина опљачкана, а оно што је ненадокнадиво, били су велики људски губици.

58. Архив СУБНОР-а Тутин.

ТУТИНСКИ КРАЈ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ИЗГРАДЊИ

Тутински крај, сиромашан као мало које друго подручје у нашој земљи, још више је осиромашио у току другог светског рата тако да је народ доведен у врло тежак економски положај. Егзистенција људи била је сведена на најнижи ниво, па се њено питање постављало као нужда, израженије него икада раније.

Обнови краја од ратних пустошења и разарања и најосновнијим облицима привређивања приступило се одмах после рата, јер је основна друштвена преокупација била да се обезбеди исхрана становништва.

Обрачуни са остацима непријатеља, конфискација њихове имовине, национализација и реквизиција, обнова и нови почеци школства, здравства,

Тутин — панорама

привређивања, биле су прве акције ка обнови краја и почецима социјалистичке изградње. У том смислу, а за боље привређивање, формиране су, при тадашњим општинским центрима, земљорадничке задруге као први облици социјалистичких институција у овом крају. Оне су, поред осталог, требало да буду и центри колективизиране земље и да у том погледу одиграју виталну улогу. Стога се првих година после рата приступило колективизацији земље, али је она вршена без посебних припрема, без услова за то, често уз примену претњи. Плодови таквог рада били су негативни, а од акције се одустало и прешло се на друге облике привређивања.

При већим сеоским центрима отпочела је и за две године завршена изградња сеоских домова културе: у Тутину, Детанама, Мојстиру, Драги, Рибарићу, Орљу, Делимеђу, Црквинама, Мелајама, Лескови и Сувом Долу. Изграђени су, углавном, добровољним радом, по типском пројекту. Уз остале просторије, домови су имали салу са позорницом, па је требало да постану центри културно-забавног живота. Већ 1948. године, формирано је неколико културно-уметничких друштава, и то у: Тутину, Драги, Мојстиру, Рибарићу, Црквинама и Сувом Долу.

У задружним домовима одржавани су и први аналфабетски течајеви и здравствени семинари, а у селима у којима није било домова, те акције су организоване по приватним кућама.

Село Драга у зимском периоду

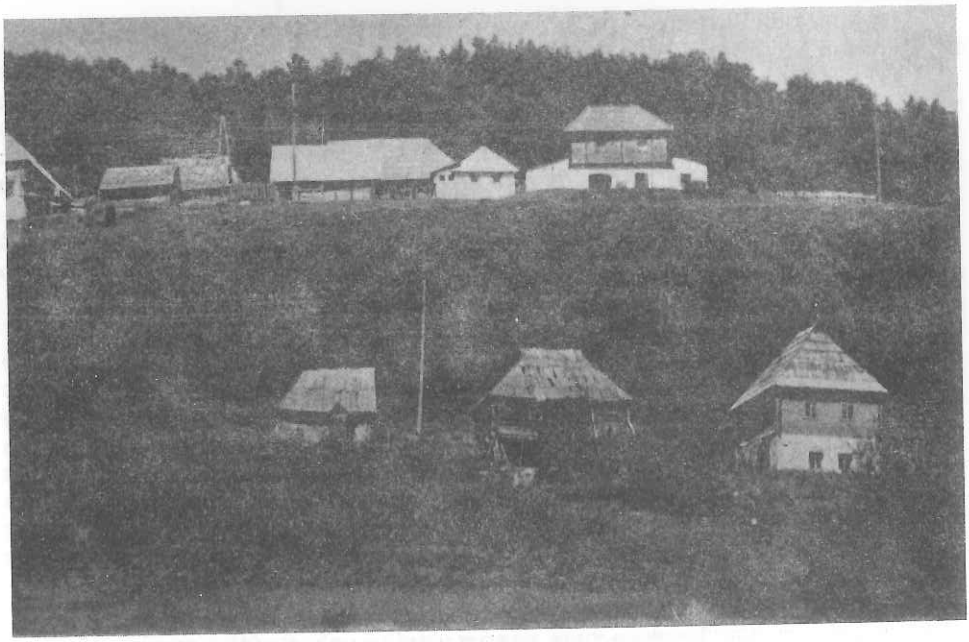
Истовремено се ради на оживљавању привреде у целини. Посвећује се пажња гајењу биљних култура, експлоатацији шума, јачању занатства, трговине, угоститељства, изградњи и оправци путева, обнови порушених мостова, школских зграда, настрадалих кућа. Пажња се посвећује раду друштвено-политичких организација и друштвено-политичком животу уопште, конституисању и раду друштвених служби.

Тутински крај је наследио лошу путну мрежу. Зато су добровољним радом обновљени стари и изграђивани нови путеви. Грађени су путеви који су повезивали веће сеоске центре. Доборовољни рад се остваривао самодопри-

носом у радној снази и материјалним средствима. На тај начин су поправљани и стари мостови, обнављане школске зграде и други објекти.

Тутинско становништво у предратном периоду није знало за електрично светло. Тако је било и у неколико послератних година. Економски јача домаћинства су своје домове осветљавала петролејским лампама, она средња „фитиљачама" а знатан број домаћинстава свећом или, једноставно није ни осветљавало домове. Вечерало би се при светлости ватре са огњишта, а на спаваће се ишло рано да би се рано и устајало. У Тутину су, у првим послератним годинама, били постављени фењери на неколико места, који су колико-толико осветљавали центар града. Све до педесетих година, само неке установе и неколико домаћинстава било је по неколико сати осветљено електричним осветљењем добијеним радом мотора на погонско гориво. Године 1958. изграђена је мала Хидроелектрана „Цана" на Црној ријеци у Рибарићу. „Цана" је осветљавала Тутин и два села, а затим је процес електрификације текао нешто брже. Већ 1964. године било је електрификовано 109 сеоских домаћинстава у селима: Лукавица, Орље, Ораше и Јелиће. Горња Пештер добила је електрично осветљење 1974. године.

Изузетног значаја за општину Тутин била је иницијатива Републичког извршног већа СР Србије да се нађу средства за финансирање неизвршене електрификације села у СР Србији. Од тада су учињени крупни захвати на даљој електрификацији села у тутинском крају, тако да је крајем 1982. године остлао неелктрификирано још 8,6% тутинске територије, односно још 256 домаћинстава није увело електричну струју. Остала су неелектрификирана села: Островица, Јеребице, Липица, Ервенице, Старчевиће са засеоцима Пероше и Рачиће и 50% површине у селима Долово, Ђерекаре и Суви До. Нека од тих села добила су електрично осветљење у 1983. години.

Село Шпиљани

Срез штавички, конституисан после балканских ратова, задржао је то име и после другог светског рата. Администравини центар среза био је Тутин. Штавички срез је 1953. године чинило 14 општина, 94 села и 3 978 домаћинстава.

Према попису из 1953. године, срез штавички чинили су народни одбори следећих општина:

1) Делимеђе, са селима и домаћинствима: Бањен — 14 домаћинстава, Глоговик — 7, Гурдијеље — 44, Гуцевиће — 24, Делимеђе — 61, Потреб — 61, Чаровина — 30, Чукоте — 27 домаћинства;

2) Мелаје: Араповиће и Гујиће — 55, Бањица — 64, Мелаје — 89, Пружањ — 57 и Точилово — 38 домаћинстава;

3) Режевиће: Браћак — 44, Деврече — 28, Рамошево — 37, Шарорье — 68 и Режевиће — 37 домаћинстава;

4) НОО-е Суви До: Бороштица — 61, Ђерекаре — 100 и Суви До — 132 домаћинства;

5) Лескова: Градац — 20, Јаребице — 30, Лескова — 58, Набоје — 70 и Шипче — 27 домаћинстава;

6) Детане: Бовањ — 10, Годово — 31, Краљевац — 10, Детане — 46, Долово — 116, Ервенице — 23, Липица — 27, Рудница — 20, Радуша — 23 и Саш — 28 домаћинстава;

7) Тутин: Бујковиће — 31, Веље Поље са Матипољем — 32, Врујца — 8, Горњи Црниш — 33, Доњи Црниш — 30, Добриња са Гњилом — 52, Дубово — 37, Жупа — 31, Кочарник — 16, Лукавица — 25 и Митрова — 41 домаћинство;

8) Дулебе: Биохане — 32, Гњила — 11, Дулебе — 20, Кочарник — 17, Попе — 34 и Шпиљани — 14 домаћинстава;

9) Драга: Врба — 20, Драга са засеоцима Јагњило и Брегови — 151 домаћинство;

10) Мојстир: Батраге — 19, Западни Мојстир са Келепољем и Рибњаком — 93, Источни Мојстир — 56 и Чулије 16 домаћинстава;

11) Рибариће: Весениће — 64, Врапче — 23, Јабланица — 27, Језгровиће — 27, Јелиће — 22, Ораше — 54, Рибариће са засеоцима: Попиће, Елесковиће, Изберовиће, Пресло, Избег, Црна Ријека — 122, Старчевиће — 48, Струмце — 20 и Чмањци — 17 домаћинстава;

12) Орље: Жуче — 25, Изрок — 21, Орље — 62 и Паљево — 83 домаћинства;

13) Црквине: Блаце — 14, Глухавица — 58, Смолуђа — 40, Жирче — 52, Руђе — 24, Коваче — 63, Радоховци — 78, Црквине — 16, Надумци — 30, Покрвеник — 63 и Пископовци — 29 домаћинстава;

14) Ноћаје: Добри Дуб — 64, Кониче — 91, Морани — 78, Брнишево — 23, Намга — 75, Ноћаје — 23 и Пленибабе — 20 домаћинстава.

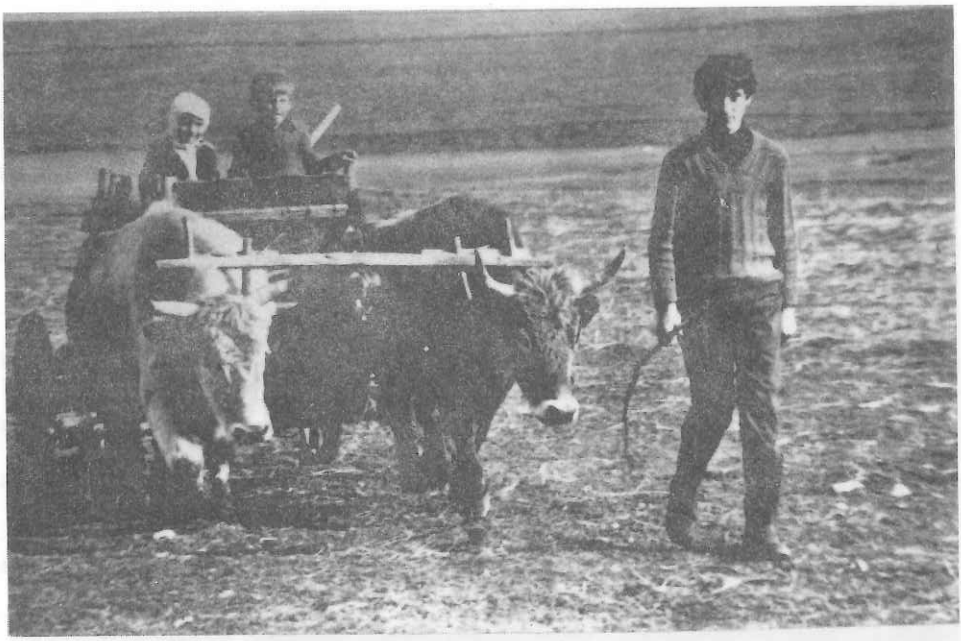
Број чланова домаћинства био је велики, у просеку више од седам чланова. И у томе је, међутим, владала неуједначеност. Било је домаћинстава са великим бројем чланова, чак и по 30 у једном домаћинству, а то значи да су се стари облици задруга још били задржали. О томе јасно говоре подаци из пописа становништва 1971. године: укупно 4 891 домаћинство, од чега са једним чланом 380, са пет чланова 609, са осам и више чланова 1 442 домаћинства. Ако се зна да су стамбени услови у срезу штавичком у то време били крајње лоши: скучене просторије, зграде од дрвене конструкције, једним делом укопане у земљу, покривене шиндром или шеваром (цреп је био права реткост), онда није тешко извући закључак како и у којим условима су живели људи у овом крају.

Тутин — центар града

У новим условима и друштвено-политички живот се развијао и добијао нове облике, у чему су посебан значај имале друштвено-политичке организације. Савез комуниста постојао је све популарнији, што се огледа у његовом омасовљењу. Педесетих година велики број села има своје партијске организације. Социјалистички савез, Савез синдиката и Савез социјалистичке омладине окупљају радне људе, укључујући их у друштвене активности. Од увођења самоуправљања и процеса подруштвљавања средстава за производњу, друштвено-политичке организације су све успешније радиле, пратећи тако скроман привредни развој ове општине.

Земљорадња је у тутинском крају била основна и једно време једина област привређивања. Стога се њој придавала посебна пажња. По замисли, земљорадничке задруге требало је да овде буду основни носиоци пољопривредног живота. Међутим, оне у том погледу нису успеле или су само делимично успеле. Услови за њихов успешнији рад, у целини посматрано, били су лоши, а начин организовања и кадровске и техничке опремљености ни издалека нису задовољавали. Често је, у трагању за бољим радом, долазило до интеграција и дезинтеграција задруге, али све то није давало очекиване резултате. Тако су се, на пример сточни фондови задруга стално смањивали, а земља која је додељивана задругама, после аграрне реформе, остајала је необрађена. После свега, задруге су се оријентисале на трговину, и то им је постало главно занимање. Земља је остала и даље у приватном власништву, а њена структура је изгледала овако:

Повратак са њиве

Укупна пољопривредна површина износи 40 002 ha, од чега 49,7% обрадиво земљиште. Од обрадивих површина 50,3% су пашњаци, 28,9% ливаде и 20,3% оранице.

Приноси од земљорадње били су мали, јер је земљиште неплодно, клима непогодна, а начин обраде застарео, па је већи део домаћинстава био упућен на тржишта ван Тутина, ради снабдевања са прехрамбеним производима, пре свега житом.

Из следеће табеле види се степен ратарске производње у тутинском крају по годинама:

Ратарска производња у тонама

Година	1963.	1964.	1965.
Пшеница и раж	1 086	1 395	1 727
Јечам	2 799	2 945	3 180
Овас	908	1 480	1 680
Кукуруз	210	294	306
Конопља	144	135	36
Кромпир	2 400	2 925	3 300
Ливаде	14 368	14 500	14 301
Пашњаци	5 000	5 500	6 001

Ова претходна табела, као и статистички подаци из 1975. године показују да је пораст пољопривредне производње био скроман. Тада је произведено: 896 тона пшенице, 559 тона кукуруза, 29 000 kg пасуља, 1 424 500 kg кромпира, 462 500 kg детелине, 7 500 kg луцерке. Тада (1975) регистровано је: 9 710 стабала јабука и 33 097 стабала шљива, све у приватном сектору.

Приходи од воћа такође су скромни у тутинској општини, што показују статистички подаци: број стабала воћа по годинама износио је: 1963. године — 42 462 стабла; 1964. године — 43 090 и 1965. године — 46 342 стабла. Воће се гаји у крајевима са нижом надморском висином: Рибариће и Црквине, али је принос по стаблу врло мали и слабог квалитета.

Старе и нове куће у једном тутинском селу

Последњих година је приметно осавремењавање пољопривредне производње: увођење механизације, примена агротехничких мера. На пример у тутинској општини је у предратном периоду гвоздена ралица била реткост. Године 1965. регистровано је 20 трактора, 2 комбајна и 9 вршалица. Разуме се, тај број средстава последњих година је много већи.

Већ је истакнуто да су земљорадничке задруге, у трагању за успешнијим пословањем, вршиле чешће интеграције, да би на крају биле обједињене са трговином и угоститељством у јединствену радну организацију, која се зове Пољопривредна радна организација. Ова организација има у свом саставу три основне организације удруженог рада: Пољопривреда, Трговина и Угоститељство, а запошљава укупно 250 радника.

Сточарство је у тутинској општини врло развијено, јер је тај крај сточарски по својој природној структури. За поједине крајеве, као што је Пештер, сточарство је главно занимање становништва, као што је било и у даљој прошлости. У сточарству се посебна пажња посвећује овчарству јер су услови за његов развој врло повољни — пространи пашњаци богати травом. Покушаји да се нешто озбиљније учини на осавремењавању сточарства, све до последњих година, нису дали резултате. Тако је пропао покушај да се пештерско-сјеничка овца замени „мерино" овцом. Изграђено је неколико фарми, али је све то остало без видљивијих резултата, тако да је сточарсто и даље у приватном власништву и гаји се и даље по традиционалним и застарелим методама. Због несређеног тржишта, лоших комуникација, ниских откупних цена, де-

Косидба на Пештери

Косач

стимулативних мера није било већег интереса код сточара за повећањем сточног фонда, а сигурно је да би се сточни фонд на тутинској територији могао повећати бар за два и по пута. Из тога а с обзиром на природне услове и могућност за развој сточарства, произилази скроман раст сточног фонда у тутинској општини, што се види из статистичких података:

СТОЧНИ ФОНД

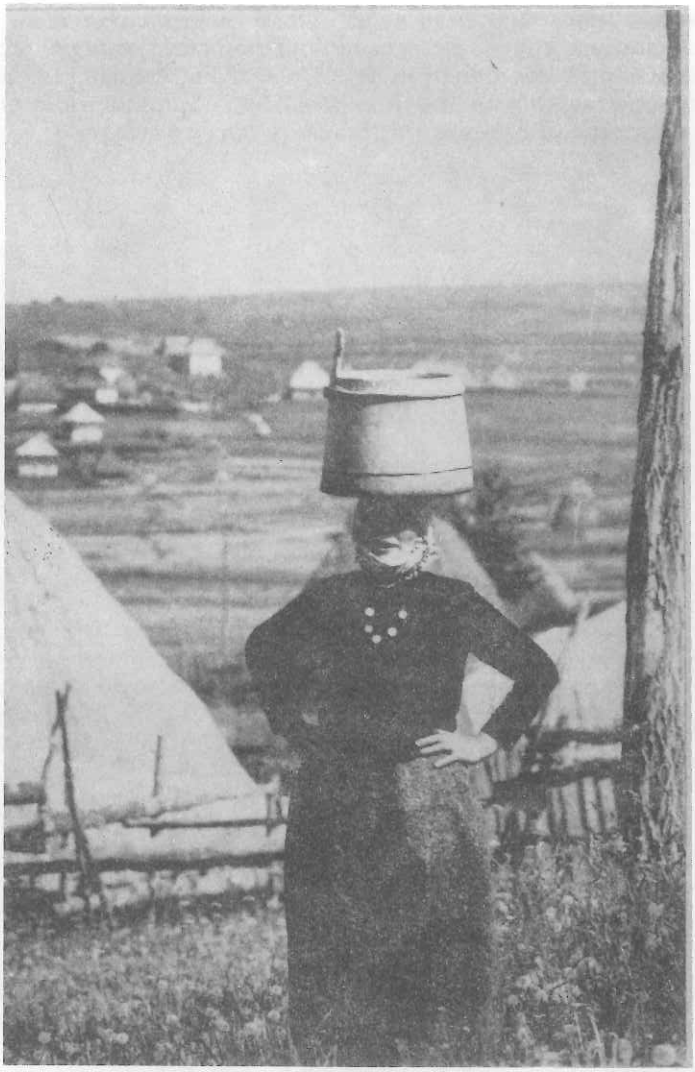
Године	1963.	1964.	1965.	1976.
Овце	31 048	35 350	36 432	40 543
Говеда	20 061	21 110	21 970	21 134
Свиње	780	730	800	402

Стадо код котара

Крајем 1982. године у тутинској општини је регистровано 65.000 грла оваца, што је, у односу на раније године, осетно повећање. То је у просеку највећи пораст овчарства у СР Србији. Истовремено се врши оплемењавање груборуне „пламенке" приплодним материјалима сјеничког соја. Оплемењивање се врши и у говедарству увођењем приплодног мушког материјала „симменталске" расе (врши се природно осемењавање), а ветеринарска служба врши вештачко осемењавање.

Шумарство је у тутинској општини било и остало значајан извор средстава за живот, а значајан је и индустријски потенцијал. Међутим, све је то само делимично искоришћено. Шума се недовољно пласки гаји и експлоатише. Од онога што је било планирано да се пошуми само је нешто урађено. Тако је 1963. године пошумљено 73, а 1975. 130 ари земљишта, углавном четина-

Штругља са млеком на глави планинке — традиционални начин ношења млека

рима. Могло се ту много више учинити јер шуме покривају 30 698 ha тутинске општине (лишћари на 22. 384 ha, а четинари на 18.988 ha).

Шумска грађа се из Тутина највише извозила као сировина, непрерађена или делимично прерађена грађа. У новије време се прерадом дрвета озбиљније бави највећи тутински индустријски објект Дрвни комбинат „Јелак". Осим „Јелака", прерадом шумске грађе бави се и десетак пилана у тутинском крају.

Број запослених радника у шумарству у Тутину износио је: 1961. године — 95; 1974. године — 222 и 1980. године више од 400 радника.

Трговина. Од ослобођења је тутинска трговина у друштвеном сектору и од тада је имала видне резултате у пословању. Почеци су јој везани за национализацију ранијих приватних трговачких радњи. Осим Тутина, где је било највише трговачких радњи, било их је и у већим сеоским центрима. То су биле мале трговачке радње – дућани, у којима су се могле купити најнужније ствари и животне намирнице. Осим сталних, било је и лутајућих трговаца. Били су то откупљивачи стоке, највише јагњади, и сточарских производа.

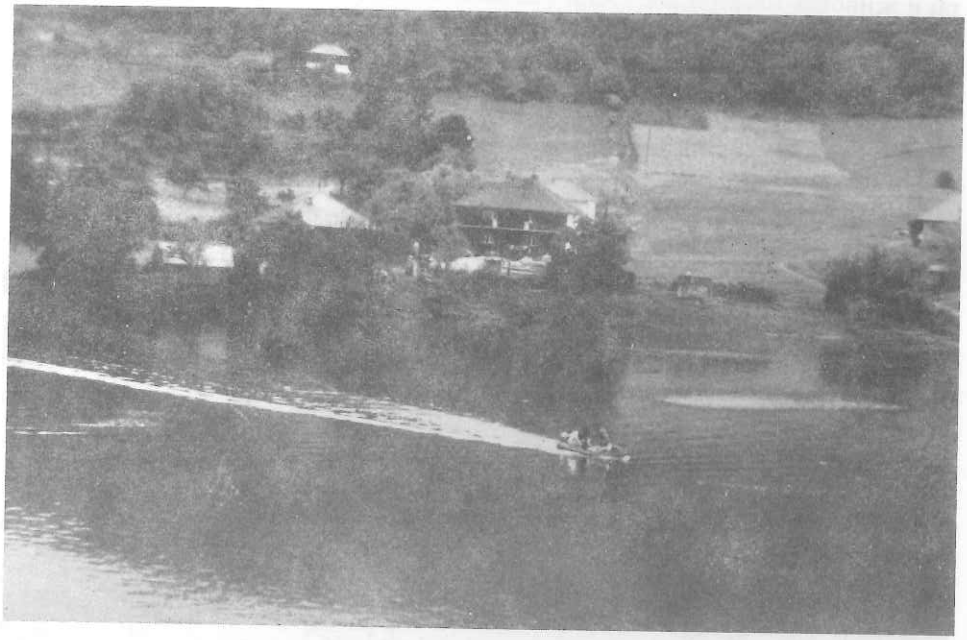
Стадо на Пештери

Послератна тутинска трговина озбиљније је почела формирањем Трговачког предузећа „Градац" (1951) и Среског трговачког предузећа за откуп стоке „Коштанпоље". Касније су та два предузећа интегрисана, па је формирано Трговачко предузеће „Ресник". Статистички подаци о броју запослених показују да је то било мало предузеће: 1963. године — 23 запослена радника, 1964. године — 27 и 1965. године — 30 радника.

Пред десетак година тутинска трговина је интегрисана са Трговачким предузећем „Грмија" из Приштине, да би последњих година дошло до дезинтеграције. Сада тутинска трговина ради као посебна Организација удруженог рада Пољопривредне радне организације, има 71 продавницу на територији општине и запослених 135 радника.

Угоститељство бележи своје скромне почетке у првим послератним годинама, кад је формирано Угоститељско предузеће „Видрењак". Тутин је тада имао само једну кафану, а изнад ње три собе са 16 кревета за спавање. Годинама је тутинско угоститељство таворило јер није имало услова, а ни потребе за озбиљнијим развојем. Оно је подмиривало само локалне потребе, јер је Тутин, у ствари био одсечен од света, без путева, па је мало ко овамо навраћао са стране. Шездесетих година извршена је реорганизација угоститељства, па је формирано Угоститељско предузеће „Први мај". Тутинско угоститељство је

1963. године запошљавало 19, а 1967. године — 27 радника. Од седамдесетих година јављају се и у тутинској општини приватни угоститељи, тако да 1970. у тутинској општини постоји 11 угоститељских објеката са 16 лежаја и 28 запослених. Десет од 11 наведених угоститељских објеката били су у приватном власништву, и то су биле кафане.

Део језера у Рибарићу

Асфалтирањем пута Нови Пазар—Тутин и изградњом језера Газиводе, стварају се могућности за нешто бржи развој угоститељства у Тутину. Од особитог значаја за даљи развој угоститељства била је изградња Јадранске магистрале долином Ибра, која делом пролази тутинском територијом. Поред магистрале су почели да ничу угоститељски објекти. Тако је последњих година само у Рибарићу изграђено 11 угоститељских објеката.

„Санџактранс", Радна организација за превоз путника и робе, ремонт, угоститељство, трговину и туризам из Новог Пазара, има од 1975. године у Тутину радну јединицу са аутобуском станицом, а од 1978. године мотеле у Рибарићу и Тутину. То су два једина модерна угоститељска објекта у тутинској општини.

Године 1979. у тутинској општини је регистровано 19 угоститељских објеката, са 891 седиштем, 48 лежаја и 84 запослена радника. Од тога је 12 угоститељских објеката у приватном власништву.

Занатство се на специфичан начин развијало у тутинском крају. Највећи број занатлија живео је и радио по селима, јер Тутин, и од онда кад је добио статус градског насеља, није био неки већи занатски центар нити је за то било већих потреба. Развој занатства у Тутину свођен је на онолико колико је могло да подмири локалне потребе. Мало је било квалификованих занатлија, особито по селима, већ су се тим послом бавили људи који су за ту делатност

имали природних предиспозиција или су занатску вештину учили од својих најближих. Занатство је на селу било допунско занимање, док је у самом Тутину било људи чије је једино занимање занат. Ипак, и такво какво је било, занатсво у општини Тутин представљало је значајну грану привређивања и подмиривало је знатан део потреба тутинског становништва. Из наредне табеле се види који су занати регистровани у тутинском крају 1954. године.

На пијаци у Тутину

ГОДИНЕ	1954.	1964.
Ковачи	7	12
Колари	2	2
Кројачи	18	6
Качари	7	9
Вуновлачари	2	1
Воденичари	42	12
Ваљаоничари	1	—
Пекари	3	3
Столари	9	1
Посластичари	2	2
Брице	3	2
Ћевапције	1	—
Обућари	1	6
Бравари	2	—
Фотографи	1	1
Опанчари	4	—
Поткивачи стоке	3	2
Тесари	28	—
Зидари	10	—
Пиљари	1	1
Бојаџији	—	1

До 1965. године занатлије раде у искључиво приватном, а од тада и у друштвеном сектору. При Комуналном предузећу у Тутину формирана је радна јединица занатлија, углавном грађевинске струке. Тако је 1979. у тутинској општини регистровано 46 занатлија у друштвеном сектору.

Продаја каца на Пештери

Индустрија. Пре другог светског рата није било индустрије у тутинском крају. Могућности за њен развој су делимично постојале, особито за развој дрвне индустрије и прераду руда. Међутим, терен је недовољно геолошки испитан, а дрво као значајна индустријска сировина, кага је имало доста у овом крају, односило се као најобичнија сировина или делимично као полуфабрикат, ван терена тутинске општине.

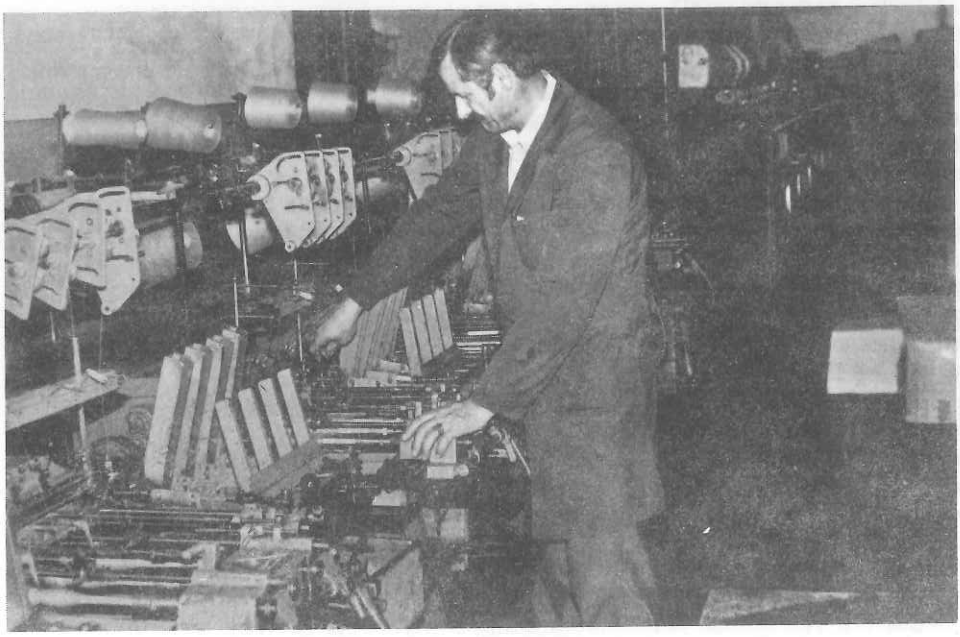
Онолико колико су то сопствене могућности дозвољавале, чињени су неки напори у послератним годинама, на развоју индустрије, али су резултати били скромни. Недостајале су покретачке снаге, стручни кадрови, заинтересованост и помоћ шире заједнице, лоше комуникације, па се све то супрот-

стављало добрим жељама мештана да Тутин има и неко индустријско обележје.

Непосредно после ослобођења било је формирано Занатско-индустријско предузеће „Штавица" у Тутину, са погонима: Рудник угља у Жупи, Кредара у Тутину и Механичарска радионица у Тутину. Одмах после пуштања у рад, Хидроелектрана „Цана" у Рибарићу прикључена је овом предузећу. Убрзо су формиране пилана и шумска манипулација, такође у Тутину.

Рудник угља Кредара и Хидроелектрана „Цана" престали су убрзо да раде. Технологија је била на веома ниском нивоу, кадрова није било, степен искоришћености био је мали и то су били разлози за њихово затварање. Пилана је наставила рад и из ње је никло, за тутинске прилике, велико и неко време једино индустријско предузеће, Дрвни комбинат „Јелак".

Године 1962. интегрисани су Дрви комбинат „Јелак" и Шумско индустријско предузеће и та интегрисана организација тада је имала 272 радника, а већ 1965. године у њој је радило 406 радника. Међутим, и поред повољних могућности за даљи развој, „Јелак" није добро пословао. Лоша му је била технологија, кадровска и квалификациона структура, ниска продуктивност, неусклађени међуљудски односи, па га је све то довело скоро под стечај. Решење је нађено у интеграцији са ШИК „Црвена застава" из Крушевца. Програми о раду тих удружених радних организација прихваћени су, али њихова реализација на тутинској територији текла је спорије од очекиваног. Последњих година се озбиљније ради на модернизацији погона у Тутину и на изградњи фабрике за прераду тресета у Лескови. Инвеститори су, поред Шумско-иднустријског комбината „Црвена застава", били „Јелак" и Фонд за подстицај недовољно развијених подручја СР Србије.

Ткачница „Рашка" у Тутину

Други значајнији индустријски објект у Тутину је погон Текстилног комбината „Рашка" из Новог Пазара, основан 1959. године. Заједничким средствима „Рашке" и Фонда за подстицај недовољно развијених подручја СР Србије изграђени су погони у Тутину и Сјеници. Намера је била да се бар унеколико помогне овим сиромашним општинама.

Погон „Рашке" почео је рад у Тутину са педесетак радника, углавном жена, а већ 1965. године запошљавао је 195 радника, тако да је тај погон „Рашке" много значио за тутинску општину.

Путеви су у тутинској општини били и остали болне тачке. Једина комуникација био је макадамски пут Рашка — Нови Пазар — Тутин — Рожаје — Беране. Тај пут, изграђен у периоду између два рата, био је најкраћа веза већег дела Србије са Црном Гором и Јадранским морем. Међутим, њиме се ипак веома мало путовало, тако да је више служио за локалне него за неке друге потребе. Пре десетак година тај пут је од Рашке и Новог Пазара до Тутина асфалтиран. Од великог значаја за Ибарску долину и тутински крај у целини била је изградња Јадранске магистрале и пута Нови Пазар—Рибариће. Оба та пута пролазе делом тутинском територијом, па је њихов допринос даљем развоју ове општине велики, без обзира на то што би за тутинску територију и сам Тутин било значајније да је пут од Новог Пазара излазио на Јадранску магистралу преко Тутина него преко Рибарића.

Изграђени су многи сеоски путеви, тако да више нема већег сеоског центра где аутобус не долази. Значајно је било пуштање пута Тутин—Суви До (1974) јер се њима горња Пештер отворила и њеном становништву је омогућено боље снабдевање и бољи пласман производа.

У току су завршни радови на изградњи модерног пута Тутин—Шпиљани, којим се Тутин повезује са Јадранском магистралом, што је изузетно значајно за његов даљи развој.

Према извршеној категоризацији путева, тутинска општина је 1974. године имала 177 km путне мреже, од чега 45 km савремених коловоза (пут I реда — 27 km, II реда — 31 km, III реда — 55 km и IV реда 64 km). Четири године касније путна мрежа је повећана на 247 km (савремени коловоз — 39 km, магистрала 50 km, регионални — 157 km, локални 40 km). У Тутину постоји надзорништво за путеве, у коме је запослено десет радника.

Разуме се, изградња путева упућивала је људе на набавку моторних возила, којих у овој општини у предратном периоду, као и у првим послератним годинама није било. Статистички подаци показују да је 1974. године регистровано у Тутину: мотоцикла — 11, путничких аутомобила — 190, аутобуса — 5, теретних возила — 85, вучних возила 12. Четири године касније регистровано је: мотоцикла — 20, путничких аутомобила — 314, теретних аутомобила — 99, аутобуса — 1. Данас је број моторних возила много већи.

Комунална и стамбена делатност. Све до 1957. године у Тутину није било предузећа које би обједињавало комунално-стамбену делатност, а тада је формирано Општинско комунално предузеће, са самосталним финансирањем. Од 1965. године то предузеће је проширено и од тада је обједињавало стамбену, грађевинску и занатску делатност, па је и број запослених у њему знатно повећан.

У Тутину није било станова у друштвеној својини, закључно са првим послератним годинама. Национализацијом неколико зграда, адаптацијом неких старијих објеката и изградњом првих станова — ствара се први друштвени стамбени фонд. Изградња нових станова отпочела је нешто брже од 1961.

Нове стамбене зграде у Тутину

године, када је у Тутину било 19 стамбених зграда, са 43 стана у друштвеном власништву.

Све до 1974. године Тутин није имао водовод. Становништво се снабдевало бунарском водом, а канализације нема ни данас. Први водовод, дуг 3 km, изграђен је 1974. године, али није решавао питање снабдевености водом јер је био малог капацитета. У граду је тада постављено пет хидраната, а број водоводних прикључака износио је 520. У току је изградња новог водовода са Коничког врела, дугог 7 km и 540 m (кота 988 mnm). Изградњом новог водовода, Тутин ће добити бистру планинску воду и тиме решити питање снабдевања водом за наредно столеће. Биће изграђена нова водоводна и канализациона мрежа.

Поједини крајеви тутинске општине, као што је Пештер, особито Доња, карактеристични су као безводно подручје и у њима је проблем воде био вековима изражен. Друга подручја била су водна и тамо није било проблема у вези са водом. Сада је већина тутинских села снабдевена водом, тако да је то питање решено боље него икада раније.

Иако је Тутин доста дуго био среско седиште, у њему дуго није било банака или њихових филијала, па су сви финансијски послови обављани преко банака у Новом Пазару. Тек 1958. године Среска банка из Новог Пазара отворила је Филијалу у Тутину. Она се 1960. године осамосталила, па је радила као Општинска комунална банка, са десет запослених. Због економских тешкоћа у пословању, банка у Тутину је реорганизована и укинута.

Своје филијале у Тутину имају Служба друштвеног књиговодства, Југобанка и Инвестбанка из Новог Пазара.

У Тутину је, одмах после ослобођења, почела да ради пошта, телеграф и телефон, али са врло скромним могућностима, јер та установа никада није запошљавала више од 17 радника. По покривености телефонском мрежом, оп-

штина Тутин је на последњем месту у СР Србији. Однос телефонских прикључака и домаћинстава је тако мали да је овде телефон за многе још увек мисаона именица (закључно са 1982. годином у целој општини је било 200 телефонских бројева). На сеоском подручју телефоне једино имају Црквине и Делимеће са по два-три телефонска апарата.

Пошта се веома споро, са великим закашњењима, разносила по селима углавном на коњима или су то радили поштари — пешаци. Изградњом путева, углавном у последњој деценији, питање разношења поште у тутинским селима боље је решено.

Са својим скромним индустријским потенцијалима и другим облицима привређивања у друштвеном сектору, као уопште у целокупном привређивању, Тутин остаје и даље једна од најсиромашнијих општина у СР Србији. На то указују и статистички подаци по којима је народни доходак у 1974. години у општини Тутин, изражен у хиљадама динара, износио свега 92 633 динара, а то је 3,140 динара по становнику. Истина, из године у годину бележен је раст народног дохотка и у Тутину, али у крајње скромним размерама, што се види из табеле:

1975. године 3.869 динара по становнику
1976. године 3.694 динара по становнику
1977. године 5.468 динара по становнику
1978. године 6.854 динара по становнику
1979. године 7.437 динара по становнику

По овим показатељима општина Тутина се, по народном дохотку по глави становника, налази на последњем месту у СР Србији.

Број запослених у друштвеном сектору повећао се и у тутинској општини нешто запаженије али и у том погледу мање него у било ком другом месту СР Србије. Тако је крајем 1974. у тутинској општини било 412 запослених лица, од тога 18,3% биле су жене. Те године тражило је посао преко Завода за запошљавање 595 лица, од тога 108 жена. Крајем 1982. године, број запослених у друштвеном сектору постао је скоро за пет пута већи и износио је 2004 запослених. Међутим, и број оних који траже посао је врло велики. Међу незапосленима има све више квалификованих радника па и са факултетским образовањем.

У решавању великог броја незапослених делимична решења су налажена у одласку радника на рад ван тутинске општине. Тако се моментално налази на привременом раду у западноевропским земљама више од хиљаду радника из тутинске општине. Радна снага се одливала према развијеним регионима Србије. Што је најважније то су квалификовани радници. До недавно је мало ко од тутинаца, ко би завршио факултет или вишу школу, долазио или намеравао да дође у Тутин да би ту радио. Приметан је број тутинских грађевинара који су запошљени по београдским грађевинским предузећима, а знатан број радника из Тутина запослио се у Словенији, Босни и Новом Пазару.

Број запослених ће се ускоро у тутинској општини знатно повећати. У току су радови на проширењу и модернизацији „Јелака". Фабрика обуће „Рас" из Новог Пазара, гради свој погон у Тутину, а у току су радови на фабрици тресети у Лескови и Фабрици бетонских елемената и гранулата у Тутину. Када ти објекти буду готови они треба да упосле негде око шест стотина нових радника што ће за тутинске прилике бити врло значајно.

Тутин је и даље једна од најсиромашнијих општина у СР Србији, могуће и најсиромашнија. Међутим, свесни своје прошлости и економске наслеђене неразвијености, те чињенице да се векови не могу брзо и једноставно прескочити, Тутинци немају разлога да не цене све оно што је постигнуто у ери социјалистичке изградње, јер је у том периоду постигнуто више на свим пољима људске делатности, него икада раније, а људима овог краја по први пут су створени услови да живе у слободи и слози и да знају за људско достојанство.

Све оно што је у Тутину постигнуто у послератном периоду, постигнуто је уз вишестрану помоћ шире друштвене заједнице чиме је створена могућност још бржег економског развоја и превазилажења економске неразвијености. Тиме су створени услови људима овога краја да још боље и срећније живе.

Становништво. Већина становника који су били напустили тутинску територију у току рата, вратили су се својим кућама одмах после рата. Но, поратне године биле су тешке и пратила их је економска немаштина и све оне друге недаће које се надовезују на сиромаштво. Као што је то случај са свим крајевима у којима је изражена економска заосталост, необразованост, низак ниво културе, тако је и у тутинском крају био врло изражен наталитет, као нормалан чин опште заосталости. Подаци указују да је наталитет у тутинској општини 1961. године износио 36,3% , а 1975. године 31,0% (два пута већи од просека СР Србије). Истина је да је и моралитет био велики, већи него било где у СР Србији и да је износио: 1961. године 8,4% , а 1975, 6,5% . Природни прираштај износио је 1961. године 27,9%., а 1975. — 24,2% . Ако се томе дода и механички прилив становништва, онда се види да је прилив у целини био веома велики и да све оне који су долазили, тутинска општина није могла прехранити. Морала су се тражити нова поднебља, нови крајеви у којима су услови за егзистенцију били повољнији.

Један број српских и муслиманских породица, не тако велики, оних најсиромашнијих, одселио се, одмах после рата, у Војводину. Тамо су добили куће и имања као и други колонисти. Њихових потомака, који одлично живе, има у Алибунару, Банатском Брестовцу, Панчеву.

Млади људи, који су чинили радну снагу, одлазили су на сезонске радове, углавном у јесењим данима, највише у Војводину и тамо зарађивали средства за издржавање породица. Омладина је почела да се школује или да изучава занате, највише у Новом Пазару.

По првом послератном попису 1948. године, срез штавички (садашња територија општине Тутин) имао је 24 622 становника. Тај број се попео 1953. године на 27 983, а 1961. године на 29 959 становника (од тога 15 391 мушких). По попису из 1971. године у тутинској општини је било 29 363 становника, а то значи 596 мање него 1961. године. До тога је дошло јер се много Муслимана иселило у Турску. На крају 1981. године у Тутину је пописано 32.799 становника.

Идеја о исељавању Муслимана у Турску доста је стара и стално је била присутна, особито од 1912. године. Исељавање је вршено у периоду између два светска рата, све до 1934. године, али је то исељавање било изражено после другог светског рата.

У току другог светског рата било је у незавидном положају и српско и муслиманско становништво. Око његове судбине и даљег опстанка било је различитих нагађања. У главама оних Муслимана који су служили окупатору живело је уверење да тутинску територију треба очистити од Срба. У политици четника, формулисаној у званичним документима, зацртано је да Муслиманима

мане Санџака треба физички ликвидирати. На срећу, планови и једних и других нису остварени. Остварена је слобода која је овом крају донела братство и јединство.

Када је рат завршен људи нису могли да се ослободе предратних и ратних траума и сви су подједнако мислили (Срби и Муслимани) како да збрину породице, како да се што боље и срећније живи.

Послератне економске тешкоће биле су велике у тутинском крају да се доводила у питање гола егзистенција. Земља је обрађивана крајње примитивно, сточарство је гајено по традиционално застарелим методама, шумско благо непланski експлоатисано, а индустрије није ни било. У целини гледано, услови живота су били лоши. Српско становништво налазило је излаза у повременом исељавању у развијеније регионе Србије, Муслиманско становништво, искључујући појединце који су одлазили као радна снага, тамо није ишло, углавном, због верског фанатизма. Тада није било могуће ићи на привремени рад ван земље, тако да могућности зараде ни на тој страни нису постојале.

У међувремену, почев од 1950. године, почело је исељавање Муслимана у Турску. Говорило се да је Турска „обећана земља", да су тамо велике могућности за зарадом, да тамо „тече мед и млеко", да су тамо веће верске слободе и да ће, у случају рата, животи бити безбеднији.

Прва исељавања у Турску почела су из Македоније (исељавали су се Турци), а затим са Косова (исељавали су се Албанци, Турци и Муслимани).

Муслимани из оног дела који се раније звао Санџак (Нови Пазар, Сјеница, Тутин, Рожаје, Иванград, Бијело Поље, Пријепоље, Прибој), прво су, почев од 1951. године исељавали у Македонију, јер из Србије нису тада могли добити дозволу за исељавање у Турску. У Македонији би се задржали по коју годину, а онда, пошто би добили дозволу за исељавање, одлазили су у Турску. Исељавање преко Македоније трајало је до 1. јануара 1965. године, до доношења новог Закона о држављанству СФРЈ, а од тада се могло ићи у Турску и из Србије.

Да би могли да се иселе у Турску они који су то желели, морали су добити отпуст из Држављанства СФРЈ и дозволу од турских власти за усељење. Ове друге дозволе добијале су се од Турске амбасаде у Београду, и око тога, особито око добијања такозване васике, развиле су се силне махинације и шпекулације.

Дозвола од турских власти могла се добити ако би бар једно лице из породице знало само неколико турских речи, чиме се потврђивала „турска" припадност. Тако су тутински и санџачки Муслимани постајали Турци, такорећи преко ноћи, иако то никада нису били.

Према расположивим подацима, из тутинске општине се иселило у Турску од 1951. до 1964. године, 1 248 Муслимана, а закључно са 1970. годином иселило се 3 445 лица, односно 289 домаћинстава (са територије општина Нови Пазар, Тутин и Сјеница, иселило се у Турску од 1950—1970. године 13 074 Муслимана). Ту нису урачунате оне породице које су се, на путу за Турску задржале и остале да живе у Македонији (Скопље, Титов Велес, Прилеп), а њих има доста.

Видећи да одлазак у Турску не решава питање егзистенције, Муслимани су 1970. године одустали од даљег исељавања. Томе је кумовала и нешто повољнија економска ситуација у тутинском крају, а и могућност да се иде на привремени рад у иностранство. Од 1970. године нико више није ни тражио дозволу за исељавање у Турску, а било је бројних захтева за повратак из Тур-

ске. Неколико породица се вратило, неке чак без икакве дозволе, једноставно су побегле из Турске. Особито је приметан број младих људи који су се вратили.

Основни разлог за исељавање у Турску је економске природе, а на тај се надовезују: верски фанатизам, страх од рата, национална нетрпељивост, историјско наслеђе, рођаштво, пропаганда.

У једном материјалу о међунационалним односима у општини Тутин, који је припремио ОК – СКС Тутин, наводе се узроци за исељавање Муслимана у Турску:

„Узроци за исељавање Муслимана у Турску по нашој оцени су вишеструки: од утицаја је понашање угледних људи и домаћинстава која својим исељавањем изазивају покрет других; утисак да се остаје у мањини и етнички ослабљени, идентификација вере и нације чини религију фактором који се не може занемарити. Има знатног утицаја непријатељска пропаганда, активност шпекулантских елемената, српских и муслиманских шовиниста, као и тежња једног дела за богаћењем у капитализму, какав је у Турској... Међутим, за огромну већину доминантан је и пресудан фактор економски положај људи овога краја".

Највећи број исељених породица из тутинске општине у Турску су сиромашног стања. Економски јаче породице које су се иселиле биле су вишечлане па су њихове деобе довеле до сиромаштва. Значи да су разлози за исељавање егзистенцијалне природе.

Тутинци као и други Муслимани који су се иселили у Турску, различито су се снашли, како је ко умео, јер су тамо потпуно препуштени сами себи. Живот им је, особито у почетку, био врло тежак. Досељени су јако осиромашени а тамошње могућности да се заради нису им биле наклоњене. Населили су се у посебним деловима градова Истанбула, Адапазара, Измира, углавном на периферијама и тамо формирали своја насеља (Кучукој, Бешјузевлер, Пендик у Истанбулу, Буца у Измиру и сл.). Тамо су изградили куће помоћу кредита до којих су долазили под доста неповољним условима. Радно способни мушкарци су отишли на привремени рад у западно европске земље и отуда шаљу зарађена средства породицама за издржавање. Доста их је запослено, особито деце и жена, по приватним турским фабрикама, радећи тамо најчешће за мале наднице. Највећи део је оних који су се одали слободној трговини.

Муслимани у Турској су изложени потпуној асимилацији. Они су морали да приме турско држављанство, да се идентификују као Турци. На свом бошњачком језику (тако они тамо називају српскохрватски језик) немају ништа: школа, штампе или било шта друго. Ранија презимена су заменили са новим турским, губе обичаје и друга национална обележја, а то значи губе и изгубиће оно што никада неће моћи да врате — свој национални идентитет.[1]

Имања и куће оних који су се доселили у Турску покуповали су рођаци и комшије и велики број Муслимана досељених из Црне Горе.

За време исељавања Муслимана у Турску, било је приметно али не и изражено, исељавање Срба из тутинског у неке крајеве Србије, економски јаче и привредно развијеније. Међутим, то исељавање Срба било је интензивирано после 1970. године, значи, онда када је престало исељавање Муслимана у Турску. Они су одлазили у Крагујевац, Чачак, Краљево, Аранђеловац, Горњи Милановац, Тополу, у непосредној околини тих градова покуповали

1. Е. Мушовић, *Југословенско исељеништво у Турској*, Зборник радова Етнографског института, књ. 12, Београд 1971.

су имања и на њима изградили куће. Већина радно способних људи запослила се по фабрикама у којима раде пре подне, а остало време проведу радећи на имањима. У местима где су се населили имају школе, домове културе, амбуланте, светло, воду, асфалтне путеве и све оно што је потребно за живот. У целини гледано већина их се одлично снашла и добро живе, млади уче школе и није мали број исељених Тутинаца који су тамо стекли факултетска образовања. Често се групишу по насељима која добијају карактер досељеничких насеља. Само у селу Метикоше код Краљева има 46 кућа досељених суводолских Срба. Но, и поред свега, носталгија за родним крајем чини своје и било би, то је сигурно, породица које би се вратиле у стари крај када би им се пружили услови за нешто бољи живот од онога што сада може да пружи тутински крај.

Не зна се тачно колико се Срба иселило из тутинске општине. За последњих десет година тај број исељених креће се око 1 700 лица. У тутинској општини је 1971. године живело 3 635 Срба, а 1981. — 2 035 (подаци узети из пописа). Ако овоме додамо да је у Тутину било природног и механичког прираста српског становништва, онда је број исељених Срба (1 700 лица) већи од разлике која је исказана пописима 1971. и 1981. године.

Истовремено се исељавају и Муслимани из општине Тутин, и то у врло израженом броју. Највише исељених отишло је у општину Нови Пазар, а затим у Босну, Словенију и сасвим мало је оних који су се настанили у Београду. Само у Сарајеву има око 400 домаћинстава Тутинаца досељених после другог светског рата.

Основни разлози за исељавање Срба и Муслимана из тутинске општине су економске природе јер је ова општина најсиромашнија у СР Србији. Тако, на пример Тутин је имао најнижи ниво дохотка у СР Србији и он је 1983. године износио 17% од нивоа дохотка у Србији по глави становника, а то значи да је за 83% нижи од нивоа дохотка у Србији.[2] Чист лични доходак по запосленом раднику у Тутину, у 1983. години, износио је 10 952 динара, а у Краљеву 14 240, Чачку 15 950, Трстенику 17 494 динара.[3] Према томе, могућности да људи боље живе и раде ван тутинске општине него у њој не само да су евидентне него су изразите. То је свакако и разлог што сваки човек који заврши средњу, вишу или високу школу нерадо долази у Тутин, односно само онда ако на другом месту не може да нађе одговарајући посао. Тутинци су сналажљиви људи. Доста их је завршило факултете, више их је магистрирало, а тројица су докторирали. Има их запослених у Новом Пазару и у Краљеву, јер, ако им се пружи прилика да боље живе у другим местима, да лакше долазе до зараде, да имају повољније решена сва егзистенцијална питања, онда ће за тим бољим ићи.

Разуме се да, осим економских разлога, као главних разлога за исељавање, има и других, иако у односу на економске нису битни: рођачке везе, страх од рата и његових последица, деловање пропаганде и сл. Није се могло утврдити да је било притисака на оне који се исељавају нити да су на то битније утицали контрареволуционарни догађаји на Косову 1981. године, што је потврђено многим састанцима Општинског комитета Савеза комуниста Тутин, међу њима и оном који је одржан 1983. године коме је присуствовала радна група ЦК — СКС.[4] Чињеница је, међутим, да исељавање и даље траје. У неким

2. „Комунист" бр. 1 402, од 10. фебруара 1984.
3. Резултати пословања у привреди региона Краљево у 1983. години. Публикација СДК Краљево.
4. Записници са састанака ОК-СКС Тутин из 1983.

селима (Мелаје, Гуцевиће, Јеребице, Шарорье, Долово, Гњила) у којима су живели Срби и Муслимани, Срба више нема. Међутим, и из оних села где су живели само Срби, иселио се велики број становника: Добриња, Попе, Дулебе, Мојстир. На пример, од шесдесетак српских породица колико их је било у Сувом Долу, остало је само још 9.

У послератном периоду живеле су у тутинској општини следеће српске породице, од којих су се многе иселиле: Алексићи (Кочарник), Антонијевићи (Јелиће), Белојице (Суви До, Тутин), Бишевци (Краљевац), Бојовићи (Суви До, Мојстир, Тутин, Островица), Величани (Суви До), Вељовићи (Суви До, Тутин, Попе, Кочарник, Годово, Лукавице), Видосављевићи (Митрова), Вранићи (Мојстир, Тутин), Вукадиновићи (Радуша, Попе), Вукаиловићи (Митрова), Вуловићи (Мојстир), Вучетићи (Суви До), Вучковићи (Островица), Добросављевићи (Јелиће), Димитријевићи (Струмце), Драговићи (Тутин), Ђиновићи (Мојстир, Језгровиће), Ђуровићи (Суви До), Зечевићи (Кочарник, Попе, Тутин), Ивановићи (Тутин), Ивезићи (Суви До), Илићи (Суви До), Јанковићи (Островица, Кочарник), Јауковићи (Тутин), Јеремићи (Јабланица), Јовановићи (Кочарник), Јоксимовићи (Островица), Каматовићи (Јабланица, Попе), Кељевићи (Келеполье, Чулије, Струмце, Језгровиће), Лабудовићи (Тутин), Лековићи (Кочарник, Дулебе), Луковићи (Гуцевиће), Маринковићи (Мојстир), Марковићи (Веље Поље, Кочарник, Рудница, Дулебе), Милојевићи (Добриња), Мијовићи (Добриња), Милосављевићи (Островица, Тутин), Милуновићи (Митрова), Милутиновићи (Кочарник, Добриња), Миљковићи (Суви До), Михаиловићи (Тутин), Младеновићи (Годово), Несторовићи (Лукавица, Кочарник), Нешовићи (Суви До, Веље Поље, Тутин), Обрадовићи (Лукавица, Кочарник, Тутин), Паламаревићи (Годово), Пантелићи (Веље Поље, Дулебе, Кочарник, Гњила, Тутин), Петровићи (Лукавица), Поповићи (Суви До, Добриња), Прекићи (Долово), Радевићи (Струмце), Радоњићи (Детане, Попе), Раковићи (Шарорье, Избег), Рачићи (Избег), Ристићи (Јелиће), Роглићи (Тутин), Савићи (Суви До, Добриња, Тутин), Стојановићи (Добриња), Танасковићи (Детане), Ћировићи (Гуцевиће), Цајовићи (Тутин), Шћекићи (Суви До).

Националну структуру становништва општине Тутин углавном чине Муслимани (91,91%) и Срби (7,04%). О кретању те националне структуре у прошлости тешко је рећи нешто прецизније, јер у пописним материјалима, све до 1971. године, није постојала рубрика Муслиман. Муслимани су у попису 1948. године третирани као религијска група; 1953. године као етнички неопредељени; 1961. године као етничка припадност (док је класификација нашла наслов „Националист"). Од 1971. године, Муслимани добијају исти третман као и остале групе југословенског порекла.[5]

Према попису из 1971. године у тутинској општини је било 29 444 становника: Муслимана — 24 440, Срба — 3 635, Албанаца — 244, Црногораца — 67 (радно способно становништво 53,2% активно — 38,5%, издржавано — 60,5%).[6]

Последњи попис становништва (1981) даје прецизније податке о националној структури становништва тутинске општине, иако је у њему било одређених пропуста. Тако, на пример, у последњем попису појављује се и један број Турака, иако се зна да их у тутинској општини, као стално настањених, никада није ни било.

---

5. Ружа Петровић, *Статистичко дефинисање етноса, народа и нације*, Гледишта 1—2, Београд 1983, 78.
6. Попис становништва 1971. године.

Општина Тутин је по попису 1981. године имала 32 799 становника, од чега мушких 17 030. Национална структура је следећа: Муслимана 30 130, Срба 2 035, Црногораца 48, Рома 45, Албанаца 37. Сам Тутин имао је 6 233 становника: Муслимана 5 510, Срба 558, Црногораца 22, Албанаца 13, Рома 7.

Старосна структура тутинског становништва је следећа: до 19 година — 16 572, од 19 до 50 година — 11 730, од 50 до 70 година — 4 057 и преко 70 година — 420 лица.[7]

Упоредна табела о механичком прираштају становника тутинске општине такође привлачи пажњу:

Досељено до 1941. године	4 482 становника
од 1941. до 1945.	768 становника
од 1946. до 1952.	3 079 становника
од 1953. до 1960.	3 885 становника
од 1961. до 1965.	3 192 становника
од 1966. до 1969.	1 938 становника
од 1970. до 1971.	903 становника

Механички прилив становништва у тутинској општини био је израженији од 1950. до 1970. године, јер је у то време било јаче исељавање Муслимана и приметно исељавање Срба. Међутим, посматрано у целини, тај прираштај је мали и мањи него у другим општинама. Долазили су углавном људи, највише Муслимани, из Црне Горе. Многи су се овде само краткотрајно задржавали и онда настављали пут према Новом Пазару и даље, због тога што тутински крај није могао да пружи било коме солиднију егзистенцију јер се овде све до седамдесетих година врло тешко живело. Тај тежак живот, тежи него у било којој другој средини Социјалистичке Републике Србије, могао се пратити од економске моћи становништва, преко елементарне културе до културе становања.

То ћемо поткрепити само примером тутинске куће. Већина кућа у тутинском крају грађена је од дрвета, тако да су на каменим темељима низане (ућертене) дрвене греде једна на другу. Камен се у темељу стављао без ичега, док је изнад темеља био везан блатом (смоницом) или комбинацијом креча и песка без употребе цемента. Зграде су прављене у страни, тако да су укопаване. Са ниже стране подизан је зид, висок метар и по до два да би се направила водоравна површина на коју се диже дрвена конструкција. У том укопаном делу грађена је изба, где је, у зимском периоду држана стока: краве, коњи, ојагњене овце. Изба је служила и за прву брачну ноћ младенаца, као ђердек, а ако је породица била бројнија, због скученог простора у собама за становање, младенци су у изби, заједно са стоком, годинама спавали. За то је у углу избе постављен дрвени кревет.

На ућертеној грађи подизана је дрвена кровна конструкција. Највећи део зграда покриван је сламом или шеваром, који је причвршћиван лемезима, а куће покривене шиндром биле су реткост и само су их могли имати економски јача домаћинства. До 1925. године у срезу шћавичком није било ни једне куће покривене црепом.

Изнад избе је била једна соба или две собе, у којима се спавало, док су дан проводили углавном на имању или на пашњаку. У другом делу зграде, по правилу у оном који је укопан на горњој страни, налазила се „кућа" где је било огњиште, ћаћве, пекара. „Кућа", за разлику од спаваће собе, није имала

7. Попис становништва и станова 1981. године.

патоса, а служила је за припремање хране. Изнад собе био је таван, обично од дасака — шашоваца, а изнад „куће" га није било. Тако је дим, који се формирао у „кући", могао да се диже на таван и да се тамо суше жито, месо и сл.

Такве зграде имале су најчешће двоје врата за улаз — по једна са бочне стране. Споља се улазило у „кућу", а из „куће" у собе или се директно, на једном улазу, улазило у собе. На врху крова српских кућа налазила су се по два дрвена крста, на два краја крова, а на муслиманским по два дрвена шиљка који су имитирали минарета.

Најсиромашнији су градили куће од чатме, такозване плетаре, облепљене балегом (сточним изметом). Куће грађене од камена биле су права реткост. Овде су их називали кулама и могли су их имати само најбогатији људи.

Здравство. Све до 1937. године у срезу штавичком није било организоване здравствене службе, а те године је у Тутину изграђена прва здравствена станица. Грађани су могли у њој само једанпут недељно да се прегледају код лекара који је долазио из Новог Пазара. Први здравствени радници мештани, који су одржавали здравствену станицу и у њој радили као болничари, могли су да укажу само најнужнију помоћ. Тако је било све до другог светског рата, да би се у току самог рата стање погоршало јер и та једина здравствена станица радила је само повремено, и то без лекара.

Непосредно после рата Тутин је добио стално запосленог лекара, који је убрзо умро јер је био заражен тифусом. Од тада су у Тутин лекари долазили али су се веома кратко задржавали, јер су услови за рад били врло лоши, па је било периода када је Тутин остајао без лекара.

Од 1951. године у Тутину раде општа болница, апотека и једна сеоска амбуланта. Године 1956. радила су два лекара. Тада је тутинском здравству додељена зграда бивше жандармеријске станице, која је адаптирана за потребе здравства. На згради је дозидан спрат, па се тако знатно добило у простору. У згради су организовани стационари: интерно одељење, породилиште и дечји диспанзер. Лекари специјалисти долазили су са стране, највише из Новог Пазара. Предвиђено је било да 1956. године у стационару Дома здравља у Тутину има 45 постеља, да у њему раде три лекара и десет медицинских сестара. Уместо тога, радио је само један лекар, јер је други отишао и повео са собом девет болничара. На конкурсе који су редовно расписивани јављао се мало ко од здравствених радника, без обзира на примамљиве услове које је Тутин здравственим радницима нудио.

У једном извештају из 1962. године стоји да је, септембра те године у 25 тутинских села изведена акција за испитивање здравственог стања становништва. Утврђен је висок процент оболелих од неухрањености, висок степен вашљивости, лоше и нехигијенско одевање (рубље од конопље, одела од сукна), незнатна употреба сапуна; умивању и купању поклањала се незнатна пажња, као и пресвлачењу рубља. Дворишта, клозети, стаје за стоку неуређени су, а стамбени простори лоши са крајње лошом хигијеном. Још увек је било кућа у којима су се по собама, особито у зимском периоду, налазиле ојагњене овце и отељене краве, заједно са члановима породице. Разуме се, у таквим условима смртност је била велика. Умирало се много од заразних болести. Примера ради наводимо да је у породици Емина Алибашића у Сувом Долу умрло троје деце за два дана. Број умрлих, у просеку, у тутинској општини износио је две стотине лица годишње.

Године 1962. евидентирано је да се највећи број људи у тутинској општини храни јечменим хлебом, са оскудном присмоком. Мало је било домаћинстава која су употребљавала кукурузан или мешовито пшенично-јечмен хлеб, а

сасвим је мало било оних који су се хранили пшеничним хлебом. Регистрована су тада и нека домаћинства која су се хранила и овсеницом (хлеб од овса).

Године 1964. Тутин је поново остао без лекара. До тада је, како пише у једном извештају, дошло због лоших међуљудских односа на нивоу општине и у самом Дому здравља.

Био је изражен и проблем са средњемедицинским кадром. Сопствених кадрова није било, а са стране су нерадо долазили. У недостатку су их замењивали болничари, приучени на курсевима.

Сеоска амбуланта

Услови су, ипак, сазревали да се и у здравству Тутина нешто више учини. За здравствене раднике уведени су материјални додаци на отежане услове рада, на забаченост, а први друштвени станови у Тутину додељени су лекарима. Од 1962. године издваја се више средстава за стипендирање студената медицине и ученика средње медицинске школе. Проширује се здравствена служба па се 1963. године отварају здравствене амбуланте у Делимеђу, Лескови, Рибарићу и Црквинама. Политика у избору стипендиста била је усмерена на мештане, јер је пракса показала да се они са стране нерадо задржавају у Тутину. Тутин је тако почео да добија лекаре из своје средине и да озбиљније решава проблеме здравства. Већ 1963. године у тутинском здравству ради 18 лица, што је видан напредак у односу на раније стање. Статистички подаци показују да је 1974. године у Тутину постојала самостална здравствена установа, са 60 постеља и апотеком, и да ту ради седам лекара. То значи да је тада на 4 214 становника долазио један лекар. Пет година касније у Тутину је радило 18 лекара, од чега 7 лекара опште медицине, па је тако један лекар лечио 1 778 становника.

Био је запажен рад на здравственом просвећивању па је курсеве, организоване 1978. године, похађало 4 421 лице.

Упркос томе, морталитет је био врло изражен. Регистровано је 1978. године 159 смртних случајева, од којих 13 од насилне смрти.

Данас је здравство Тутина организовано боље него икада и, рекло би се, на задовољавајући начин. Већина здравствених радника, укључујући и лекаре, јесу мештани, школовани као стипендисти тутинске општине. Дом здравља „Рифат Бурџовић Тршо" у Тутину, добио је нову, савремено опремљену зграду. Отворене су нове здравствене станице у сеоским центрима, чиме је здравствена услуга доступна грађанима. Чини се доста на здравственом просвећивању. Тако је 1979. године, снимљена патологија целог општинског подручја, уз помоћ Дома здравља из Раковице, Интерне „Б" клинике и још неких здравствених установа из Београда.

Тренутно се на списку здравственог и помоћног особља Дома здравља „Рифат Бурџовић Тршо" у Тутину налази 150 лица, од тога су 27 са високом стручном спремом и специјализацијама: два педијатра, биохемичар, интерниста, гинеколог, протетичар. Новоизграђене амбуланте у Делимеђу, Рибарићу и Лескови имају у сталном радном односу лекаре опште праксе и зубаре. У служби Дома здравља у Тутину обезбеђен је континуирани рад у сменама. Организована је сарадња са здравственим установама из Београда, Краљева, Чачка, Новог Пазара. Обезбеђене су тако специјалистичке службе, изузев кожне и ортопедске. Међу специјалистима који долазе са стране су и три примаријуса.

У Дому здравља у Тутину постоје стационари: интерни, са 33 постеље, и по 18 постеља на дечјем одељењу и у породилишту.

Да би здравство у Тутину још боље функционисало, чине се посебни напори. Тренутно се стипендира 49 ученика средње медицинске школе и 13 студената медицине. Један број лекара је на специјализацији. У том погледу је оријентација на домаћи кадар, јер је тако флуктуација мања, а то значи успешније се решавају проблеми здравства.

Решавање питања из здравства као што су: стипендирање, обезбеђење домаћег кадра, специјализације, усавршавање, солидна лична примања, изградња нових и доградња старих објеката и њихово опремање, било је могућно захваљујући помоћи шире друштвене заједнице, самоуправне интересне заједнице Републике и Региона Краљево. Са малим бројем активних осигураника, Тутин би мало што могао сам да уради.

Социјална заштита била је у Тутину брига друштва, јер је веома много оних који полажу право на ту заштиту и добар део је користи. Према статистичким подацима из 1974. године, социјалну помоћ је у тутинској општини примало 379 лица. Пет година касније број корисника социјалне заштите повећан је на 1 137 пунолетних и 834 малолетна корисника.

У Тутину је формирана установа за смештај и збрињавање одраслих лица — Дом стараца и старица. Дом користи 66 лица, од којих су 1974. године биле 22 жене. Сва та лица збринута су о друштвеном трошку.

Школство се у тутинској општини после другог светског рата нагло развија. Проширивање школске мреже заснивало се на постојећем систему основног образовања, одређено демографским факторима и комуникативним могућностима насеља. Међутим, пратиле су га многе тешкоће, као што су недовољан обухват ученика, скучен школски простор, оскудан школски инвентар, недовољан стручни кадар. Централна школска места формирана су у највећим насељима у општини (раније седишта општине), око којих су се,

из године у годину, ширила истурена одељења. То су матичне школе: Тутин, Делимеће, Лескова, Рибариће, Мојстир, Црквине. Свака од ових матичних школа има посебна обележја, која је карактеришу и чине специфичном.

Једна сеоска школа у тутинском крају

Школа у Тутину нема дугу традицију. То је још једна од многих тешкоћа које су утицале на послератну организацију, рад и развој школства. Школска зграда у Тутину, била је у току рата знатно оштећена, инвентар уништен, а архива спаљена. Требало је реновирати школу, набавити намештај, наставна средства, обезбедити кадар и прикупити ученике. Школа је убрзо опремљена, али највећи проблем био је сламање отпора за слање, нарочито женске деце у школу, који је лежао у примитивизму и верској затуцаности становништва.

Прва послератна, непотпуна школска година почела је фебруара 1945. године. Број ученика који је завршио IV разред био је велики, па је Просветни савет донео одлуку о формирању прогимназије непотпуне гимназије, а она је почела да ради школске 1946/47. године са једним одељењем од 38 ученика. За ученике из удаљених села био је обезбеђен интернатски смештај. Само неколико стручних наставника радило је у овој школи. На почетку школске 1949/50. године прогимназија је прерасла у потпуну гимназију, која је радила све до доношења Закона о осмогодишњој школи (1958).

Просторне могућности постојеће школске зграде нису одговарале брзом расту и развоју школе. Зато је отпочела изградња школске зграде, која је завршена 1951. године. Изградња нове школске зграде имала је изузетан значај за даљи рад и развој основног школства у Тутину. Структура наставног кадра знатно је побољшана, а опремљеност инвентаром и училима била је неупоредиво боља.

Ученици из Тутина који су завршили основну школу наставили су школовање у знатном броју, највише у Новом Пазару, у учитељској школи и гим-

назији. Прва генерација учитеља из ових крајева почела је рад у тутинским школама тек 1953. године.

У периоду од 1958. до 1974. године, школство знатно напредује. Од почетка школске 1961/62. године, у згради основне школе почела је да ради економска школа. Како се у њој број ученика врло брзо повећавао јер их је било доста и из суседних општина, особито црногорских, школска зграда је постала тесна, па се радило у три смене. Наметала се потреба за изградњом нове зграде и, уз помоћ шире друштвене заједнице, изграђена је 1970. године нова школска зграда, најсавременије опремљена (кабинети, специјализоване учионице, библиотека, радионице, спортска сала, дечја кухиња, трпезарија).

У старој згради основне школе од почетка школске 1966/67. године започела је рад гимназија. Тако су у Тутину постојале економске школе и гимназија.

Основна школа у Долову

Основна школа „Богољуб Чукић" у Тутину има следећа истурена одељења: Осморазредна школа у Долову, и четвороразредне школе у Годову, Биоханама, Бујковићу, Добрињи, Липици, Сашу, Бовњу и Црнишу. Већина тих школа започела је први пут свој рад после рата (Годово и Добриња од 1925. године).

Школске 1980/81. године ова школа је, заједно са истуреним одељењима, имала око 2 500 ученика, распоређених у 61 чистом и 14 комбинованих одељења. Тако организована школска мрежа потпуно је одговарала комуникатив-

ним могућностима насеља, тако да је постигнут стопроцентни обухват ученика од I до IV разреда и око 95% од V до VIII разреда. Настава је стручно заступљена са 95%, а у матичној школи са 100%. Процент пролазности 1980/81. био је 97%.

Школство у Рибарићу и шире, у Ибарској долини, има своје корене у далекој прошлости. Међутим, овај крај је дочекао ослобођење (1945) са око 97% неписмених. Када је 15. марта 1945. године отворена школа у Рибарићу, донесен је у њу инвентар из мектаба у Орашу и Весенићу, а први учитељи су били Махит Елесковић, хоџа и Хамза Качапор, свршени гимназијалац.

Пошто је било потребно повећати простор, 1951. године дозидан је спрат на старој школској згради, чиме је омогућен већи обухват ученика. Школске 1953/54. године уписано је једно одељење петог разреда (18 ученика). Као осморазредна, ова школа је обухватала децу из Ибарског Колашина (Табалије, Витковиће, Врановиће, Вараге, Драгочево, Олакце, Отес), као и Орља, Паљева, Црниша, Драге и Мојстира.

До 1958/59. године на подручју Рибарића радиле су и две самосталне основне четвороразредне школе, у Орљу и Паљеву, и два одвојена одељења, која су повремено радила у Орашу и Струмцима. Те године је Основна школа „Бранко Радичевић" у Рибарићу наставила рад као матична школа са истуреним одељењима у: Орљу, Паљеву и Струмцима.

Школску 1960/61. годину становништво овог краја памти по томе што су први пут редовну осморазредну школу завршиле две ученице из Ибарског Колашина: Разија Наумовић и Жарка Дишевић.

Од 1969. године Рибариће, некада забачено село, постаје значајна раскрсница Јадранске магистрале и пута Нови Пазар — Рибариће. Убрзо је изграђена нова школска зграда, која је савремено опремљена.

Од почетка школске 1977/78. године у бившој згради основне школе ради прва фаза средњег усмереног образовања, као истурено одељење те школе из Тутина што представља значајан допринос школовању становништва овог краја.

Школе у Делимеђу имају свој развојни пут карактеристичан за послератно школство општине Тутин, отежано пре свега због лоших комуникација, разбијеног типа села и обухвата деце.

Матична школа „25. мај" у Делимеђу има истурена одељења: осморазредне школе у Моранима, Мелајама и Коничу и четвороразредне у Добром Дубу, Бањици, Пружњу, Гурдијељу и Чаровини.

У предратном периоду на подручју Доње Пештери, од 1925 године радиле су школе у Делимеђу и Мелајама. Осим тих места, у којима су постојале и школске граде, у другим местима се у послератном периоду настава одвијала у бившим мектебима и у приватним зградама.

Школске 1952/53. у Делимеђу је изграђена школска зграда, па затим у Моранима и Бањици.

До краја школске 1972/73. године на овом подручју радиле су четири осморазредне школе, а 1973. године изграђена је нова школска зграда у Коничу, па је ту премештена осмогодишња школа из Доброг Дуба.

Школске 1970. године у Пружњу је почела да ради, у новој школској згради, четвороразредна школа. Месним самодоприносом саграђена је школска зграда у Гурдијељу, која је почела да ради школске 1975/76. године. Нешто касније, 1978. године, отворена је и четвороразредна школа у Чаровини, најпре у приватној згради, али је убрзо изграђена нова школска зграда.

Школа у Делимеђу

Од почетка школске 1981/82. године, матична школа „25. мај“ у Делимеђу ради у новој модерној згради, чија функционалност одговара у потпуности савременим захтевима. У старој згради раде, као истурена одељења Образовног центра из Тутина, заједничке основе средњег усмереног образовања.

Школа у Црквинама једна је од осам школа које су изграђене 1925. године. У току другог светског рата у њој је била смештена неко време немачка погранична стража, тако да су целокупни инвентар и архиве потпуно уништени, а зграда знатно оштећена.

Рад у овој школи почео је 1945. године, а 1953. године почела је да ради као осмогодишња школа. За школу је преуређена зграда својевремено подигнута за фабрику за прераду воћа, али су услови за рад и ту били врло тешки. У саставу Основне школе „Алекса Шантић“ из Црквина радила су истурена одељења у Жирчу све до 1958/59. године, када се осамосталила као четворо-разредна школа, а затим истурено одељење у Пископовцима.

У Црквинама је, пре десетак година изграђена модерна школска зграда. На крају школске 1980/81. године ова школа је имала 620 ученика.

Школе на Горњој Пештери. Свакако да је прва школа световног карактера у тутинском крају формирана у Сувом Долу на Горњој Пештери, још 1904. године. Ту је изграђена школска зграда 1925. године, па је у њој, у предратном периоду, радила једина основна школа на Горњој Пештери (оном делу који је припадао срезу штавичком). Суви До је био центар Горње Пештери и седиште општине, али у послератном периоду он то више није био, већ Љескова, односно она пољана испод Љескове где су сада изграђене школске и друге зграде, а где до II светског рата ту није било ничега. У Љескови је основана Осмогодишња школа „Јован Поповић“, као матична школа у чијем су саставу осмогодишње школе у Сувом Долу и Режевићу и четвороразредне у Ђерекарима, Набоју, Шароњама и Брађаку. Тако формирана школска мрежа, први пут у историји овог краја, задовољава потребе, па је обухват деце,

овде где је процент неписмених у предратном периоду износио 97%, од I до IV разреда 100%. Међутим још увек је низак проценат обухвата школом од V — VIII разреда.

У табели су подаци о ученицима у Основној школи „Јован Поповић" у Љескови за школску 1966/67. и 1980/81. годину.

Година	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1966/67.	189	169	153	136	27	30	24	20
1980/81.	277	254	233	208	102	67	40	40

Ову школу прати више тешкоћа, јер ради у старој згради, изграђеној на брзину одмах после ослобођења. Да би се добило у простору, подигнута је још једна мања школска зграда и у њој модерно опремљена кухиња. Међутим, овде је настава недовољно стручна.

Школа у Сувом Долу радила је до 1974. године у старој, после рата обновљеној згради, а 1974. године, ранија станица милиције адаптирана је за потребе школе.

Школе у Мојстиру и Драги. Мојстирска основна школа имала је у прошлости светлих тренутака и примера, више од било које друге школе у тутинској општини, особито у периоду између два светска рата, када су ту радили учитељи комунисти и револуционари.

Настава у Западном Мојстиру извођена је све до пре неколико година у бившој згради станице милиције, а она није пружала ни минималне услове за рад. Одскоро матична школа ради у монтажној бараци на Смиловом лазу, између два Мојстира. У саставу ове школе раде подручне школе, одељења у Западном и Источном Мојстиру (четворопразредне школе са комбинованим одељењима) и осмогодишња школа у Драги, са издвојеним четворопразредним школама у Врби и Шпиљанима.

Ова школска мрежа покрива сва села и засеоке на овом подручју. Међутим, није могућан потпуни обухват ученика за узраст од V до VIII разреда. Школе на том подручју недовољно су опремљене, а стручност наставе достиже једва 50%. Наставно особље живи и ради у изузетно тешким условима.

Упоредни подаци о развоју мреже школа у тутинском крају у последњих тридесетак година су импресивни:

Година	Број школских места	Број одељења	Број ученика	Број одељења средњих	Број ученика средњих школа	пред. шк. уст.
1948.	22	75	2 900	—	—	—
1978.	41	240	6 092	44	1 275	1

Тутинско школство знатно је допринело целокупном развоју овог краја. У целом послератном периоду у свим школама се активно радило на описмењавању одраслих на аналфабетским течајевима и потпуним образовањем одраслих. Посебан допринос школе су дале просвећивању женске омладине кроз организовање домаћичких курсева.

Структура школске спреме становништва тутинског краја се у потпуности изменила. Колико се у том погледу напредовало види се из следеће табеле:

Година	Без школске спреме	Са 4 разреда	Са 8 разреда	Школа за квалификоване раднике	Гимназија	Средња школа	Више високе	Факултет
1961.	12 837	6 621	508	66	20	121	14	26
1971.	9 613	8 671	1 592	241	70	410	98	79

Култура и физичка култура. У тутинском крају, у предратном периоду, није могло бити говора о било каквим организованим облицима културе. Ако се, на пример, изузму сасвим скромне школске библиотеке, других библиотека није ни било. Биокопи су били потпуно непознати, а у целом срезу штавичком није било никаквог дома културе или нечега што би личило на позоришну салу. Ретке свечаности одржаване су у школама, са школским представама, обично на дан св. Саве.

Прве облике културно-уметничког живота у тутинском крају отпочеле су јединице Народноослободилачке војске, непосредно после ослобођења. Представе су приређиване на ливадама, на специјално припремљеним позорницама. Били су то најчешће скечеви са мотивима из народноослободилачког рата. Убрзо су формирана културно-уметничка друштва у већим сеоским центрима, а набављене су и прве књиге, чиме је почео организованији рад на библиотекарству. Овоме треба додати да је до 1948. године у целом срезу штавичком постојао само један радио-апарат у приватном власништву.

Народно весеље за Дан младости у Лескови

Изградњом домова културе у општинским центрима среза штавичког учињени су даљи кораци у развоју културе. У том погледу био је посебно ак-

тивиран Дом културе у Тутину, у коме је, поред позоришне — биоскопске сале, постојала и просторија за библиотеку. У просторији у којој је смештена библиотека одржавале су се и прве забавне вечери. Биоскопске представе одржаване су само једанпут недељно, а од 1949. године — два до три пута. Једну биоскопску салу Тутин има и данас, и то у оквиру Радничког универзитета. Филмске представе се дају поред редовних вечерњих и понедељком у 12 сати дакле, пијачним даном, да би могли да их посматрају посетиоци са села. При Радничком универзитету постоји и покретна апаратура, па се филмске представе повремено дају и у оним селима у којима за то постоје услови.

КУД „Братство" из Тутина

Педесетих година у Тутину је отворена Градска библиотека, са самосталним финансирањем, а имала је и читаонице у Црквинама и Рибарићу. Фонд књига био је мали а инвентар лош. При осмогодишњим, а касније и при средњим школама, постојале су школске библиотеке, а по броју књига највећа је библиотека при Основној школи „Богољуб Чукић" у Тутину.

Број књига две тутинске библиотеке, колико их је било 1960. године, износио је 1 612 примерака. Народна библиотека у Тутину имала је 1974. године 4 082 књиге, а 1975. године купљено је још 3 000 књига.

Повећан је број радио-пријемника. У срезу штавичком било их је 1961. године 99, а 1979. године 627. Број телевизијских пријемника 1979. године износио је 450.

Значајну улогу у културном животу Тутина имала је Међурепубличка културно-просветна заједница из Пљеваља. Тутинска општина једна је од 26 општина чланица Међурепубличке културно-просветне заједнице, за које се обезбеђују заједнички разноврсни програми културног садржаја. Тутинска публика имала је тако могућности да у својој средини види најистакнутије

уметнике, певаче, балет, симфонијски оркестар и сл. Уз помоћ Међурепубличке културно-просветне заједнице организују се, од пре четири године, Књижевни сусрети у Рибарићу, посвећени Хивзи Сулејманију, књижевнику и борцу, чија је мајка из Мојстира и који је већи део живота провео у том крају.

Изградњом новог дома културе, који се гради средствима солидарности на нивоу Социјалистичке Републике Србије, а чија градња траје око десет година, добиће се у простору и функционалности за даљи и успешнији развој културног живота и стваралаштва у Тутину.

Спортски живот у Тутину, у предратном периоду, а и у првим послератним годинама, није био организован. Напредни учитељи који су радили на територији среза штавичког организовали су различите спортске сусрете у дозвољеним могућностима. У том погледу предњачили су учитељи из Мојстира.

Трка коња традиционални део спортског такмичења

После рата формиран је у Тутину Фудбалски клуб „Јединство" и он је годинама био једини носилац спортског живота. Било је покушаја да се оснују боксерски, атлетски и шаховски клуб, али без већег успеха.

Изградњом нових школских објеката, са салама за физичко васпитање и, уопште, даљим развојем школства, створени су услови за бржи развој спортског живота. Тако већ 1975. године у Тутину постоје два вежбалишта, површине 188 m, и две спортске школске сале. Тада је формирана Организација за физичку културу, лов и шах, која је имала 216 активних чланова.

Од формирања Самоуправне интересне заједнице за културу и физичку културу у Тутину учињен је велики напредак на плану развоја спортског живота јер се тиме први пут, бар делимично, решава и питање финансирања спорта.

Навијачи на једној утакмици

Осим Фудбалског клуба „Јединство" из Тутина, постоје регистровани фудбалски клубови у Рибарићу и Делимеђу и они чине Општински фудбалски савез. Фудбалски клуб „Јединство" такмичи се у Ибарској лиги, а клубови из Делимеђа и Рибарића у Међуопштинског лиги Нови Пазар. Рибариће и Делимеђе имају при школама и спортске сале.

Недавно су у Тутину формирани карате, стонотениски, смучарски и шаховски клуб и стрељачки савез. Било је покушаја да се формира и општинска фудбалска лига. Тутински спортисти су редовни учесници на Међурепубличким спортским играма. У целини посматрано, и спортски живот у тутинској општини се све више и успешније развија и тако прати њен друштвено-економски развој.

* *
*

У свом досадашњем друштвено-економском развоју општине Тутин је постигла значајне резултате, посебно ако се мери оно шта је Тутин имао пре рата, пре тридесет и двадесет година, са оним шта има данас. Истина је да су ти радни резултати, посматрано у целини, мање изражени него у било којој другој општини у СР Србији. Разлози за то су вишестрани: Тутин је био забачен и удаљен од привредних центара, био је повезан лошим комуникацијама са другим местима, без већег привредног потенцијала, без стручних сопствених кадрова, а било је других објективних и субјективних слабости. Међутим, постигнути резултати се не могу потцењивати јер су они солидни, тако да је створена материјална и друштвена основа за бржи развој тутинске општине, а то значи за бољи и срећнији живот људи овог краја. Најважније је да је мно-

го постигнуто у превазилажењу прошлости. Људи у овој општини живе у братству и слози, а то им је највећа гаранција за нове радне победе и срећнији будућност. У вези с тим, истиче се:

„У протеклом периоду остварене су дубоке промене у свим друштвеним делатностима, а програмска основа свих тих промена била је дефинисана одлукама Конгреса СК, Уставом СФРЈ, Законом о удруженом раду и низом пратећих докумената".

Друштвеним планом развоја општине Тутин за период од 1981. до 1985. године, чија је реализација у току и за сада се доста успешно спроводи, разрађено је до детаља шта треба урадити да би се створила слободнија материјална база за даљи привредни и друштвени развој. Без обзира на све тешкоће које овог момента прате нашу земљу, без обзира на то што све економске рестриктивне мере највише погађају недовољно развијене крајеве, Тутинци су створили солидну основу за даље привредно и друштвено доградњивање. Разуме се, Тутин, као недовољно привредно развијено подручје, као једна од најсиромашнијих општина у СР Србији, мора рачунати и даље на помоћ шире друштвене заједнице и на солидарност већих радних организација са развијених подручја, као и на удруживање средстава и рада. На тој основи Тутин је конципирао циљеве привредног и друштвеног развоја, и то:

— даљи развој и унапређење друштвене праксе социјалистичког самоуправљања;

— остваривање политике економске стабилизације;

— повећање продуктивности рада;

— јачање материјалне основе удруженог рада;

— промена структуре производње;

— повећање запослености и даље мењање социјално-економске структуре становништва;

— развој животног стандарда;

— јачање општенародне одбране, безбедности и друштвене самозаштите.

Сигурно је да Тутин има могућности за даље економско јачање и за постепено отклањање неразвијености, јер су за то створени солидни услови. Тако, на пример, данас Тутину више нису проблем кадрови јер већ има довољно лекара, инжењера, правника, економиста, просветних радника, квалификованих радника, а сигурно је да ће их, без обзира на одлив, бити још више, јер се на факултетима широм земље налази велики број Тутинаца.

Друштвено-политичке организације, посебно Савез комуниста, који сада броји око 1 500 чланова, у новим условима, са новом квалификационом и социјалном структуром, и даље ће имати авангардну улогу у свеукупном развоју општине Тутин[7].

---

7. За послератни период Тутина коришћена је грађа из: Историјског архива „Рас" у Новом Пазару (Тутинска грађа за период до 1960. године).
Архив ОК — СКС Тутин.
Архив СО-е Тутин.
Статистички годишњаци СР Србије.

TUTIN AND ITS SURROUNDINGS

Geographical Position and Natural Features

The community of Tutin encircles 741 km² and has 32,699 inhabitants. It belongs to the region of Kraljevo as a border crossing area to the Socialist Republic of Montenegro and the Autonomous Province of Kosovo. The area is predominantly mountainous with the altitude which varies from 840 to 2000 meters above sea level. Its vegetation is rich and favourable for sheep breeding. Woods, full of game, take up 43 per cent of the total area. Many rivers and brooks are rich in fish, and especially the new artificial lake, Gazivode, on the River Ibar. The area is rich in minerals, which have not yet been explored and exploited.

First Knowledge about the Past and Medieval Period

Archeological excavations prove the presence of Dardanian tribes as the most encient population ot this area. They were replaced bu Autoriates who came from the West two thousandeight-hundred years ago. A rather poor material culture and a few toponymes prove the presence of Roman population.

The colonisation of the territory by Slavonic tribes took place in the VIIth century. They were known as Serbs from early IXth century. They formed in the region of Raška one of the first Serbian tribal unions which developed into the medieval Serbian State of Raška in the XIIth century. The founder of the State was Stevan Nemanja nad the territory of present Tutin community belonged to the State of Raška. There are some traces, from this period, too, as is for instance, Gluhavica, a medieval iron-mine and trading and commercial centre. Many sites of a former church supposed to originate from the Middle Ages, were discovered. Many of the villages belonged to the property of medieval monasteries. Jelena Anžujska, wife of King Uroš I Nemanjić, opened at Brnjaci a secular school which represents the beginning of secular education among the Serbs. In the Monastery of Crnareka of the XIVth century, there is preserved a very valuable Serbian XVIth century painting.

It was not possible to establish whether the medieval Serbian population of the Tutin area was composed only of Serbs or was mixed with the autochtones.

Turkish Expansion

The Turks took advantage of anarchy which occurred after the death of Emperor Dušan in their conquer of the Balkan Peninsula. The present Tutin territory belonged to Vuk Branković in the late XIVth century. In 1396 Turkish garrisons were stationed at Gluhavci

which was named Demirdži Bazar (Iron Market) by the Turks. This small town became important both as an economical and as an administrative centre of one part of the Tutin territory. The exploitation of iron-mine which existed at he time was continued.

The Serbian population emigrated from the South-East to the North-West reaching as far as Hungary because of Turkish invasion. It could not be estabilished whether a part of the population remained on the Tutin territory. However, it can be presumed that the population from plaines withdrew to mountainous and wooded areas, far from any communication, as the community of Tutin was at the time.

In 1455 the Turks made the first census of the population. On the basis of this census it is obvious that villages were densely populated by Serbian cattle-breeders.

After the arrival of Turks the present Tutin territory was not an administrative, or any other kind of centre. It was divided into two districts: Novi Pazar and Rožaje. Novi Pazar belonged to the pashadom of Bosnia and Rožaje (Trgovište) to the pashadom of Skadar. This division was maintained until mid — XIXth century.

During the long period of foreign domination which lasted up to 1912 the cattle-breeding population of the Tutin area was burdened with many taxes and tributes which made their life very difficult. These economic and social problems increased with the islamisation of the conquered population which was not very distinct until the XVIIIth century.

During the restoration of the Patriarchate of Peć the Serbian population obtained some religious liberties. At the time the Monastery of Crnareka was the centre of all spiritual life. During the XVIIth century many village churches were built in the area of Tutin. In the church of St. Peter and Paul valuable paintings, originating from that time, have been preserved.

The period to the XVIIIth century was relatively calm, with only a few small riots and rebellions.

Period from the End of the XVIIth Century

The end of the XVIIth century brought about many changes in the area of Tutin. A war was fought between Austria and Hungary on the one and Turkey on the other side (1683—1699). At that time many rebellions against the Turks took place on the Balkans, and especially in the area of Stari Vlah with the single goal: liberty. Thanks to these rebellions the Turks retreated up to the Kičevo region. Unfortunately, with their reorganized army the Turks carried out a counter-offensive, and making use of disagreements between Austria and France, re-occupied the territory on the south of the River Sava and the Danube. This war was a real catastrophe for the population of the Sandžak region the majority of the population being lost. Many of them perished, many died of hunger and disease and many emigrated. The Moslem population emigrated to the East and the Serbian population emigrated to the North-West (Great Serbian Emigration of 1689). In early XVIIIth century the deserted Tutin territory was populated by the mountain tribes of Klimente, Kuči, Škrijelji, Hoti etc. The majority of them were forcely populated by the Turks' authority and were originally Roman Catholics. However, during the XVIIIth and the XIXth centuries they converted to Islam.

The XIXth Century and the Beginning of the XXth Century

The First Serbian Insurrection (1804—1813) was the beginning of organized struggle against the Turks. This insurrection included the territory of Sandžak, which — according to the strategy of Karađorđe, leader of the insurection — had an important role in these struggles. In 1809 a part of Tutin territory was liberated by Karađorđe after the victory at Suvi Do. When Karađorđe left the Sandžak region because of new troubles in the South-East, many Serbian people left the area with him and colonized the Šumadija region. During the whole

XIXth century the Serbian population emigrated to Serbia proper. Since 1876 they mostly emigrated to Kuršumlija, Prokuplje, Jablanica. However, they were replaced by the Montenegrin tribes: Vasojevići, Kuči, etc.

The islamization of the Sandžak region continued during the XIXth century. However, it was not as strong as it was in the XVIIIth century. The economy was very low. Special attention was paid to cattle breeding. However, it developed within a natural economy, burdened with many state and feudal-estate tributes.

The first mention of Tutin as a settlement originates from the XIXth century. The ancient name of this settlement was Donja Dimitrova. There were only a few houses. According to tradition the name Tutin dates from 1831 when the army of captain Husein Gradaščević „roared through" this region on its way to a battlefield with the Turks at Kosovo. This was a period of many riots because ta the time the Tutin area was governed by Hasan Hot, enemy of the Sultan and adherent of rebels.

The first written document on Tutin dates from 1868. Two English ladies (Irby and Mackensy) spent a night at Tutin and described the place. It had 7 houses of which 6 belonged to Hamzagić family (of an islamized Kuči tribe) and one to a Serbian family of Avram aga.

The second half of the XIXth century, especially the period after 1875, was very turbulent in the area of Tutin. After 1878 there was a new population — muhadžeri, Moslem refugees from Montenegro and Bosnia. Their descendants are still living in many villages of the Tutin area.

The early XXth century was characterized by anarchy, many rebellions, uprisings, poverty, economic negligence, back-wardness.

The Balkan Wars and the First World War

The Balkan Wars of 1912—1913 were wars of liberation which represented, in fact, the end of Turkish-Ottoman rule and of the feudal-estate conditions in the Sandžak region. When the Serbian army, under the command of general Mihailo Živković, liberated half of the Tutin territory in 1912, the Moslem population was very correctly treated. The other part of the Tutin territory was liberated by the Montenegrin army under the command of Avro Cemović.

In 1913 the district of Štavice was formed. Up to then this area never had played the role of a special administrative and territorial centre. However, Tutin became its centre and its development was somewhat faster. However, it was only after the Second World War that Tutin became a town.

During the First World War (1914—1918) Tutin was occupied by the Austria-Hungarian army. The occupation lasted until 1918. The joint Serbian-French forces liberated the Tutin area in 1918 which was then incorporated into the regional unit of Zeta.

The Period between to Two World Wars

Between the two world wars the Tutin area was a very poor region, the way it was during Turkish rule. Therefore many Moslems emigrated to Turkey, and the Serbian population to Šumadija. This lasted till 1934. The period between the two world wars was characterized by the domination of outlaws, which was especially present in 1922 in the Pešter area, and which contributed to anarchy and isecurity. The end of this situation was made by Kosta Pećanac in 1923.

There existed the following political parties: Radicals, Democrats nad Džemijet. The economical life consisted of retarded and primitive land cultivation. The agrarian reform made a revolutionary turn immediately after the war, when peasants of the area became propriators of the land for the first time. However, they were burdened by new state tributes. Because

of a backward economy the Tutin peasants had to stock up grain and other basic food from outside the Tutin territory.

Before the war there was no idnustry, no workers' class, no intellectuals at Tutin. The number of illiterates was about 90 per cent. The carriers of a modest progress were some rare but progressive teachers who were posted there as punishement. Teachers from Mojstir and Suvi Do were especially prominent.

Statistical data show that the population of the district of Štavice numbered 13,559 persons in 1925. The town of Tutin had 33 families with 195 members. According to the census of 1931 the district of Štavice was composed of 5 communities with 16,202 inhabitants where there were 2,445 houses and 2,595 families.

People's Liberation War and Socialist Revolution

At the beginning of the Second World War the district of Štavice showed many contrasts of economic, social and natural character which favoured the occupation forces. Tutin was ocupied by German Fascists on 16th April 1941. A few days there-after the district of Štavice was added to the Italian occupation zone and was included in the so-called Great Albania. The Quisling authority was formed by Albanians nad Moslems. The Serbs were exluded and were forced to emigrate into the region of Šumadija. The most difficult was the year of 1943 when the Chetnik groups burned down Moslem villages in the Bihor area and when the Serbian population of the Tutin area was tortured without any reason. Four houses and some individual holdings were burned down at Pope, as well as some houses in other villages, and many were killed, mostly Serbians. The reason the number of victims was not larger is the result of good and friendly neighbouring relations. In the district of Štavice 284 persons were killed, of whom 162 Moslems, 166 Serbs, 4 Jews, one Montenegrin and one Albanian.

The activity of the Communist Party was insignificant during the war. The activity was carried out first by one, and later by two members of the Yugoslav Communist Party who came from Kosovo. However, they did not suceed in forming a party unit or bringing about spectacular party interventions.

Just before the end of the war a Tutin partisan detachment was formed at Dobrina. It was composed of only a few fighters. The number increased reaching 900 numbers at he time of the final liberation of the country. The Tutin partisans took part, together with other partisan units, in the liberation of Tutin, which was liberated on November 22/23, 1944, as well as in the liberation of other parts of the country.

The Period od Socialistic Development

The population of Tutin, regardless of confession, was truly liberated and became equal to other people after the liberation of 1944. In brothership and harmony, and united as never before, the people contributed to the restoration of the country and the formation of a new life. There were many different actions, of which some should be mentioned: return of emigrated population, struggle against the leftovers of enemy collaborators, confiscation of enemy property, nationalisation etc. Up to 1980 the progress in the Tutin area was greater than in any other Yugoslav region: agriculture imporved, cattle-breeding modernized, exploitation and growing of woods was planned, electrification of villages took place, illiteracy was liquided, new 8-year and secondary schools were opened, educational staff was provided, proper industry was initiated, health protection service organized, physical and general culture developed, etc. Emancipation of the population was also carried out as well as improvement of living conditions. All this was done by the working class of Tutin and socio-political organizations guided by the League of Communists of Yugoslavia. These organizations were and still are organizers of all important actions there.

Regardless of the progress achieved in Tutin area after the war (which was achieved thanks to the help of the wide social community) Tutin is still one of the poorest communities of the Socialist Republic of Serbia. For this reason even in this period economic migrations of the population take place. They will certainly continue until the economic conditions improve. Natality is high. It is twice as great as the average natality rate in Serbia, which contributes to a constant increase of the population despite of its migration and high mortality rate. In the first census of 1948 the district of Štavice had 24,622 people, in 1953 this number was 27,983, in 1961 — 29,959, in 1971 — 29,363 and in 1981 — 32,722. According to the last census of 1981 about 90 per cent of the population are Moslems and the rest are Serbs.

The development of the small town of Tutin was very rapid after the war. According to the number of its population it exceeded any other town of the Sandžak region. Thus, in 1948 there were only 726 inhabitants, in 1953 — 999, in 1961 — 1,762, i 1971 — 3,525 and in 1981 — 3,303.